

T.C.
ÇANAKKALE ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

NEOLİTİK VE KALKOLİTİK DÖNEM BATI ANADOLU
ANTROPOMORFİK FİĞÜRLERİNDE
CİNSİYET VE SEMBOLİZM

Yüksek Lisans

Hazırlayan
SERHAN MUTLU

Tez Danışmanı
PROF. DR. TURAN TAKAOĞLU

T.C.
ÇANAKKALE ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ ANABİLİM DALI

NEOLİTİK VE KALKOLİTİK DÖNEM BATI ANADOLU ANTROPOMORFİK
FIGÜRİNLERİNDE CİNSİYET VE SEMBOLİZM

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan
SERHAN MUTLU

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Turan TAKAOĞLU

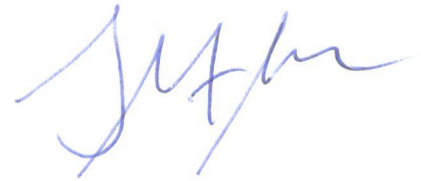
anakkale - 2017

TAAHHÜTNAME

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “*Neolitik ve Kalkolitik Dönem Batı Anadolu Antropomorfik Figürinlerinde Cinsiyet ve Sembolizm*” adlı çalışmanın, tarafımdan, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

09/01/2017

Serhan MUTLU

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne

Serhan MUTLU'ya ait

NEOLİTİK VE KALKOLİTİK DÖNEM BATI ANADOLU ANTROPOMORFİK

FIGÜRİNLERİNDE CİNSİYET VE SEMBOLİZM

adlı çalışma, jürimiz tarafından Arkeoloji Anabilim Dalı,

YÜKSEK LİSANS TEZİ

olarak oybirliği/oyçokluğu ile kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Turan TAKAOĞLU

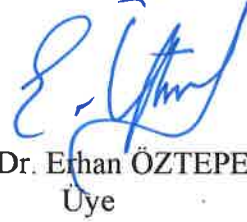
Üye

(Danışman)

Doç. Dr. Göksel SAZCI

Üye

Doç. Dr. Erhan ÖZTEPE

Üye

Tez No

10135638

Tez Savunma Tarihi : 09.01.2017

ONAY

Doç. Dr. Şerif KORKMAZ

Enstitü Müdürü

19.01/2017

ÖZET

"NEOLİTİK VE KALKOLİTİK DÖNEM BATI ANADOLU ANTROPOMORFİK FİGÜRİNLERİNDE CİNSİYET VE SEMBOLİZM"

Batı Anadolu'nun Neolitik ve Kalkolitik Dönemi'ne ait çalışmalar uzun yıllar ihmal edilmiştir. Ancak 1990'lı yılların ortasından itibaren arkeolojide farklı algıların oluşması neticesinde bu dönemlere ait araştırmalara hız verilmiştir. Batı Anadolu bu dönemler boyunca çevresindeki uzak ve yakın bölgelerle etkileşim halinde olmuştur. Bölgenin Neolitik Dönem sürecinin başlangıcına dair sürdürülen çalışmalar komşu bölgeleri ilgilendirmesi bakımından son derece önemli iken, Kalkolitik Dönem için 1960'lı yıllardan bugüne dek ortaya atılan göç teorileri Batı Anadolu ve etkileşim alanındaki coğrafyaları doğrudan ilgilendirmektedir.

1980'lerin başından itibaren arkeoloji dünyası post süreçsel arkeolojinin etkisi altına girmeye başlarken Türkiye'de geleneksel arkeoloji yaklaşımı günümüzde hala etkisini sürdürmektedir. Post süreçsel arkeoloji bütüncül ve disiplinlerarası yaklaşımı; inanç, sembolizm, sanat, toplumsal cinsiyet ve hane çalışmaları sayesinde geçmişteki insana dokunur hale gelmiştir. Maddesel kültür öğelerinin ardındaki insanın, cinsiyetine, yaşına, hane ve toplum içindeki rollerine odaklanılmıştır. Arkeolojik verilerin ikincil anlamları; her türlü üretimin, öncesi, o anı ve sonrası ile birlikte değerlendirilmesi gerekliliği ön plana çıkmıştır. İnsan, madde, mekan, doğa, çevre, doğum ve ölüm etkileşimi üzerinde çalışan post süreçsel arkeoloji, insanın her türlü kendini ifade etme biçimi üzerinde durmaktadır. Tez kapsamında, post süreçsel arkeoloji yaklaşımı esas alınarak toplumsal cinsiyet arkeolojisi ve sembolizm kavramları açıklanmaya çalışılmış daha sonra Batı Anadolu Neolitik ve Kalkolitik Dönem'e ait buluntular yoluyla antropomorfik figürine bakış açısındaki eksiklikler ve yanlışlıklar incelenmiş ve aynı zamanda yeni gereksinimler ve teoriler üzerine bir değerlendirme yapılmıştır.

ABSTRACT

"GENDER AND SYMBOLISM IN NEOLITHIC AND CHALCOLITHIC PERIOD WESTERN ANATOLIAN ANTHROPOMORPHIC FIGURINES"

The studies of the Neolithic and Chalcolithic Period of Western Anatolia have been ignored for many years. However, since the middle of the 1990's, due to the emergence of different perceptions in archaeology, researches on the Chalcolithic and Neolithic periods of Western Anatolia have been accelerated. Western Anatolia has been in interaction with distant and close regions during these periods. While the ongoing studies on the beginnings of the Neolithic period of the region are extremely important in terms of interest of the neighboring regions, migration theories from the 1960s to the present for the Chalcolithic Period are directly related to Western Anatolia and its geographical areas of interaction.

From the beginning of the 1980s the archaeology world has begun to fall under the influence of the post-processual archaeology. On the other hand in Turkey, the traditional archaeological perspective remains effective at present. The holistic and interdisciplinary approach of post-processual archaeology studies for better understanding of human in the past by undertaking belief, symbolism, art, gender, and household studies. The Gender, age, household and community roles of the people behind the material cultural items have become the focus subject. Secondary meanings of archaeological data have begun to be sought. All kind of production; along with pre-production, during production and post-production processes are evaluated. Archaeology which studies on interaction of human, substance, space, nature, environment, birth, death, tackle all kind of self-express styles of human. Within the scope of the thesis, the gender archaeology and symbolism were tried to be explained based on the post processual archeology approach, and then the deficiencies, and mistakes in perspective of anthropomorphic figurines were examined through finds of the Western Anatolian Neolithic and Chalcolithic Period and also new requirements and theories were evaluated.

ÖNSÖZ

"Neolitik ve Kalkolitik Dönem Batı Anadolu Antropomorfik Figürinlerinde Cinsiyet ve Sembolizm" çalışması uzun yıllar ihmal edilmiş Batı Anadolu Neolitik ve Kalkolitik Dönemleri ile tek bir bakış açısı neticesinde algılanmış antropomorfik figürinleri farklı teorileri gözden geçirerek değerlendirmiştir. Tez, genelleme ve ön yargılardan uzak kalıp her ihtimalin mümkün kılınabileceği verileri iyi okumak gerektiği üzerinde durmaktadır.

Yüksek lisans tez çalışmamda öncelikle 1999-2003 yılları arasındaki İstanbul Üniversitesi Prehistorya Ana Bilim Dalı lisans eğitimim sırasında, Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri Projesi ile Akarçay Tepe kazılarında birlikte çalıştığım, çok şey öğrendiğim ve bu tezin filizlenmesini sağlayan Aşıklı Höyük Kazı Projesi Başkanı Prof. Dr. Mihriban ÖZBAŞARAN'a, Smintheion kazıları bünyesinde Kalkolitik Dönem kazılarını yürütmüş ve birlikte çalıştığım, bu tez konusunu çalışmamı sağlayıp desteğini her türlü üzerimde hissettiğim hocam, danışmanım Prof. Dr. Turan TAKAOĞLU'na, çalışma sürecinde kazılarına ve yürütücüsü olduğu "Batı Anadolu Arkeolojisi'nin Kayıp Dönemi: MÖ 5600/5500 - 4500/4000" adlı TÜBİTAK projesine katıldığım, tezimi okuyarak bilgi ve deneyimlerini benimle paylaşıp yönlendiren Ulucak Höyük Kazı Başkanı Prof. Dr. Özlem ÇEVİK'e ve jürimde bulunarak görüşleriyle destek veren Doç. Dr. Göksel SAZCI ve Doç. Dr. Erhan ÖZTEPE'ye teşekkür ederim. Her türlü bilimsel ihtiyacımda yanımda olan arkadaşlarım Yrd. Doç. Dr. Faize SARIŞ'a, Arş. Gör. Abdulkadir ÖZDEMİR'e ve Arş. Gör. Onur BAMYACI'ya, çalışmalarım süresince yayın desteğinde bulunan Ege Yayınları ekibine ve değerli dostum Nazmi ÜNEY'e, çalışmalarım boyunca beni sabırla dinleyen, yönlendiren, yardımcı olan ve çalışmalarımın her aşamasında bilgisini benimle paylaşan sevgili eşim, meslektaşım Meral MUTLU'ya canıgönülden teşekkür ederim.

Ayrıca öğrenim hayatım boyunca, maddi ve manevi desteklerini hiçbir zaman esirgemeyen anneme, babama ve kız kardeşime sonsuz teşekkürlerimi sunuyorum.

Serhan MUTLU

09.01.2017

İÇİNDEKİLER

ÖZET	i
ABSTRACT.....	ii
ÖNSÖZ.....	iii
İÇİNDEKİLER.....	iv
KISALTMALAR.....	vii
RESİMLER LİSTESİ.....	ix
GİRİŞ.....	1

BÖLÜM I

BATI ANADOLU'DA NEOLİTİK DÖNEM	6
--------------------------------------	---

BÖLÜM II

BATI ANADOLU'DA KALKOLİTİK DÖNEM.....	20
---------------------------------------	----

BÖLÜM III

ANTROPOMORFİK FİĞÜRİN	34
3.1. Antropomorfik Figürinlerin Sanat İçindeki Yeri	47
3.2. Antropomorfik Figürinlerin İnanç Sistemindeki Yeri	52

BÖLÜM IV

TOPLUMSAL CİNSİYET ARKEOLOJİSİ	59
--------------------------------------	----

BÖLÜM V

ARKEOLOJİDE SEMBOLİZM	63
-----------------------------	----

BÖLÜM VI

ANTROPOMORFİK TASVİRLERE DAİR ARKEOLOJİK VERİLER	75
6.1. Hoca Çeşme	76
6.2. Gökçeada Uğurlu Höyük	78
6.3. Biga Yarımadası (Troas) Yerleşmeleri	85
6.3.1. Beşik - Sivritepe	87
6.3.2. Bozköy - Hanaytepe Höyüğü	88
6.3.3. Peyan Mezarlığı	89
6.3.4. Coşkuntepe	90
6.3.5. Kalkolitik Smintheion (Gülpınar)	92
6.4. İzmir ve Çevresi Yerleşmeler	100
6.4.1. Ulucak Höyük	100
6.4.2. Ege Gübre	111
6.4.3. Yeşilova Höyük	117
6.4.5. Liman Tepe	119
6.4.6. Bakla Tepe	120
6.5. Aydın ve Çevresi Yerleşmeler	122
6.5.1. Latmos - Beşparmak Dağları	122
6.5.1.1. Malkayası.....	125
6.5.1.2. İsa Mağarası	126
6.5.2. Çine - Tepecik Höyük	127
6.5.3. Aphrodisias Pekmeztepe	130
6.6. Manisa ve Çevresi Yerleşmeler	132
6.6.1. Manisa ve Eski Balıkhane	132

6.6.2. Kulaksızlar Mermer Atölyesi	133
6.7. Teke Yarımadası Mağara Yerleşmeleri	137
6.7.1. Karain Mağarası	137
6.7.2. Girmeler Mağarası	140
6.7.3. Tavabaşı Mağarası	143
DEĞERLENDİRME VE SONUÇ	145
KAYNAKÇA	159

KISALTMALAR

AJA	American Journal of Archaeology
APAD	Anadolu Prehistorya Araştırmaları Dergisi
BAR	British Archaeological Reports
BC	Before Christ
Bkz.	Bakınız
CANEW	Central Anatolian Neolithic e - Workshop
C ¹⁴	Karbon 14
cm	santimetre
ev.	Çeviren
iz.	Çizim
der.	derleyen
Dr.	Doktor
Doç.	Doçent
ed.	edited
eds.	editors
fig.	figure
Hesperia	The Journal of the American School of Classical Studies at Athens
INSTAP	The Institute for Aegean Prehistory
İT	İlk Tunç ağı
Jahrg.	Jahrgang
Kat.	Katalog
km	kilometre
Lev.	Levha
m	metre
m ²	metrekare
MÖ	Milattan Önce
No.	Numara
Pl.	Plate

PPN	Pre Pottery Neolitihic
PPNA	Pre Pottery Neolitihic A
PPNB	Pre Pottery Neolitihic B
Prof.	Profesör
Res.	Resim
Şek.	Şekil
tab.	Tablo
TASK	Tarih, Arkeoloji, Sanat ve Kültür Mirasını Koruma Vakfı
TTK	Türk Tarih Kurumu
T�ba - Ar	Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi
UCLA	University of California Los Angeles
UK	The United Kingdom
USA	The United States of America
vd.	ve diğ�rleri
Vol.	Volume
yy.	yüzyıl

RESİMLER LİSTESİ

Res. 1.1. Ege Dünyası tarihöncesi dönem yerleşmeleri (Hazırlayan A. Onur Bamyacı)	11
Res. 1.2. Tomkins'in karşılaştırmalı kronoloji tablosu (Tomkins 2008: Tab. 3.1)	13
Res. 1.3. Melos obsidyenin görüldüğü Batı Anadolu Neolitik yerleşmeleri (Perles vd. 2011: 43, fig. 1)	15
Res. 2.1. Batı Anadolu Kalkolitik Dönem yerleşmeleri (Hazırlayan A. Onur Bamyacı)	24
Res. 2.2. Anadolu, Ege Adaları ve Balkanlar arasında Orta Kalkolitik Dönem süresince kültürel etkileşim alanları (Bloom 2014: Fig. 12)	28
Res. 6.1. Neolitik ve Kalkolitik Dönem Batı Anadolu yerleşmelerinde antropomorfik tasvirlerin dağılımı (Hazırlayan Meral Mutlu)	75
Res. 6.2. Hoca Çeşme Neolitik Dönem antropomorfik nesneleri (Özdoğan 1999: Fig. 26)	78
Res. 6.3. Uğurlu Höyük Neolitik Dönem kadın motifli kabartmalı seramik kap parçası (Erdoğu 2014: 169, fig. 4)	80
Res. 6.4. Uğurlu Höyük Neolitik Dönem insan yüzü kabartmalı figür (Erdoğu 2013: 26, fig. 33)	80
Res. 6.5. Uğurlu Höyük Neolitik Dönem kemik akrolitik figürin başı (Erdoğu 2014: 169, fig. 5)	80
Res. 6.6. Uğurlu Höyük Neolitik Dönem silindirik figürin başı (Erdoğu 2011: 63, fig. 15.6; Erdoğu 2013: 17, fig. 11)	81
Res. 6.7. Uğurlu Höyük Neolitik Dönem kadın figürini (Erdoğu 2011: 63, fig. 15.7; Erdoğu 2013: 17, fig. 12)	82
Res. 6.8. Uğurlu Höyük Neolitik - Kalkolitik geçiş dönemi spondylus akrolitik figürin başı (Erdoğu 2011: 63, fig. 15.2; Erdoğu 2013: 22, fig. 26)	83
Res. 6.9. Uğurlu Höyük Neolitik - Kalkolitik geçiş dönemi kadın figürini (Erdoğu 2011: 63, fig. 15.1; Erdoğu 2013: 22, fig. 27)	83

Res. 6.10. Uğurlu Höyük Neolitik - Kalkolitik geçiş dönemi "Venüs" kadın figürini (Erdoğu 2011: 63, fig. 15.3; Erdoğu 2013: 24, fig. 30)	84
Res. 6.11. Uğurlu Höyük Neolitik - Kalkolitik geçiş dönemi şematik kadın figürin (Erdoğu 2011: 63, fig. 15.5; Erdoğu 2014: 174, fig. 18)	85
Res. 6.12. Uğurlu Höyük Kalkolitik Dönem kamusal yapı ile ilintili şematik figürin (Erdoğu 2014, 164, res. 23)	85
Res. 6.13. Uğurlu Höyük Kalkolitik Dönem insan yüzü kabartmalı figür (Erdoğu 2011: Çiz. 17.1; Erdoğu 2014: 164, res. 24)	86
Res. 6.14. Beşik - Sivritepe Kalkolitik Dönem Kilia tipi figürin (Korfmann 1984: Res.11; Korfmann 1985: Res. 8; Seeher 1992: 4.c)	88
Res. 6.15. Bozköy-Hanaytepe Son Kalkolitik Dönem Kilia tipi figürin (Blum vd. 2011: Res. 12.3)	89
Res. 6.16. Peyan Mezarlığı Neolitik Dönem kadın figürin başı (Aslan 1997: Kat. 30; AO 311)	90
Res. 6.17. Coşkuntepe Neolitik Dönem kadın figürin başı (Takaoğlu ve Özdemir 2013: 36, res. 5)	92
Res. 6.18. Kalkolitik Gülpınar antropomorfik protomlar ve antropomorfik kulp (Özdemir vd. 2014: Res. 4)	95
Res. 6.19. Kalkolitik Gülpınar kadın figürini (Takaoğlu 2015: Res. 23.1)	97
Res. 6.20. Kalkolitik Gülpınar kadın figürini (Kazı Arşivi)	98
Res. 6.21. Kalkolitik Gülpınar akrolitik kadın figürini (Takaoğlu 2015: Res. 23.2)	98
Res. 6.22. Kalkolitik Gülpınar şematik figürini (Takaoğlu 2017, baskıda)	99
Res. 6.23. Kalkolitik Gülpınar şematik figürini (Takaoğlu 2017, baskıda)	99
Res. 6.24. Ulucak Höyük Geç Neolitik Dönem kadın figürini (Çilingiroğlu vd. 2004: 122, fig. 30.1, fig. 60a-b)	104
Res. 6.25. Ulucak Höyük Geç Neolitik Dönem erkek figürini (Çilingiroğlu vd. 2004: 122, fig.30.2, fig. 60a-b)	105
Res. 6.26. Ulucak Höyük Geç Neolitik Dönem ayakta duran kadın figürini (Çilingiroğlu vd. 2004: 122, fig. 30.3; Bilgi 2012: 116, res. 250) ...	106
Res. 6.27. Ulucak Höyük Geç Neolitik Dönem bağdaş kuran kadın figürini (Abay vd. 2000: 360, çiz. 5h; Bilgi 2012: 12, res. 267)	107

Res. 6.28. Ulucak Höyük Neolitik Dönem çuval biçimli şematik figürin (Bilgi 2012: 10, res. 222; Çevik 2015: Res. 2)	107
Res. 6.29. Ulucak Höyük Kalkolitik Dönem III. tabaka kadın figürini (Çevik 2017: Fig 7, baskıda)	108
Res. 6.30. Ulucak Höyük Geç Neolitik Dönem kadın biçimli kap (Çilingiroğlu vd. 2004: 112, çiz. 25.32, res. 58)	109
Res. 6.31. Ege Gübre Neolitik Dönem kabartmalı kadın figürü (Sağlamtimur 2012: 200, fig. 17a, fig. 17b)	114
Res. 6.32. Ege Gübre Neolitik Dönem kabartmalı erkek figürü (Sağlamtimur 2012: 200, fig. 17a, fig. 17b)	115
Res. 6.33. Ege Gübre Neolitik Dönem hamile kadın figürini (Sağlamtimur 2012: 220, fig. 21)	116
Res. 6.34. Ege Gübre Neolitik Dönem figürin başı (Sağlamtimur 2012: 200, fig. 23)	116
Res. 6.35. Ege Gübre Neolitik Dönem figürin başı (Sağlamtimur 2012: 200, fig. 22)	117
Res. 6.36. Yeşilova Höyük Neolitik Dönem kadın figürini (Derin 2011: 318, çiz. 3.1)	117
Res. 6.37. Yeşilova Höyük Neolitik Dönem akrolitik figürini (Derin vd. 2009: 17, 27, çiz. 17.6; Derin 2012: 180, fig. 12)	118
Res. 6.38. Yeşilova Neolitik Dönem kabartmalı kadın figürü (Derin 2011: 316, res. 3)	119
Res. 6.39. Liman Tepe Orta Kalkolitik Dönem şematik figürini (Erkanal ve Şahoğlu 2012b: 221, res. 3)	120
Res. 6.40. Bakla Tepe Geç Kalkolitik Dönem erkek figürini (Erkanal ve Şahoğlu 2012a: 93, res. 2; Şahoğlu ve Tuncel 2014: 75, fig. 13)	122
Res. 6.41. Malkayası Kalkolitik Dönem Kilia tipi figürini (Peschow–Bindokat 2006: 84, res. 77)	125
Res. 6.42. Malkayası Kalkolitik Dönem keman biçimli şematik figürini (Peschow–Bindokat 2006: 84, res. 77)	126
Res. 6.43. İsa Mağarası Kalkolitik Dönem aplike edilmiş koç boynuzlu erkek figürü (Peschow–Bindokat 2006: Res. 93)	126

Res. 6.44. İsa Mağarası Kalkolitik Dönem insan yüzlü pişmiş toprak kap (Peschlow–Bindokat 2006: Res. 90d-e)	127
Res. 6.45. Çine-Tepecik üçgen baş formlu boyunlu Kilia tipi figürin (Günel 2014: Pl. 6)	129
Res. 6.46. Çine-Tepecik oval baş formlu boyunlu Kilia tipi figürin (Günel 2014: Pl. 8)	129
Res. 6.47. Çine-Tepecik delikli Kilia tipi figürin (Günel 2014: Pl. 10)	130
Res. 6.48. Aphrodisias Pekmeztepe Kalkolitik Dönem Kilia figürini (Joukowsky 1986: Fig. 207, çiz. 197)	131
Res. 6.49. Aphrodisias Pekmeztepe Kalkolitik Dönem Kilia figürini (Joukowsky 1986: Fig. 208; çiz. 198)	132
Res. 6.50. Kulaksızlar Kalkolitik Dönem Kilia figürini (Kaya 2011: 377, Kat. no. 192)	136
Res. 6.51. Kulaksızlar Kalkolitik Dönem Kilia figürini (Kaya 2011: 377, Kat. no. 193)	136
Res. 6.52. Kilia tipi figürinlerin Anadolu'daki yayılımı (Takaoğlu 2002: Fig. 8)	136
Res. 6.53. Karain Mağarası Kalkolitik Dönem pişmiş toprak figürini (Yalçinkaya 2010: 49, res. 3-4)	139
Res. 6.54. Karain Mağarası Kalkolitik Dönem Kilia figürini (Yalçinkaya 2013: 49, res. 4)	140
Res. 6.55. Girmeler Mağarası Kalkolitik Dönem antropomorfik figürini (Korkut 2012: Res. 13)	143
Res. 7.1. Antropomorfik figürinlerin ilişkiler ağı (Hazırlayan Meral Mutlu)	157
Res. 7.2. Antropomoprfik figürinlerin dönemlere ve yerleşmelere göre dağılımı (Hazırlayan Meral Mutlu)	158

GİRİŞ

Arkeolojik arařtırmalar geçmiř toplumların inanç sistemlerini, sanatsal, dūřınsel, çevresel, biyolojik, sosyo-ekonomik ve kūltūrel yařamlarını mimari kalıntılar ile beraber her tūrlū arkeolojik veriyi deęerlendirerek anlamaya yūnelik olarak tasarlanmaktadır. Amacını bilimsel yūntem, teori ve pratiklere oturtan arkeoloji, ilk dūnemlerinde buluntuya “hazine” olarak bakmıř, sonrasındaki sūresel arkeoloji (*processual archaeology*) yaklařımı sayesinde nesnenin ardındaki insanı anlamaya yūnelik olarak yūntemlerini uygulamıřtır (Binford 1972). Ancak sūresel arkeolojinin genel kuram ve metotları nesnenin űtesindeki insan davranıřlarını etkileyen psikolojik durumu, ocuk, kadın ve erkeęin hane ve toplum içindeki rollerini, sanat, sembolizm ile inanç sistemlerini genelde gūz ardı etmiřtir. Kazıp ıkarılan mekānlar birilerinin inřa ettięi, yařadıęı gūnlūk yařam pratiklerine dair izler bıraktıęı mimari birimlerdir. Mekānların içinde yařamıř olanlar bilimsel açıdan "cinsiyetsiz", gūz űnündeki insan yok sayılmıř sadece erkek egemen bakıř açısı materyal kūltūr ile insan iliřkilerini bir yapı içinde deęerlendirmek durumunda kalmıřtır (Tringham 1991: 94). Karřıt ifadeyle, mekānlardaki buluntulara bakıp o mekānların ne iře yaramıř olduęunu dūřūnerek iřlik, avlu, ev, mutfak olarak adlandırıp bireyleri o mekānlara yerleřtirmekten uzak durmuř, mekānları boř bırakmıřsızdır (Ertuę 2010: 80).

Toplumsal cinsiyet rollerini veya toplumsal iř bōlūmlerini uzun yıllar dūřūnmemiř, çalıřıldıęı ilk dūnemler itibari ile ciddiye alan bilim insanı çok az olmuřtur. Ancak bugūn post sūresel arkeoloji (*post processual archaeology*) ile gelinen noktada toplumsal cinsiyet rollerini, iř bōlūmūnū ve hane olgusunu anlamak için yeterince teorik çalıřma bulunmaktadır (Hodder 1982). Post sūresel arkeolojinin nesne ile űzne arasında kurmuř olduęu baęlam sayesinde toplumsal cinsiyet çalıřmalarında sembolizm űnem kazanmıřtır.

“Neolitik ve Kalkolitik Dūnem Batı Anadolu Antropomorfik Figūrinlerinde Cinsiyet ve Sembolizm” alıřması antropomorfik figūrinler yoluyla hakim olan ana tanrıça, anaerkil veya ataerkil anlayıřların űtesinde toplumların farklı coęrafyalarda, deęiřen sosyo-ekonomik ve kūltūrel sistemler içinde toplumsal cinsiyet rollerinin ve iř bōlūmlerinin belirlenebileceęini ortaya koyarak toplumsal cinsiyet arkeolojisi ile sembolizm olgusundan

bahsetmek esasına dayanmaktadır. Toplumsal cinsiyet arkeolojisi (gender archaeology) ve sembolizm çalışmalarında toplumların her yerde ve zamanda aynı özellikleri sergilemediğini; farklı özellikleri olan toplumların genelleme yoluyla her yerleşmeye uygulanamayacağını ve genel yargıların sakıncalarından bahsedilecektir. İdol, pendant gibi şematik antropomorfik nesneler üzerinde detaylı durulmamıştır. Tezde tipolojik ayrımın yerine, toplumsal cinsiyet, temsil ve sembolizm anlamlarının üzerinde durulması ve tartışılması amaçlanmıştır.

Tez çalışmasının toplumsal cinsiyet arkeolojisi bölümü başlığı altında tanımı yapılan toplumsal cinsiyet kavramı ile biyolojik anlamı ifade etmede kullanılan cinsiyet tanımlamasının birbirinden farklı anlamları içerdiği vurgulanmıştır.

Tezde "Arkeolojide Sembolizm" başlığı altında tanımı yapılan sembolizm ile temsil kavramlarının birbirinden farklı anlamları olduğu ve antropomorfik figürinlerde bu iki kavramın birbirinden bağımsız şekilde kullanılması gereğinden bahsedilmiştir.

1. Araştırmanın Tanımı ve Amacı

Geçmişin yaşamını anlayabilmek için arkeolojik araştırmalarda pek çok unsurun bir araya gelmesi gerekmektedir. Arkeolojik çalışmalarda bilgiyi almaya yönelik geleneksel, kültür tarihçiliği çalışmaların yerine arkeolojik bağlamı temel alan, disiplinlerarası çalışmanın doğru sonuçlar verdiği bilinmektedir. Bu bağlamda tez konusunu oluşturan antropomorfik figürinlerden elde edilecek bilgi, arkeolojik kazı yöntemlerine bağlı figürinlerin diğer maddesel kültür öğeleri ile kurdukları ilişkiye ve farklı disiplinlerin arkeolojik metni okuma biçimine bağlıdır. Antropomorfik figürinler yoluyla Batı Anadolu'nun Neolitik ve Kalkolitik Dönem'de ulaştığı kültürel yapı, çevre kültür bölgeleri, yerleşmeler arasındaki benzerlik veya farklılık ile kültürel ve ticari ilişkileri; figürin üretimindeki yaratma fikrinin altındaki nedenlerin beğeni, taklit, ifade biçimi, sembolizm, hane, toplum içindeki rollerin temsili, statü veya toplumsal cinsiyet ilişkileri anlaşılmaya ve tanımlanmaya çalışılacaktır.

“Neolitik ve Kalkolitik Dönem Batı Anadolu Antropomorfik Figürinlerinde Cinsiyet ve Sembolizm” başlıklı tezin amacı, uzun yıllardır çalışılan bölgelerde tespit edilen ve yayını yapılan figürinlerin bir araya getirilerek derlemesini yapmaktır. Tipolojik ayrım kadar amaçlanan figürinlerin arkeolojik bağlam dikkate alınarak cinsiyet ve sembolizm bakımından anlaşılıp anlatılması olmuştur. Figürinler uzun yıllardır ana tanrıça anlamı

yüklenerek kısır bir bakış açısı ile değerlendirilmeye çalışmış; ancak bu genellenmenin beraberinde ön yargıları konun içine dahil ettiği düşünülmüş ve her figürinin kesinlikle kendi arkeolojik bağlamında değerlendirilmesi gereği ortaya çıkmıştır. Bu açıdan Batı Anadolu'da Neolitik ve Kalkolitik süresince tespiti yapılmış figürinler toplumsal cinsiyet ve sembolizm açısından tartışmaya açılarak değerlendirmeye çalışılmıştır.

2. Çalışma Yöntemi

Figürinlere yönelik az bilgi ile hedefe ulaşmakta izlenecek yol özelden genele yani tümevarım yöntemini kullanmaktan geçtiği bilinmektedir (Marangou 1996: 146). Francis Bacon bilimsel araştırma yönteminin felsefi içeriğini saptayarak tümevarımı şu şekilde tanımlamıştır: "Bilmek için sınamak, gözlemlemek, olayları çözümlemek ve sonra ayrı olaylardan genellemeler yapmak ve sonuçlar çıkarma yöntemi" (Gökberk 2005: 217). Post süreçsel arkeoloji insanın geçmişine dair her şeyi ayrı ayrı ele alıp insan yerine birey, kadın, erkek, çocuk gibi tek tek anlamlara ulaşması tek bir modele bağlı kalmadan birden fazla metodu kullanması ile açıklanabilir. Toplumsal cinsiyetin arkeolojik yöntem ve kuramlar üzerinde karmaşık ve giderek artan bir etkisi vardır. Post süreçsel arkeolojinin yöntem ve hedefleriyle oldukça uyumludur ve Avrupa'da çok destek bulmaktadır. Süreçsel arkeoloji ise toplumsal cinsiyetle pek ilgilenmemiştir; çünkü toplumsal cinsiyet ve öteki toplumsal değişkenler süreçsel arkeolojiye uygun değildir. Süreçsel arkeoloji kültürlerin kurucu parçalarını birbirleriyle yarışan, rekabet eden ya da uyumsuzluklardan oluşan bölümlerden çok, uyum üzerine gelişen bir çerçevede ele alır. Oysa toplumsal cinsiyet çok katı süreçselcilerin bile yolunu açmıştır (Nelson 2013: 303). Toplumsal cinsiyet, arkeolojinin her alanında bakış açılarını değiştiren bir unsur haline gelmiştir.

Yüksek lisans tez kapsamına konu teşkil eden Neolitik ve Kalkolitik Dönem antropomorfik figürinleri önceki yıllarda Batı Anadolu'daki arkeolojik kazı ve yüzey araştırmaları neticesinde tespit edilmiş ve bilimsel ekiplerce yayınlanmıştır. Yayınlanmış antropomorfik figürinler üzerinden derleme çalışması ile oluşturulan tezde katalog yöntemi kullanılmamıştır. Batı Anadolu'nun kuzeyinden başlayıp güneyinde son bulan bölgesel bir tasnif çalışması izlenmiştir. Yerleşmeler kuzey - güney yönünde dönemsel ayrıma başvurmaksızın tek tek incelenmiş, figürinlere ait fotoğraf, çizim, harita metin içerisinde kullanılmıştır. Figürinler doğal, doğala yakın ve şematik bakımdan tipolojik ayrıma sokulmuş; ancak çalışmada asıl amaçlanan figürinlerin arkeolojik bağlam dikkate alınarak cinsiyet ve sembolizm bakımından değerlendirilmesi olmuştur.

Yüksek lisans çalışması altı bölüm altında toplanmış ve değerlendirilmiştir. Tezin başında giriş bölümü yer almaktadır. İlk bölümde genel olarak Neolitik kavramı ve teorileri ile Batı Anadolu'da Neolitik sürecin etkileşim halinde olduğu Ege Dünyası ilişkileri tartışılmıştır. İkinci bölümde Batı Anadolu'da Kalkolitik Dönem'de görülen değişimler, Balkanlar, Ege Adaları ve Kıta Yunanistan etkileşimi üzerinde durulmuştur. Üçüncü bölümde antropomorfik figürin tanımı ve teorik yaklaşımlardan bahsedilmiştir. Üçüncü bölüm alt başlıkları altında figürinlerin sanat içindeki yeri ile inanç sistemindeki durumları değerlendirilmiştir. Dördüncü bölümde toplumsal cinsiyet arkeolojisinin ortaya çıkışı ve yayılımı anlatılmaya çalışılmıştır. Beşinci bölümde Paleolitik Dönem'den başlayarak arkeolojide sembolizmin figürinler vasıtasıyla ifade biçimi anlatılmıştır. Altıncı bölümde antropomorfik tasvirler için Batı Anadolu arkeolojik verileri bölgelere ayrılarak alt başlıklar altında izah edilmeye çalışılmıştır. Son bölümde ise değerlendirme ve sonuç kısmı bulunmaktadır.

Konuyla ilgili karşılaştırma ve değerlendirme yapabilmek için kütüphane çalışmaları ve müze ziyaretleri gerçekleştirilmiştir. Bu kapsamda İstanbul Alman Arkeoloji Enstitüsü, İstanbul Hollanda Araştırma Enstitüsü, İstanbul Üniversitesi, Bilkent Üniversitesi, Ege Üniversitesi, Freiburg Üniversitesi, Freiburg Üniversitesi Arkeoloji Enstitüsü, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Çanakkale Manfred Korfmann kütüphanelerinde kaynak araştırması yapılmıştır. Ayrıca konuyla ilgili İstanbul Arkeoloji Müzeleri, İzmir Tarih ve Sanat Müzesi, Anadolu Medeniyetleri Müzesi, Çanakkale Arkeoloji Müzesi, Yunanistan'da Ulusal Arkeoloji Müzesi, Kiklad Sanat Müzesi, Selanik Arkeoloji Müzesi, Bulgaristan'da Stara Zagora, Nova Zagora ve Kırcaali Arkeoloji Müzeleri, Avusturya'da Viyana Doğa Tarihi Müzesi, Almanya'da Landes Museum Stuttgart, Berlin Museum für Vor- und Frühgeschichte, Städtische Museen Freiburg, Archäologisches Museum Frankfurt, Fransa'da Musée Archeologique Strassbourg, Louvre, Musée d'Archéologie Nationale, İspanya'da Museu d'Arqueologia de Catalunya müze ziyaretleri gerçekleştirilmiştir.

3. Zamansal Kapsam, Çalışma Bölgesinin Alanı ve Bölgesel Sınırları

Yüksek lisans tez çalışmasında öncelikle bu konuda yapılan çalışmalar değerlendirilmiştir. Özellikle Mezopotamya, Batı Anadolu, Göller Bölgesi, Yunanistan, Adalar ve Balkan Neolitik ve Kalkolitik Dönem yerleşimlerinde ele geçen antropomorfik figürinler cinsiyet ve sembolik ifade açısından incelenmiştir. Bunların çalışılmasında

izlenen yöntem ve bulguların değerlendirilmesi mevcut problemlerin tespitine ve çözüm önerileri geliştirilmesine yardımcı olacaktır.

Batı Anadolu, Göller Bölgesi, Ege Adaları, Kıta Yunanistan, Balkanlar Neolitik ve Kalkolitik Dönem açısından incelenmiştir. Neolitik Dönem başlığı altında tartışmaya açılacak Adalar'dan söz ederken Ege Adaları esas alınmıştır. Batı Anadolu Neolitik yerleşmeleri kronolojik değerlendirme açısından uzun yıllar Yakındoğu Neolitik Dönem'in etkisinde kalan Göller Bölgesi ve İç Anadolu'nun kronolojisine başvurmuştur. Kalkolitik Dönem yerleşmeleri Kumtepe, Beşik-Sivritepe kültürü ile kıyaslanmıştır. Batı Anadolu'daki son 25 yıllık çalışmalar kronoloji açısından sorunları da beraberinde getirmiştir. Batı Anadolu'nun Balkanlar, Ege Adaları ve Kıta Yunanistan ile mevcut ilişkiler ağı farklı kronolojilere ihtiyacı doğurmuştur. Yunanistan ve Balkan kronolojilerinin Yakındoğu kronolojisine göre farklı olması Batı Anadolu Neolitik ve Kalkolitik yerleşmeler için yeni bir terminolojinin gerekliliğini sorgular hale gelmiştir. Bu tez kapsamında yerleşmelerin karşılaştırmalı kronolojileri birarada verilecektir. Ancak Yunanistan ve Ege Adaları mevzubahis olduğunda Yunanistan kronolojisi esas alınacaktır. Öte yandan Yakındoğu Neolitik Dönemi'nin Çanak Çömlekli Neolitik ve Çanak Çömleksiz Neolitik ayrımlarını yaparken Pre Pottery Neolithic A (PPNA) ve Pre Pottery Neolithic B (PPNB) gibi iki farklı ayrıma başvurulacaktır. Tez içinde PPNA ve PPNB kavramları sık sık kullanılacak, "Akeramik Neolitik" kullanımına da yer verilecektir.

BÖLÜM I

BATI ANADOLU'DA NEOLİTİK DÖNEM

MÖ 9500-5800 yılları arasında Anadolu ve Yakındoğu'da Neolitik süreçte taş endüstrisindeki gelişmelere nazaran sosyal, ekonomik ve kültürel gelişmeler bu dönemi daha önemli kılmaktadır. Neolitik toplumların mimari değişimleri, besin ekonomilerindeki evcilleştirme ve ehlileştirme, sanat eserleri, inanç sistemi ve sembolizm Neolitik süreci özel bir yere koymaktadır (Bilgi 2012: 31).

Holosen Dönem'in iklim koşullarına bağlı olarak havanın ısınması ile "Bereketli Hilal"¹ adlı çekirdek bölgede insanın biyolojik olarak daha uygun ortamlarda çoğalması mağara ve sığınaklardan çıkarak açık alanlarda kendisi için barınaklar oluşturması "Neolitik Devrimi" yaratmıştır (Braidwood 1960; Childe 1964). 20. yüzyılın ilk yarısındaki Neolitik algı yerleşik yaşam, tarım ve hayvancılıkla oluşan besin ekonomisi, çanak çömlek ve cilalı taş teknolojisi ile ilintilidir.

Tarımın kökeni konusunda farklı teoriler bulunmaktadır. Bazı görüşler tarımın kökenini tek nedene bağlarken bir kısım görüş belirli bir bölgede tarımın ortaya çıkışı üzerinde durmakta ve tarımın başlangıcı için evrensel yaklaşımlar getiren görüşler de vardır. Vaha ve çekirdek bölge kuramına dayanan çevresel hipotezler, nüfus baskısı ve çekirdek bölge kenarındaki marjinal bölge kuramlı demografik hipotezler ile ticaret bağlantılı hipotezler bugün için tarımın kökeni ile ilgili en fazla tartışılan görüşlerdir (Pumpelly 1908; Childe 1936; Braidwood 1952; Binford 1968). Tarım, yabani hayvan ve bitki türlerinin evcilleştirilmesi ve ehlileştirilmesi, üretilenin artı değere dönüşümü ile ticaretin ortaya çıkışı, tarımsal üretim için teknolojik gelişmenin varlığı, yerleşik düzen için gerekli olan arazi yapısı, tatlı su kaynakları gibi çevresel faktörlerle beraber fauna ve flora ile ilişkilendirilmektedir (Van Andel ve Runnels 1995: 487). Bilim insanları, *"Tarımın ilk ortaya çıkış yeri ve zamanı, tarımın mı yoksa hayvancılığın mı ilk önce evcilleştirildiği ile önce yerleşik hayata geçildi, sonra mı evcilleştirme başladı ve tarım"*

¹ Kuzeyde Malatya, Elazığ çevreleri, İç Anadolu'nun doğusunu, Güneydoğu Anadolu'nun tümü, Kuzey Suriye, Irak, Musul ve kuzeyi, Doğu Akdeniz Havzası, Levant Koridoru ile güneyi Filistin olan coğrafyadır.

uzun bir sürecin sonucu mu, yoksa birden mi ortaya çıkmıştır?” sorularına yanıt aramaktadır. Bu bağlamda Ian Hodder (1990), *The Domestication of Europe* kitabında Latince kökenli *domus* (ev) ile *domestication* (evcilleştirme) arasında benzerlik kurmaktadır. Yabani bitki ve hayvanların evlere dâhil edilerek kültüre alındığı, insan zihninde evcilleştirme fikrinin evcilleştirme eyleminden önce gerçekleştiği düşünülmektedir (Hodder 1990). Ev, barınma ve güvenlik sağlarken, ekonomik faaliyetlerin hane içi ve haneler arası boyutta gerçekleştiği sembolik anlamları olan mekânlar haline dönüşmüştür (Çevik 2014: 113). Levant'ta Eriha, Güneydoğu Anadolu'da Çayönü, Nevalı Çori ve Göbekli Tepe gibi anıtsal mimariye sahip yerleşmelerde toplumsal olgunun Hodder'ın *domus* kavramından önce ortaya çıktığı bilinmektedir. Yerleşik yaşama geçişle beraber toplumların maddi bağımlılıkları artmış ve maddesel kültür öğeleri ile bütünleşen insan daha sağlam bir toplum yapısı meydana getirmiştir (Renfrew 2001: 127). Nesnelerin sembolik güç kazanmaları ile insan hayatının maddesel öğelerle bütünleşerek toplumsal ve ekonomik değişikliklerin yaşanması yerleşik yaşama geçişle başlamıştır. Bu bağlamda Renfrew tarafından ortaya atılan maddi dünyanın bilişsel ve toplumsal dünyalardan ayrı tutulamayacağı fikrine bilim dünyasından destek gelmiştir (Hodder 2004). Yerleşik yaşam içselleştirilen nesnelerin yansıması olarak görülmekte, toplumların bu sayede güçlenip evcilleştirme ve depolama süreçlerini meydana getirdikleri düşünülmektedir (Hodder 2004). Depolama fikrinin insan zihninde hammadde ihtiyacını, filizlendirmesi neticesinde ise ticaret doğmuştur. Örneğin İç Anadolu obsidyen ve tuz açısından zengin bir bölge olması nedeniyle Neolitik Dönem'de hammadde sıkıntısı çeken bölgelere ihracat yapmıştır (Erdoğan vd. 2007: 91).

Tarih öncesi toplumlara dair yapılan ekonomik sistem çalışmaları insanların tarım sayesinde bir arada yaşadıklarını göstermiştir (Sahlins 2012). Toplumun doğal besin kaynaklarının dağıtımında tarım faktörünün insanı özgür kıldığı, Neolitik toplulukların insan varlığı gereksinimlerinin doğal düzene ihtiyaç duymadığı ve sosyal düzenin yüksek derecelerini elde etmelerine olanak sağladığı, avcı toplayıcıların tarım toplumlarına göre daha konforlu yaşam sürmelerine karşın tarımın insanları bir arada tuttuğu düşünülmüştür (Sahlins 2012).

Geçmiş yaşam biçiminin tarıma dayalı olması, doğal çevrenin kısıtlı oluşu, insanların yaşamlarını sürdürmek için tahıl tanelerini toplamak zorunda kalacakları kurak ve yarı kurak bölgelerde olması gibi nedenlerle Neolitik çalışmalar ilk olarak Filistin çevresinde

yoğunlaşmıştır. 1952 yılında Kethleen Kenyon'un Eriha (*Jericho*) kazıları sayesinde Yakındoğu'da Neolitik Dönem başında çanak çömlek bilinmiyorsa da anıtsal mimari yapıların var olduğu anlaşılmıştır. Eriha sayesinde Yakındoğu kronolojisinde Çanak Çömleksiz A (*PPNA*), Çanak Çömleksiz B (*PPNB*) ve Çanak Çömlekli Neolitik ayrımlarına varılmıştır (Özdoğan 2007a: 16). MÖ 9500-7000 yılları arasında “Akeramik Neolitik” veya “Çanak Çömleksiz Neolitik” olarak adlandırılan Neolitik Dönem'in hazırlayıcısı olan evrede, avcı toplayıcı yaşam biçimin sürdüğü, mimari değişimlerin görüldüğü ve sanat eserlerinin üretildiği anlaşılmıştır. Çanak Çömleksiz Neolitik'te Çanak Çömlekli Neolitik'te görülmeyen ve Güneydoğu Anadolu'dan bildiğimiz anıtsal mimari yapılar Nevali Çori ile Göbekli Tepe'de görülmektedir (Özdoğan 2007a: 15). Anadolu'da Neolitik Dönem'in ilk kazıları olan Biris Mezarlığı, Söğüt Tarlası ve Çayönü sayesinde “çekirdek bölge” kuramı kuzeyde farklılık göstermiş; araştırma sayısının azlığı nedeniyle sağlıklı şekilde değerlendirilememiştir. Bugün gelinen noktada pek çok farklı çekirdek bölgenin varlığına ait yaygın bir görüş vardır (Özdoğan 2007a: 16).

Neolitik Dönem denilince akla avcılık ve toplayıcılığın yerine tarım ile hayvancılık gelmektedir. Bu sebeple Neolitik Dönem çalışmaları daha çok tarım ve hayvancılığın elverişli olabileceği ovalarda yapılmıştır. Ovaların dışında kalan kıyı bölgesi araştırmaları üzerinde uzun süre durulmamıştır. Yayılma denilince akla farklı etkilere sahip toplumsal, ekonomik ve kültürel kavramların bir yerden veya kültürden ötekisine aktarılması gelmektedir. Anadolu'nun dağlık ve yüksek platolarla kaplı olması nedeniyle Neolitik yaşamın elverişli olamayacağı, Neolitik yaşam tarzının Yakın Doğu'dan Avrupa'ya yayılımında Akdeniz kıyı çizgisinin kullanıldığı ileri sürülmüştür (Childe 1964: 36). Ancak bu görüş sırasında Anadolu'da Hacılar, Çatalhöyük, Aşıklı, Can Hasan gibi Neolitik yerleşmelerinin tespit edilmesiyle Neolitik yaşamın Avrupa'ya yayılımında deniz yolundan ziyade kara yoluyla sürecin devam ettiği görüşü ağırlık kazanmıştır (Mellaart 1961; French 1998). Bu görüş zamanla Kıbrıs, Balkanlar, Batı Anadolu, Kıta Yunanistan ve Karadeniz çalışmaları ile Neolitik yayılımın sadece karadan değil, deniz yoluyla gerçekleşme ihtimalini gözler önüne sermiştir. Buna rağmen kıyı bölgesi çalışmalarına Neolitik Dönem insanların belirli bir teknolojik gereksinime ihtiyaç duyacağı düşüncesiyle önem verilmemiştir.

Neolitik Dönem kıyı çizgisinin bugüne göre 35 - 40 m kadar alçakta olduğu ve Neolitik Dönem'in sonuna doğru -10 metreye yükseldiği bilinmektedir (Özdoğan 2013:

258). Günümüz yaşam seviyesinin epey altında kalmış Neolitik Dönem yerleşmeleri Ege Dünyası ilişkilerini anlamada önemli role sahiptir. Küresel iklim değişiklikleri, kıyı şeridi ve adalar üzerinde önemli değişimlerin yaşanmasına sebep olmakla beraber tektonik hareketlere maruz kalmış Ege Adaları'nın bir kısmı daha büyük, birbirlerine ve Kıta Yunanistan'a bağlı oldukları bilinmektedir. Mesafelerin kısalığından dolayı ticaret için daha kolay imkanlar bulunmaktadır (Van Andel ve Shackleton 1982: 447, fig. 2-4). Kiklad Adaları'ndan Saliagos, Neolitik Dönem'de daha büyük olan Paros ve Antiparos Adaları'na yakın konumda iken su seviyesinin yükselmesiyle büyük kısmı sular altında kalmıştır (Evans ve Renfrew 1968: 3, 5, fig. 24). Neolitik Dönem'in başından itibaren Kıta Yunanistan, Ege Adaları ve Batı Anadolu arasındaki karşılıklı ilişkiler deniz seviyesindeki değişikliklere rağmen sürdürülmüştür. Kiklad Adaları'nda Neolitik yerleşmeler kıyılarda, denize yakın alçak tepelerde ve adaların korunaklı iç bölgelerinde görülmektedir. Yerleşmelerin korunaklı koylara, su kaynakları ile verimli toprakların yakınına kurulması Mezolitik ve Neolitik Dönem içinde iklimsel değişiklikleri destekler niteliktedir.

Kiklad Adaları'ndaki Mykonos Adası Geç Neolitik Dönem Ftelia yerleşmesinde günlük yaşam dinamiklerinden maden işçiliğinin izleri görülmektedir. Ayrıca yerleşmenin denizcilikle uğraşarak ticari faaliyetler içerisinde olduğu kilden yapılmış tekne modeli ile anlaşılmaktadır (Stampolidis ve Sotirakopoulou 2011: 30). Ticaret, sur sistemi, ölü gömme gelenekleri, seramik, mermer kaplar, figürinler ile beraber Ftelia yerleşmesi Neolitik sonrası toplulukların hazırlayıcısı olmuştur. Ftelia yerleşmesinde antropomorfik figürinler tespit edilmiştir. Ancak tespit edilen figürinlerin hiçbir yapı ile özel bir ilişkisi bulunmamaktadır (Orphanidis 2002: 141). Geç Neolitik Dönem'e tarihlenen yarı doğal üslupta yapılmış, iyi fırınlanmamış, ayakta betimlenmiş, dolgun kalçaları ile cinsel organı üçgen şeklinde gösterilmiş, her iki tarafındaki memecik şeklindeki göğüs kısmı ve göbük deliği ile dikkat çeken kadın figürin kırmızı ve sarı kilden yapılmıştır (Orphanidis 2002: 141, fig. 145-146). Yerleşmede tespit edilen figürinlerin sadece bacak, kalça, boyun ve baş kısımlarının tespit edildiği düşünülürse tüme yakın antropomorfik figürinler önem kazanmaktadır. Figürinin kalça ve bacakları doğal, gövde kısmı şematik, boyun ve baş kısmı ise doğala yakındır. Saç yapısı sayesinde Teselya, Euboea ve Kephala figürinleri ile karşılaştırma yapmak mümkündür. Bir başka kilden yapılmış figürinin ise baş ve boyun kısmı sağlam, gözleri belirsiz, ağız ve burun kısmı belirgin, kulaklarında küpe için açılmış üçer delikle dikkat çeken ve MÖ 5. bine tarihlenen kadın figürin Orta ve Geç Neolitik

Sitagroi, Teselya ve Sarakenos Mağarası ile Balkan Kalkolitik kültürlerine benzer özellikler sergilemektedir (Orphanidis 2002: 141, fig. 148).

Kiklad Adaları içinde günlük yaşam pratiklerine dair izler Paros ile Antiparos arasında yer alan Geç Neolitik I Saliagos, Kea'daki Geç Neolitik II Kephala'da ve Andros'taki Strofilas'ta mimari kalıntılar ile bilinmektedir. Bunun dışında Naksos'ta Zas Dağı'nın batı yamacında Zas Mağarası, Mykonos'ta Geç Neolitik II tarihli Mavri Spilia, Kea'da Ayia Irini I, Naksos'ta Grotta-Kokkinovrachos, Thira'da Akrotiri, Paros'ta Koukounaries ve Amorgos'ta Minoa Neolitik Dönem yerleşmeleri bulunmaktadır (Stampolidis ve Sotirakopoulou 2011: 27).

Güney Yunanistan'daki Franchthi Mağarası'nda MÖ 11 bin yılına tarihlendirilen VI. tabakada bulunan Melos obsidyeni denizciliğe en erken işaret olarak kabul görmektedir (Conolly 2008). Girit Adası'nda 1950'li yıllarda John Davies Evans başkanlığında gerçekleştirilen kazılar neticesinde pek çok bilgiye ulaşılmıştır (Evans vd. 1964; Warren vd. 1968; Efstratiou vd. 2004: 39, fig. 1.3, tab. 1.1; Focorellis ve Maniatis 2013: 193, tab. 10.3, Theocharis 1973; Thissen 2005: 33). Yapılan genetik araştırmalar Girit Adası'nın İç Anadolu ve Akdeniz Bölgesi'nin demografik yapısına benzediğini göstermektedir (Tuncel 2011: 124). Girit ile Anadolu arasındaki bağlar arkeobotanik verilerle desteklenmektedir (Colledge vd. 2004: 41-42). Girit Adası'ndaki ilk çiftçi topluluklara ait izler yapılan karbon analizleri ile MÖ 7000 yılına gitmektedir (Badal ve Ntinou 2013; Focarellis ve Mariatis 2013, tab. 10.3). Girit'te ele geçen ve ismini yerleşmeden alan Orta Neolitik Dönem'e tarihli (MÖ 5800-4800) *Kato Ierepetra* adlı kadın figürin ile Anadolu Hacılar figürinleri arasındaki benzerliğin kültürel etkileşim yoluyla gerçekleştiği düşünülmektedir (Mellaart 1960: 104). Mellaart'ın adalar ve Anadolu arasında kurmak istediği ilişkiye, Zeuner farklı bakış açısı ile karşı çıkmıştır. Adalar ile Anadolu figürinlerinin bacak, kol ve yüz ifadeleri ile birbirlerine benzediğini; ancak oturma şekilleri ve duruşlarının farklı olduğunu savunan Zeuner (1960), Kanarya Adaları'nın Neolitik kökenini Ege Dünyası'na dayandırmaktadır.

Ege Dünyası (Res. 1.1), Kıta Yunanistan ve Ege Adaları ile değerlendirilmiş (Fidan 2011: 8) olsa da kültürel ve ticari etkileşim alanı düşünüldüğünde Batı Anadolu, Güney Balkanlar, Adriyatik Denizi ve Adaları, İyon Denizi ve Adaları, İtalya, Sicilya, Sardunya Adaları, Kıbrıs, Mısır ve Levant Bölgesi'ni de kapsamaktadır (Maragomenou vd. 2005: 2). Ege Dünyası'nın Anadolu kısmında Küçük, Büyük Menderes, Gediz ve Bakırçay gibi akarsuların suladığı verimli alüvyal ovalar bulunmaktadır. Dağların kıyıya dik uzandığı ve

Res. 1.1. Ege Dünyası tarihöncesi dönem yerleşmeleri (Hazırlayan A. Onur Bamyacı)

dağlar arasındaki ovaların koridor oluşturduğu araziler, Neolitik çiftçi toplumlar için ideal ortam sunmuştur. Teselya'nın ve Batı Anadolu'nun verimli toprakları Neolitik tarım topluluklarına uygun zemini hazırlamışlardır. Girintili çıkıntılı sahil şeridi ile doğal limanlara sahip Ege Dünyası, insanoğluna barınak yapabilme imkânı sunmuş, kıyı balıkçılığı, avcılık, toplayıcılık ve tarım ile hayvancılık gibi besin ekonomileri yaratmada yardımcı olmuştur. Temel ihtiyaçlarını karşılayan toplumlar artı ürün sayesinde ticaret

yapabilmiştir. Önceleri yakın sonraları ise uzak yerlere, gerek karadan gerekse denizden ticaret yapan toplumlar sayesinde kültürel benzerlikler farklı yerlerde tespit edilmiştir. Melos ve Giali gibi volkanik adalar maddesel kültür öğelerinin yayılımında önemli yere sahiptirler. Kıta Yunanistan ve Anadolu Melos Adası'ndan obsidyen ihraç etmiştir.

Türkiye'nin kuzeybatı sahil şeridi olan Saroz Körfezi'nin Trakya kısmından başlayıp Ege Denizi'ndeki Gökçeada ve Bozcaada'yı içine alan, Biga Yarımadası (Troas) ile güneye devam edip Fethiye Körfezi'ne uzanan, Ege Bölgesi'nin iç kısımlarını, Göller Bölgesi'ni ve kuzeyine doğru Eskişehir, Kütahya çevrelerini kapsayan İç Batı Anadolu Bölümü, Ege Dünyası'nın Anadolu kısmını oluşturmaktadır. Öte taraftan Kıta Yunanistan'ın kuzeydoğusunda Doğu Makedonya, Trakya, Orta Makedonya, doğusunda Teselya, Attika, güneyde Mora Yarımadası ile Yunanistan'ın kuzey adaları, Sporades, Kiklad Adaları, Girit Adası ve Oniki Adaları içine alan coğrafyayı Ege Dünyası olarak tanımlamak yanlış olmayacaktır. Adalar'ın Neolitik Dönem'in sonlarına değin yerleşime sahne olmadığı ve uzun dönem boyunca boş kaldığı düşünülmüştür. Ege'nin kuzeyindeki Youra'da Cyclope Mağarası ve doğusundaki İkaria Adası, Kynthos'un MÖ 9. veya 8. bin yılda iskân edilmesi, Sikinos'ta İlk Neolitik Dönem'e dair izlere rastlanması ve Girit'in Yakındoğu'dan Avrupa'ya yayılım gösteren Neolitik yaşamın anahtar yeri olduğu düşüncesi yaygın bir görüştür (Stampolidis ve Sotirakopoulou 2011: 27).

Ege Dünyası'nda ortak maddesel kültür öğeleri ile farklılıklar birarada bulunmaktadır. Ticaret, teknoloji, fikir ve nesne alış verişinin kültürel benzerlik ve farklılıkları meydana getirdiği düşünülmektedir (Erkanal 2011: 119). Batı Anadolu kıyıları, coğrafik ve kültürel olarak Ege, Balkanlar, Göller Bölgesi ve İç Anadolu kültür bölgeleri ile benzer olmasından dolayı kronolojik bazı zorlukları beraberinde getirmektedir. Batı Anadolu Neolitik yerleşmeleri kronolojik değerlendirmeyi Göller Bölgesi ve İç Anadolu Neolitik yerleşmelere dayandırırken (Res. 1.2), Tomkins (2008: Tab. 3.1) Yunanistan, Ege Adaları, Anadolu ve Yakındoğu Neolitik Dönem için kronoloji oluşturmuştur.

Yunanistan'ın Neolitik Dönem'i ile ilgili çeşitli teoriler vardır. Yerel bağımsız süreç (*autochthonous process*) olarak adlandırılan teoriye göre dışarıdan hiç etki almadan Neolitik sürecin Kıta Yunanistan'da ortaya çıktığı savunulur. Yani bu görüşe göre MÖ 7. bin ortalarında Yakındoğu Neolitik süreçten farklı olarak Anadolu'ya en yakın kara parçası olan Kıta Yunanistan ve Ege Adaları'nda Neolitik yaşam, öncülleri olmadan ortaya çıkmış ve bin yıl gibi kısa bir sürede Avrupa'ya yayılmıştır. Kültürel yayılım (*cultural diffusion*)

New Cretan Neolithic Phases	Revised Knossos Sequence	Traditional Cretan Neolithic Phases	Greece	W/SW Anatolian and East Aegean	Syria	Approx. Dates (cal. BC)
Initial Neolithic	Stratum X	Aceramic	Aceramic/Initial	Aceramic/ Early Neolithic	Final PPNB or PPNC/ Early Neolithic	c.7000–c.6500/6400
Early Neolithic	Stratum IX–VIII	Early Neolithic I (Furness 1953)	Early Neolithic Franchthi FCP1	Late Neolithic Hacilar IX–VI Ulucak IV–V Kuruçay 13–11	Late Neolithic (Pre-Halaf and 'Transitional' Samarra)	c.6500/6400–c.5900
Middle Neolithic	Strata VII–VIB; Stratum P		Middle Neolithic Franchthi FCP2–3	Early Chalcolithic Hacilar V–I Kuruçay 10–7	Early Chalcolithic (Halaf)	c.5900–c.5300
Late Neolithic I	Strata VIB–V; Strata N, M, L		Late Neolithic I Saliagos Franchthi FCP4	Middle Chalcolithic Emporio X–VIII Kum Tepe IA Beşiktepe	(Late Ubaid)	c.5300–c.4900
Late Neolithic II	Stratum IV; Strata K, H, G	Early Neolithic II (Furness 1953; Evans 1964)	Late Neolithic II Saliagos	Kızılbel/ Lower Bagbasi	(Late Ubaid)	c.4900–c.4500/4400
Final Neolithic IA	Stratum IIIB; Strata F, E, D	Middle Neolithic (Furness 1953; Evans 1964)	Final Neolithic	? Middle Chalcolithic ?	Late Chalcolithic 1	c.4500/4400–c.4200
Final Neolithic IB	Stratum IIIA; Strata C, B	Middle-Late Neolithic 'Transition' (Evans 1964)	Franchthi FCP5	Late Chalcolithic 1 Beycesultan XL–XXXV Kum Tepe IB1	Late Chalcolithic 2	c.4200–c.3900
Final Neolithic II	Stratum IIB	Late Neolithic I (Evans 1964; Manteli 1993)		Late Chalcolithic 2 Beycesultan XXXIV–XXIX Kum Tepe IB2 Tigani I	Late Chalcolithic 3	c.3900–c.3600
Final Neolithic III	Stratum IIA	Final Neolithic (Vagnetti 1973; Vagnetti and Belli 1978)	Kephala	Late Chalcolithic 3 Beycesultan XXVIII–XXV Kuruçay 6 Kum Tepe IB3 Emporio VII Tigani II	Late Chalcolithic 4	c.3600–c.3300
Final Neolithic IV	Stratum IC	Final Neolithic (Vagnetti 1973; Vagnetti and Belli 1978)	Ayia Irini I	Late Chalcolithic 4 Beycesultan XXIV–XX Kum Tepe IB4 Emporio VI Tigani III	Late Chalcolithic 5	c.3300–c.3000

Res 1.2. Tomkins'in karşılaştırmalı kronoloji tablosu (Tomkins 2008: Tab. 3.1)

teorisine göre yerel Neolitik oluşum savunulur; ancak dışarıdan fikir, nesne veya teknolojik gelişmelerin ticaret yoluyla alındığını, bu kültürel etkilerle mevcut yerel oluşumun kaynaşarak süreci meydana getirdiği görüşü bulunmaktadır. Bir diğer görüş olan halk göçü (*demic diffusion*) teorisine göre, Kıta Yunanistan'a dışarıdan tarım toplumları göç ederek yerleşik köyleri meydana getirmiştir. Son teori olan karışık süreç (*mixed process*) ise yerel Mezolitik toplumlar ile dışarıdan göç eden çiftçilerin karışımından söz eder (Özdoğan 2007b: 64, 66).

Yunanistan'ın Mezolitik Dönemi ile Çanak Çömlekli Neolitik Dönemi arasında Akeramik Neolitik yerleşmelerin varlığına dair görüşler 1950'li yıllarda ortaya atılmasına rağmen (Theocharis 1973), yapılan sonraki araştırmalarla Yunanistan'ın Çanak Çömleksiz Neolitik süreci ile ilgili verilerini değiştirmiştir (Gimbutas vd. 1989; Papathanassopoulos 1996; Perlés 2001). Ege Denizi'ndeki Youra Adası yerleşmelerinden Cyclope Mağarası Yunanistan kronolojisine göre Alt Mezolitik'ten itibaren Son Mezolitik'e dek iskan görmüş; ancak Erken Neolitik Dönem ile beraber tekrar yerleşime sahne olmuştur. Ancak

Mezolitik ile Çanak Çömlekli Neolitik arasında *hiatus* (boşluk) bulunmakta ve Akeramik Neolitik varlığından bahsedebilmek pek mümkün değildir (Sampson 1998).

Ege ve Akdeniz Adaları'nın iskân durumu ile “Neolitik Paketin” temel öğeleri arasında yer alan evcil koyun, keçi, tarıma alınmış buğday, taş teknolojisi, çanak çömlek yapımı ve köy yaşantısının Balkanlara, Kıta Yunanistan’a, Orta, Batı ve Kuzey Avrupa’ya nasıl ulaştığına dair pek çok tartışma konusu bulunmaktadır (Cherry 1984). Bir başka tartışma konusu Ege Denizi içinde su seviyesinin en düşük olduğu dönemlerde dahi kara bağlantısı olmayan Melos Adası obsidyeninin farklı coğrafyalarda görülüyor olmasıdır. Batı Anadolu Neolitik Dönem Dedecik-Heybelitepe (Lichter ve Meriç 2007: 386), Ulucak (Çilingiroğlu vd. 2012: 149), Gökçeada Uğurlu Zeytinli (Erdoğu 2013: 7; 2015: 37), Coşkuntepe (Takaoğlu ve Özdemir 2013a: 36, fig.8), Çukuriçi Höyük Erken Kalkolitik / Geç Neolitik Dönem (Horejs 2012: 119), Morali Höyük (Takaoğlu 2004a: 746) ve Orta Kalkolitik Gülpınar² (Takaoğlu ve Özdemir 2013b: 17, 27) yerleşmelerinde Melos obsidyeni görülmektedir (Res. 1.3). İzmir çevresinde yer alan Yeşilova³, Ege Gübre, Araptepe gibi Neolitik yerleşmelerde obsidyen buluntular üzerinde analiz yapılmadığı için kaynağı ile ilgili sadece tahmin yapılmaktadır (Perles vd. 2011: 46). Aynı durum Enez'deki Hoca Çeşme yerleşmesi için de söz konusudur. Obsidyen üzerinde analiz yapılmadığından dolayı Melos Adası ile Batı Anadolu’nun en kuzeyindeki Neolitik yerleşme olan Hoca Çeşme arasındaki obsidyen ticaret ağı bilinmemektedir.

Arkeolojik veriler ana kara ile Melos Adası arasında deniz yoluyla etkileşim olduğunu gösterirken, Melos obsidyeni ile ilgili veriler Kıta Yunanistan Argolis'te Franchthi Mağarası VI. tabakasında, Youra Adası Cyclope Mağarası'nda, Mezolitik İkaria Adası'nda, Kynthos Adası'nda Maroula Mezolitik Dönem çalışmaları neticesinde Holosen Dönem'in başından beri Melos Adası obsidyeninin kullanıldığını göstermektedir (Perles 2004: 60; Stampolidis ve Sotirakopoulou 2011: 26; Özdoğan 2013: 259). Denizciliğe bağlı gelişen en erken iletişim, arkeolojik veriler neticesinde Melos Adası kökenli obsidyenlerin dağılımına bakılarak kurulmaktadır (Erdoğu 2015: 39).

² Orta Kalkolitik Gülpınar, Ege kronolojisine göre Geç Neolitik I’e tarihlenmektedir.

³ Yeşilova Höyük Kazı Başkanı Yrd. Doc. Dr. Zafer Derin’le Mart 2014’te yapılan görüşmede Melos ve Nenezi kaynaklı olduğunu belirttiği obsidyen ile ilgili yayın hazırlığı içerisinde olduğu anlaşılmıştır.

Res. 1.3. Melos obsidyenin görüldüğü Batı Anadolu Neolitik yerleşmeleri (Perles vd. 2011: 43, fig. 1)

Ege Dünyası Neolitik Dönemi'ni anlamaya yardımcı olan Kıbrıs Adası'nın iskanını çözmeye yönelik çalışmalarda Einar Gjerstad ve Patricia Wetterberg (1980), Porphyrios Dikaios (1953), Alan Simmons (1998, 2003, 2005, 2008, 2012), J. Cherry (1990), A. Bernard Knapp ve Lynn Meskell (1997; 2009), Jacques Cauvin (2000), E. Peltenburg (2000, 2004 a, b), İ. Kuijt (2004), Trevor Watkins (2004, 2008), A. J. Ammerman (2005, 2006, 2007, 2008, 2011), S. W. Manning (2010), Nikos Efstratiou (2014) ve Carole McCartney (2005, 2014) önemli rol oynamışlardır. Tenta, Parekklisha Shillouprokambos, Ais Giorkis gibi Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem yerleşmelerinin (Guilaine vd. 2011) ana kara ile bağlantısı olmayan Kıbrıs'taki varlıkları deniz ulaşımının tahmin edilenden çok önceye dayandığını göstermektedir. Tam olarak bilinmeyen nedenle Kıbrıs'a ilk yerleşenlerin Doğu Akdeniz'den yola çıktıkları tezi, adanın güneyinde ve kuzeyindeki bulgularla sorgulanır hale gelmiştir. MÖ 9. ile 8. binin ikinci yarısına tarihlenen Parekklisha Shillouprokambos yerleşmesinde Anadolu kökenli obsidyene rastlanmıştır (Finlayson 2004: 15-22). Adanın kuzeyinde Anadolu'ya yakın kıyıda yer alan Akanthou Arkosyhos / Tathisu - Çiftlikdüzü Akeramik Neolitik yerleşmesi MÖ 7000 yılına

tarihlenirken, Orta Anadolu'nun Nenezi ve Göllüdağ obsidyenini kullandığı tespit edilmiştir (Şevketoğlu 2008: 67, fig. 6). Kıbrıs'a MÖ 9. binde gelen ilk Neolitik topluluklar beraberinde adada bulunmayan yaban sığırı ve geyik başta olmak üzere çeşitli hayvanları getirmişlerdir. Beraberinde getirdikleri hayvanlar göz önüne alındığında ana karadan adaya ulaşmada büyük deniz taşıtları kullandıkları anlaşılmaktadır. Kıbrıs'ta kıyı Neolitik yerleşmelerinin yanı sıra iç kesimlerde de yerleşim görülmektedir. Kıbrıs bulgularının tarihi kesin olmamakla beraber MÖ 20 bin yıl öncesine ait izlere rastlanmakta ve Girit Adası ilk Neolitik buluntuları ile benzerlik kurulmaktadır (Özdoğan 2013: 259).

Batı Anadolu'nun Avrupa'ya yayılan Neolitik yaşam tarzında aldığı rol kadar kendi iç dinamikleri ile oluşturduğu süreç çok önemlidir. Obsidyen ticareti Batı Anadolu, Ege Adaları ve Kıta Yunanistan ilişkilerini anlamak açısından önemli bir yerde durmaktadır. Kıta Yunanistan'ın ilk Neolitik toplulukların evcilleştirdiği koyun ve keçi ile tarıma alınan bitkilerin öncüllerinin olmayışı, çanak çömleğin ilk yapım hallerinin tespit edilememesi Yunanistan'daki çiftçi yaşam tarzında Batı Anadolu'nun önemli bir yere sahip olduğunu düşündürmektedir. Bu nedenle Batı Anadolu kıyıları Neolitik ve Kalkolitik Dönem çalışmaları açısından önemli hale gelmiştir. Son yıllardaki araştırmalar Avrupa'da Neolitik yaşam biçiminin başlangıcında Anadolu'nun etkisi olduğunu, göç ve etkileşim sonucu Neolitik öğelerin Anadolu'dan Güneydoğu Avrupa'ya aktarıldığı teorisini zayıflatmıştır (Erdoğu 2016: 6). Bugüne kadar birçok araştırmacı var olan göçün ve etkileşimin deniz yolu ile adalar üzerinden olduğunu söylemişse de (Perles 2001; Özdoğan 2011; Horejs vd. 2015), Batı Anadolu kıyılarına yakın adalarda şimdiye kadar Neolitik Dönem'in erken evrelerine ait yerleşim yeri bulunamamıştır. Ancak son yıllarda Gökçeada Uğurlu Höyük'te gerçekleştirilen çalışmalar neticesinde Doğu Ege Adaları içersinde erken tarihli Neolitik yerleşme tespit edilmiştir (Erdoğu 2015). Öte yandan Sakız Adası'nda Agio Gala Mağarası'nın alt katlarında Batı Anadolu kökenli malzeme ele geçmiştir ve bu malzemenin yaklaşık MÖ 6000 yıllarına tarihlendiği anlaşılmıştır. Diğer erken buluntular Rodos Adası'nda Kalythies Mağarası'nın alt katlarında ele geçerken, C¹⁴ tarihleri MÖ 5700-5600 tarihlerini vermiştir (Erdoğu 2011: 119).

Batı Anadolu'daki veriler ve gelişmeler neticesinde İzmir çevresinde yürütülen Ulucak, Yeşilova, Ege Gübre, Dedecik - Heybelitepe, Çukuriçi Höyük, Liman Tepe yerleşmeleri, Latmos (Beşparmak) Dağları'ndaki çalışmalar, Çine - Tepecik araştırmaları, Fethiye'deki Girmeler ve Tavabaşı Mağaraları, Güney Marmara'da Ilıpınar, Menteşe,

Aktopraklık, Kuzeybatı Anadolu'daki Coşkuntepe, Gülpınar, Gökçeada'da Uğurlu Höyük, Yenikapı ve Aşağı Pınar yerleşmeleri bu açıdan önem kazanmaktadır. Batı Anadolu'da ovaların dışında kıyılarda ve dağlarda görülen Neolitik yerleşmelerde coğrafyaya, jeomorfolojiye, çevresel faktörlere bağlı olarak değişen, tek bir mimari anlayışa bağlı kalmayan, besin ekonomisinde tarım ve hayvancılık kadar avcılık, toplayıcılık ile deniz ürünlerinin birlikte kullanıldığı karma besin ekonomisi söz konusudur. Obsidyen ticaretinin Melos Adası ve İç Anadolu ile sağlanıyor olması ekonomik çıkar ve işbirliğini anlamak adına önemlidir.

Batı Anadolu'da özellikle İzmir çevresi Neolitik yerleşmelerin deniz seviyesinin yükselmesine bağlı alüvyal hareketlerin altında kalmış yerleşmeler olmasına karşın, bu çevrede otuzdan fazla Neolitik yerleşmeye rastlanmıştır (French 1965, 1969; Meriç 1993; Erdoğan 2000; Lichter 2002; Çilingiroğlu ve Çilingiroğlu 2007). Ulucak Höyük, Yeşilova Höyük ve Ege Gübre yerleşmelerinin erken tarihli tabakaları araştırma açısından önemli merkezler olarak görülebilir.

Ulucak Höyük'te az sayıda görülen kırmızı astarlı çanak çömlek özelinde Anadolu, Göller Bölgesi, Kuzeybatı Anadolu, Teselya Ovası, Meriç Havzası ve Makedonya yerleşmeleri ile paralellik göstermektedir (Çilingiroğlu ve Çilingiroğlu 2007: 369). Ulucak Höyüğün yerleşme düzeni, kerpiç tuğla veya ahşap kullanımı dikdörtgen planlı tek ya da iki mekanlı yapıları, kapı girişleriyle İç Anadolu Aşıklı Höyük ve Çatalhöyük yerleşmeleri ile benzer ve farklı özelliklere sahiptir. Ulucak Höyük Erken Neolitik Dönem V. evrenin (MÖ 6500-6000) taş temelsiz, çamur ve ahşaptan bitişik düzenli, dörtgen planlı yapıların benzerleri Kıta Yunanistan'da Lerna, Sesklo, Nea Makri, Halai gibi Erken Neolitik Dönem yerleşmelerinde görülmektedir (Perlès 2001: 188). Dal örgü mimariden kerpiç tuğlaya geçiş Ulucak'tan bilindiği gibi Argissa, Sesklo, Nea Makri ile Ilıpınar'dan da bilinmektedir (Roodenberg ve Roodenberg 2007: 394).

Ulucak Höyük Ön Neolitik Dönem⁴ VI. tabakasında (MÖ 7000-6500) kırmızı boyalı kireç taban tespit edilmiştir. Bu tabanlar Levant, Orta ve Doğu Anadolu Çanak Çömleksiz Neolitik yerleşmelerde (Esin ve Harmankaya 2007: Res. 14; Özbaşaran vd. 2007: Res. 3-4; Özdoğan 2007c: Res. 49-51; Hauptmann 2007: Res. 7, 8, 8a-b; Çelik 2007: Res. 12-16) görülen *terazzo* döşeme tabanlardır. Batı Anadolu'da Gökçeada Uğurlu Höyük Kalkolitik

⁴ Ön Neolitik Dönem tanımı için bkz. Çevik 2015a: 112; Çevik ve Vuruşkan 2015: 592.

Dönem (Erdoğu 2014: 164, res. 22), Ön Neolitik Ulucak (Çilingiroğlu vd. 2012: 165, res. 5), Bademağacı ve Erken Neolitik I Hacılar (Mellaart 1970: 30; Duru 2008: Res. 31, 34), Girmeler Mağarası'nda (Takaoglu vd. 2014: 114, res. 8), görülen terazzo tabanların varlığı Çanak Çömlekli Neolitik ve Çanak Çömleksiz Neolitik evreleri ile bölgeler arası etkileşimi anlamada önemli ipuçları sunmaktadır. Terazzo tabanların Neolitik topluluklar için ayırt edici yönü olduğu düşünülmektedir.

Neolitik - Kalkolitik Dönem yerleşmesi Yeşilova Höyük III. 8-3 buluntuları, İzmir için kökeni Erken Neolitik'e uzanan toplum yapısıyla ilişkilendirilmektedir (Derin 2007: 382). Orta Batı Anadolu Bölgesi'nde yaşayan ve kendine has kültürel sürecini oluşturan Neolitik toplumun, Göller Bölgesi, Ege Adaları, Marmara yerleşmeleriyle etkileşim halinde olduğu; Neolitik halkın bu bölgenin doğusundan gelip yerleşen ilk avcı, toplayıcı, çoban ve tarımcı toplum olduğu düşünülmektedir (Derin 2007: 383). İzmir çevresini geçiş bölgesi yerine toplumların bu bölgede kendi kültürlerini yarattığı, sürdürdüğü ve etkileşim kurduğu bölge olarak değerlendirmek gerekir.

Kıyı Ege Yeşilova III. 1a tabakasında (Derin 2012a: Res. 3, 7) ve Ege Gübre III ve IV (Sağlamtimur 2012: Res. 2-7) yerleşmelerinde ayrıık düzende taş temelli yapılar inşa edilmiştir. Bu türlü yapıların inşa edilmesinde su kaynaklarına yakın olmaktan kaynaklı çevresel faktörlerin etkisi söz konusudur. Yeşilova yerleşmesi Neolitik III.7. tabakasından alınmış C¹⁴ örnekleri MÖ 6500 yılını işaret etmektedir. İlerleyen yıllardaki çalışılmalarda tabakaların MÖ 9. bin yılına kadar inmesi öngörülmektedir (Derin 2012b: 180).

Son Buzul Dönem sonrası Ege Denizi kıyılarında deniz seviyesinin MÖ 4000 civarında bugünkü düzeyine ulaştığı bilinmektedir (Kayan 1999). Batı Anadolu kıyılarındaki deniz seviyesi değişimleri ve sonrasındaki jeomorfolojik gelişim, erken yerleşim yerlerinin seçimi açısından belirleyici olmuştur. Bu süreçte Ege Gübre Geç Neolitik Dönem'de denizden uzakta, küçük bir göl ile tatlı su kaynağının arasına kurulmuştur (Sağlamtimur ve Ozan 2012: 223). Ege Gübre, İç Anadolu, Göller Bölgesi ve İzmir Neolitik yerleşmelerinden ayrılmaktadır. Neolitik Dönem'de deniz seviyesinin bugüne nazaran 3 - 4 m aşağıda olduğu bilinmektedir. Batı Anadolu'nun jeolojik yapısından dolayı kıyılarda ve tektonik ovalarda bulunan yerleşmelerin büyük bölümü özellikle ovalarda, Holosen süresince kalın alüvyal dolgular biriktirdiğinden akarsu vadileri ve kıyı ovalarında, Neolitik Dönem'e ait yerleşmeler alüvyal dolguların altında kalmaktadır. Ege

Gübre yerleşmesini kaplayan alüvyal dolgunun benzerini İstanbul'da Yenikapı Neolitik kıyı yerleşmesinde de görmek mümkündür (Kızıltan ve Polat 2012: 128).

Ege Gübre Neolitik Dönem IV yerleşmesinin Batı Anadolu ve Akdeniz kıyı Neolitik Dönemi içinde değerlendirilmesi gerektiğini ifade edilirken (Sağlamtimur 2007: 376), Ege Gübre'nin Ulucak V ile IV arasındaki geçiş (Çilingiroğlu vd. 2007: 366) evresi ve Yeşilova Höyüğü'nün III. tabakasının 3 - 5. yapı katları (Derin 2007: 380) ile çağdaş olduğu bilinmektedir. Ayrıca Ege Bölgesi yerleşmelerinde görülmeyen yuvarlak planlı yapılar Kuzey Ege Hoca Çeşme IV. ve III. tabakalarında (Özdoğan 1998: 70, res. 1; Özdoğan 1993: 186-186) yuvarlak planlı ahşap yapılarla benzerdir. Ege Gübre Ilıpınar'ın X-VII. tabakaları (Roodenberg ve Roodenberg 2007: 393), Göller Bölgesi Kuruçay 13-11 tabakaları ve Hacılar'ın IX-VI tabakaları (Duru 2007: 331-336) ile benzer özelliklere sahiptir. Ulucak, Ege Gübre ve Hoca Çeşme'nin yuvarlak planlı yapıların benzerleri Kıta Yunanistan'ın güneyinde ve Kıbrıs'ta görülüyor olması, İç Anadolu'da dikdörtgen planlı yapılardaki taş ve kerpiç malzemenin bu yerleşmelerde görülmeşi ile Batı Anadolu Neolitik yerleşmelerinin özgünlüğü, İç Anadolu ve Yakınoğu Neolitik Dönemi'nden farklı bir Neolitik süreci akla getirdiği ifade edilmektedir (Özdoğan 2007c: 447).

BÖLÜM II

BATI ANADOLU'DA KALKOLİTİK DÖNEM

Neolitik Dönem'de hayatın her alanında görülen değişimlerle beraber çanak çömlek gelenekleri, taş alet endüstrisi ve döneme adını veren bakırın daha fazla kullanılmaya başlanması ile farklı bir kültür ortaya çıkmıştır. Geçiş aşaması bazı bölgelerde oldukça esnek, bazı yerlerde de keskin yaşanmıştır. Bu bağlamda, alışlagelmiş tanımlarıyla “Neolitik” ile “Kalkolitik” kavramları arasındaki farkı sadece çanak çömlek geleneklerindeki ayırım ya da yaygın bakır kullanımı olarak görmemek gerekir. Artık Kalkolitik ile Neolitik kültürlerin birbirleri ile karşılaştırılmaları sırasında en önemli fark olarak gösterilen bakır kullanımının ön plana çıkartılması çok büyük bir anlam taşımamaktadır. MÖ 8. bin yılda Yakınoğu'nun kimi yerinde ve Anadolu'da Çayönü, Catalhöyük gibi merkezlerde metal objelerin kullanıldığı bilinmektedir (Mellaart 1975: 9). Prehistorik kültürlerin madencilik konusunda gösterdikleri aşamalarla belirlenen teknolojik dönem ayrımları günümüzde metal analizlerinin sonuçlarına dayanılarak yapılmaktadır. Çayönü ve Aşıklı Höyük'te Akeramik Neolitik Dönem'de bakırın sıcakken dövüldüğü ve metalürjinin başladığı bilinmektedir. Ayrıca Catalhöyük'te VI. tabakadan başlayarak bakır, filizden eritilerek elde edilip kullanılmıştır. Kalkolitik Dönem ile birlikte bakırın eritilerek dökülmesi ve tavlanması devam etmiş taş aletlerin yanı sıra kurşun ve sonuna doğru ilk arsenikli bakır alaşımları ortaya çıkmıştır (Yazıcı 2009: 5).

Batı Anadolu ve Trakya MÖ 6. ve 5. bin yıllarda Orta Anadolu ve Güneydoğu Avrupa ile yakın ilişki içerisindeydi. Bölgenin Neolitik oluşum süreci Anadolu'dan bağımsız değildir. Bu gelişim tek bir göç hareketine bağlanamayacak kadar karmaşıktır (Özdoğan 2007c: 401). Neolitik unsurlar Trakya'ya Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'in sonlarında ulaşmış olmalıdır. Ancak bu hareket kırmızı astar üzerine beyaz boya bezemeli seramik kullanan kültürlerin gelişiminden önce yoğunlaşmıştır (Özdoğan 2007c: 401). Kırmızı astar üzerine beyaz bezemenin görüldüğü kültür Fikirtepe kültürünün ileri aşamalarında bölgeye ulaşmış ve Fikirtepe Kültürü'nün görülmediği alanlarda ortaya çıkmıştır (Özdoğan 2007c: 401). Bölgeye gelen ikinci büyük dalga olarak nitelenen bu kültür en iyi biçimde Hoca Çeşme ve Aşağı Pınar yerleşimlerinden bilinmektedir

(Özdoğan 2007c: 401). Bu kültürün Balkanlara nasıl ulaştığı ya da Balkan Neolitik kültürlerinin bulundukları bölgede mi geliştikleri halen tartışılan konular arasındadır. Bu iki bölge arasındaki yakın benzerliklerini kabul eden bazı bilim insanları yine de Balkan Erken Neolitik kültürünün yerel niteliklerini göz önünde bulundurarak yayılmacı (difizyonizm) görüşlere karşı çıkmaktadır (Dennel 1978: 155). Veriler değerlendirildiğinde üç farklı bakış açısı ortaya çıkmaktadır. Bu görüşler Balkan Kültürünün Anadolu ve Yakın Doğu'dan bağımsız geliştiği, nüfus hareketi olmadan Anadolu ve Yakın Doğu'dan düşünce ve pratiğin yayılması ve son olarak nüfus hareketleri sonucunda bölgeye dışarıdan gelenlerin bu kültürü oluşturduğu şeklinde açıklanabilir (Brukner 1997: 247; King ve Underhill 2002: 708; 2005: 247).

MÖ 5. ve 4. bin yıla gelindiğinde Balkanlar'da önemli değişiklikler görülmeye başlanmıştır. Karanovo II ile birlikte beyaz renk bezeme kademeli olarak ortadan kalkmıştır (Raduncheva 1976: 5; Pernitcheva 1995: 134). Yine bu dönemde Balkanlar'da bakır madeni önemli bir hammadde olarak karşımıza çıkar (Gimbutas 1972: 41; Dennel 1978: 154-155), bununla birlikte Trakya bu gelişmelerin dışında kalmış, nüfus azalmış ve yerleşimlerin boyutları küçülmüştür (Erdoğan 2005: 51).

Anadolu arkeolojisi için Kalkolitik Dönem'e geçiş olarak kabul edilen MÖ 6000 tarihinin kabulüne Halaf'ta boyalı keramiğin ortaya çıkışı kaynaklık etmektedir ve Tell Sabi Abyad gibi yerleşmeler Halaf'ın kültürel kırılmadan ziyade, kökleri Neolitik Dönem'e uzanan bir devamlılığı işaret ettiğini göstermektedir (Erdoğan ve Çevik 2015: 30). Ancak Batı ve Kuzeybatı Anadolu'da MÖ 6000 yıllarında kültürel kırılmadan ziyade kültürel gelişim ve süreklilik izlenmesine karşın, Batı Anadolu'yu Güneydoğu ve İç Anadolu kronolojisine yerleştirme çabaları bu dönemler için "Geç Neolitik - Erken Kalkolitik" gibi bir terminolojinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur (Erdoğan ve Çevik 2015: 31). Batı Anadolu'da MÖ 6000-5700 tarihlerini kapsayan dönem için kullanılan Geç Neolitik - Erken Kalkolitik terimi, bölgede Neolitik geleneklerin sürdüğünü; ancak doğusundaki komşuları ile Kalkolitik çağdaşlığını belirtmek için kullanılmış bir terminolojidir. Batı Anadolu'da Kalkolitik süreci zorlaştıran diğer nokta ise, ilk olarak Çanakkale ve çevresindeki kazılardan bilinen "Kumtepe IA - Beşik Sivritepe" buluntularının bazen Geç Kalkolitik bazen ise Orta Kalkolitik Dönem olarak tanımlanması ve Kumtepe IB tabakasının İlk Tunç Çağı'na yerleştirilmeye çalışılmış olması ve ardından Baklatepe ile Geç Kalkolitik'in tanımlanmaya başladığı görülmektedir (Erdoğan ve Çevik 2015: 32).

Neolitik ile Kalkolitik Dönem ayrımını Hacılar çanak çömlek geleneklerine göre yapan Mellaart'ın bu yaklaşımı, kökleri Erken Neolitik Dönem'e giden boya bezemeli çanak çömleklerin varlığıyla sorgulanır hale gelmiştir. Özellikle Kuruçay'ın Hacılar IX. kattan daha erken 12. katında dahi çok sayıda boyalı çanak çömleğe rastlanması, sözü edilen her iki özelliğin de ilk kez Kalkolitik Dönem'e verilen tarihsel süreç içinde keşfedilmediğini ortaya koymaktadır (Duru 1994: 90). Geç Neolitik ve Erken Kalkolitik Dönem kültürlerinin birbirlerinden ayrılan özellikleri tam olarak ortaya konulabilmiş değildir. Bunun nedeni Hacılar, Kuruçay ve Ilıpınar gibi bir çok yerleşmeden elde edilen verilere göre Neolitik'ten Kalkolitik'e geçişte Anadolu'da teknik gelenekler açısından kültürel kesintiden söz edilememesi tam tersine bir gelişim ve devamlılığın izlenmesidir (Yazıcı 2009: 5). Ancak Batı Anadolu'da Ulucak Höyük kazılarında Geç Neolitik Dönem IVb evresi (MÖ 6000-5700) ile Erken Kalkolitik Dönem III. tabaka (MÖ 5600-5400) arasında mimaride ve çanak çömlekte belirgin farklılıklar söz konusudur (Çevik ve Vuruşkan 2014: 587).

Neolitik Dönem'in çiftçilik ve hayvancılık gibi toprağa dayalı besin üretimi ve yerleşik köy yaşantısı birçok yerde özelliklerini koruyarak devam etmiş; ancak Neolitik Dönem'in getirdiği dinamizm zamanla ortadan kalkarak zengin kültürler basit köy topluluklarına dönüşmüştür. Buna karşılık coğrafi özellikleri nedeni ile bazı bölgelerde köy yaşantısı yeni bir dönüşüm geçirerek şehir (kent), devlet gibi ekonomik sistemlerin çekirdeğini oluşturmuştur. Bu sebeple Kalkolitik Dönem, bölgelere göre farklı sosyo-ekonomik düzeyi yansıtan kültürler olarak görülmektedir. Temelleri Kalkolitik Dönem'de atılan bu yeni olgunun etkileri günümüze kadar süregeldiği için Kalkolitik Dönem kentleşmeye doğru giden süreç olarak bilinmektedir.

Kalkolitik Dönem Anadolu'nun "karanlık / kayıp dönemi" olarak bilinmektedir (Düring 2011: 200). Kalkolitik Dönem Anadolu'da uzun süre ilgi görmemiş, kazılarda Erken Kalkolitik Dönem Neolitik Dönem ile, Geç Kalkolitik Dönem de İlk Tunç Çağı ile anılmıştır. Orta Kalkolitik ise yok sayılmıştır. Bu dönemin en büyük sorunu veya eksiği arkeolojik araştırmaların sınırlı alanda yapılması neticesinde Kalkolitik Dönem'in tabakalanması anlaşılamamıştır. Pek çok arkeolojik kazının C¹⁴ sonuçlarının olmaması, Kalkolitik Dönem'in tabakalanmasını anlamaya dönük çalışmaların çoğunlukla mevcut seramik buluntu grupları üzerinden yapılmasını zorunlu hale getirmiştir (Böyükulusoy 2014: 86). Batı Anadolu Kalkolitik Dönem kronolojisinde Erken Kalkolitik Dönem MÖ

6000-5500 yıllarına, Orta Kalkolitik Dönem MÖ 5500-4000 yılları arasına ve Geç Kalkolitik Dönem ise MÖ 4000-3000 yıllarına oturtulmaktadır (Düring 2011: 219, 223).

Batı Anadolu'nun Erken ve Orta Kalkolitik Dönem'leri Kalkolitik Dönem'in en az bilinen evreleridir. Mevcut durum dönemin bölgedeki varlığını ve sürekliliğini, gelişim çizgisini anlamamızı zorlaştırmaktadır. Erken Kalkolitik Dönem'den Orta Kalkolitik Dönem'e geçiş aşaması ile ilgili veriler sınırlı olmakla birlikte, son yıllarda bu döneme ait bilgiler, Gökçeada Uğurlu Höyük, Gülpınar, Liman Tepe, Ege Gübre, Ulucak Höyük, Yeşilova Höyük, Dedecik-Heybelitepe, Çukuriçi Höyük, Çine Tepecik, Malkayası Mağarası ile Tavabaşı Mağarası gibi Batı Anadolu'nun kıyı ve kıyıya yakın kesimlerden gelmektedir. Bahsedilen yerleşmelerden Gülpınar dışındaki yerleşmelerin verileri Neolitik Dönem ile ilişkilendirilmiş; bu nedenle Neolitik ve Erken Kalkolitik Dönem arasında belirgin bir geçişin olmadığı varsayılmıştır (Özdoğan 2007d: 35). Ancak MÖ 5650-5500 yılları arasında Batı Anadolu'da belirgin değişimler olmuştur. Çanak çömlekten mimariye ve daha pek çok Neolitik Dönem maddesel kültür öğelerinde yaşanan değişimin Batı Anadolu'da Kalkolitik Dönem'in habercisi olarak değerlendirilmiştir (Erdoğu ve Çevik 2015: 36-37). Yerleşmelerin MÖ 5800-5700 yıllarında terk edilmiş olmasından dolayı Geç Neolitik ile Kalkolitik Dönem arasındaki geçişin en iyi tanımlandığı yerler Ulucak Höyük ve Gökçeada Uğurlu Höyük'tür (Res. 2.1).

Ulucak Höyük IV ile III tabakaları arasında kısa süreli bir iskan dönemi görülmüştür. MÖ 5670-5470 yıllarına tarihlenen Ulucak III tabakasının iki alt evresi olduğu anlaşılmış ve her iki evrenin mimari kalıntılarının IV. tabakaya nazaran zayıf kaldığı görülmüştür. Kalkolitik Dönem'in IIIb evresinde taş temelsiz pise duvarlarla örülmüş bir evin yaklaşık yarısı korunmuş olarak ortaya çıkartılmıştır. IIIa evresinde beş tane silo ve tek sıra taş temellerden oluşan üzerinde kısmen kerpicing bulunduğu ve düzenli planı çıkartılamayan duvarlar bulunmuştur (Çevik 2017). Organik ve mineral katkılı çanak çömleklerde koyu yüzlü gri siyah ve kahverengi mal grubu çoğunlukta, az sayıda krem, kırmızı ve kızıl kahve renkli olanlar da görülmektedir. Çanak çömlek üzerine bezeme çok az uygulanmıştır ve bezeme türlerini kazıma, enkrüste, açkı ve oluk bezeme oluşturmaktadır. Birkaç tane krem üzeri kırmızı boya bezemeli örneğe rastlanmıştır. En erken IIIb tabakasında sadece kazıma ve enkrüste bezemeli çanak çömleklerin bulunmaktadır. Kapların üzerlerinde görülen mahmuz kulplar dönem için belirleyicidir. İçe kalınlaştırılmış ağız kenarlı kase ve çanaklar ile düz cidarlı derin kaseler, daralan ağız kenarlı küresel gövdeli çömlekler en yaygın form-

Res. 2.1. Batı Anadolu Kalkolitik Dönem yerleşmeleri (Hazırlayan A. Onur Bamyacı)

ları temsil eder. Bu dönem için en karakteristik buluntular arasında kilden geniş kalçalı kadın figürinleri ve mermerden bilezikler bulunmaktadır (Erdoğu ve Çevik 2015: 37).

Gökçeada Uğurlu Höyük'teki kazı çalışmaları Kalkolitik Dönem sorunsalına yanıt aramaktadır. Geç Neolitik - Erken Kalkolitik, Orta veya Geç Kalkolitik Dönem'e ait iskan izleri Uğurlu Höyük'te tespit edilmiştir (Erdoğu 2011a: 120). Yerleşimin III. tabakası Neolitik ile Kalkolitik Dönem arasındaki geçişi yansıtmaları açısından önemlidir (Erdoğu 2012b: 367). MÖ 5500-5300 yıllarına tarihlenen Uğurlu Höyük III. tabakasındaki duvarların taştan yapılmış çok odalı geniş yapılar olduğu anlaşılmıştır. Höyüğün batısında çok sayıda içi sıvalı silolar ile işlenmiş veya işlenmeye hazır spondylus ve glysimeris gibi deniz kabuklarından işlikler bulunmuştur (Baysal ve Erdoğu 2014). Kilden geniş kalçalı kadın figürinleri ile gövdeleri düz “sokma başlı” figürinler ve mermerden bilezikler Uğurlu Höyük için belirleyici buluntulardır. Çanak çömlekler kırmızı alacalı, siyah ve gri renktedir. Kapak formları ile dört ayaklı, kulak biçimli tutamakları olan kaplar, kutu formundaki kaplar ve mahmuz kulplar diğer karakteristik mal grubu arasındadır. Bezeme yaygındır ve baskı, çizgi, kazıma bezemeler daha çok dört ayaklı kulak biçimli tutamakları olan kaplar ile kutu formundaki kapların üzerine uygulanırken, az sayıda açk bezeme de bulunmaktadır (Erdoğu ve Çevik 2015: 37). Spiral, meander, dama tahtası, baklava motifi gibi motiflerin yanı sıra haç motifler de yer almaktadır (Erdoğu 2014). Uğurlu'da görülen dama tahtası motifinin benzerlerine Aydın Çine Tepecik'te rastlanmaktadır. Ele geçen boyalı parçalar üzerinde yer alan satranç tahtası veya dama tahtası motifi Geç Neolitik Dönem'den Kalkolitik Dönem'e uzanan süreçte boyalı seramik geleneğinde sık uygulanan motiflerden biridir (Böyükulusoy 2010: 14). Bu bezeme tipine Göller Bölgesi Kuruçay Geç Neolitik Dönem'e ait yapı katlarında (Duru 1994: 38, lev. 81:13; 100, lev. 17, 18), Eskişehir'de Orman Fidanlığı'nda Kalkolitik Dönem'e ait III. evrede (Efe 2001: 52, res. 6: 104, 115) ve Ilıpınar'da VI-VA tabakalarında rastlanmıştır. Ayrıca bu motif Yunanistan'da Boeotia ve Dhrakhmani yerleşmelerinde karşımıza çıkmaktadır (Wace ve Thompson 1912: 199-200, 202, fig. 140a-e, 142a; Günel 2006: 731).

Batı Anadolu'nun Erken Kalkolitik Dönem gelişim sürecinde Geç Neolitik Dönem'de geleneksel üretimin devam ettiği düşünülmüş, Geç Neolitik geleneğin Erken Kalkolitik Dönem'de devam etmekle birlikte yerel seramik üretiminde de artış görüldüğü ifade edilmiştir (Eslick 1992: 82). Çine Tepecik kazısında saptanan devetüyü renginde astar üzerine kırmızı renkte boya bezeme (Günel 2006: 404; fig.11:1-3, 12:1-3) ve Malkayası

Mağarası'ndaki bir parça (Peschlow-Bindokat 2006: 87, res. 85) üzerinde görülen kırmızı boyalı kafes motifi dikkat çekicidir. Bunların yanında krem zemin üzerine kırmızı boya bezemeli örnekler, Manisa ilinde Moralı Höyük (French 1965: 20, fig.5: 4) ve Didim kıyılarındaki Tavşan Adası'ndan bilinmektedir (Akdeniz 1997: 3, 28).

Orta Kalkolitik Dönem'e gelindiğinde bir değişimin yaşandığı, yerleşimlerin terk edilmeye başlandığı ve güneye doğru gidildikçe yerleşim yerlerinin ortadan kalkma tarihlerinin eskiye doğru gittiği ve yerleşimlerin sık sık yer değiştirdiği anlaşılmaktadır (Schoop 2011: 157). Tarihlendirme konusundaki değerlendirmeler, Beycesultan ve Aphrodisias Pekmeztepe gibi kazıların C¹⁴ ölçümleri alınmış merkezlere dayanmaktadır. Bu değerlendirme ve karşılaştırmalar yapılırken kap formlarının, bezeme tekniklerinin gelişimi ve dağılımı göz önünde bulundurulmuştur. Yapılan çalışmalar Geç Kalkolitik Dönem'in anlaşılmasını sağlamıştır. Kalkolitik Dönem kronolojisinde Anadolu'nun diğer bölgeleri için benzer durum söz konusudur (Shoop 2011: 166).

Orta Kalkolitik Dönem Batı Anadolu'da çok iyi bilinmiyor olmasına karşın Troas Bölgesi'nde Orta Kalkolitik Dönem'e tarihlenen kazısı veya yüzey araştırması yapılmış yerleşmeler bulunmaktadır (Blum 2014: 128). MÖ 5320-4450 yılları arasına tarihlenen Kalkolitik Gülpınar'da (Takaoğlu 2015) kare veya dikdörtgene yakın planlı mekanlardan oluşan taş temelli binalar birbirine bitişik inşa edilmiştir. Mekan girişlerinin karşısındaki duvarda ocaklar ve sekiler tespit edilmiştir. Yapılara bitişik içinde büyük depolama kapları olan mekânlar ortaya çıkarılmıştır. Mekanların önlerindeki avlularda veya çevreleyen dış mekanlarda tabana açılmış erzak veya çöp çukurları vardır (Takaoğlu ve Özdemir 2013).

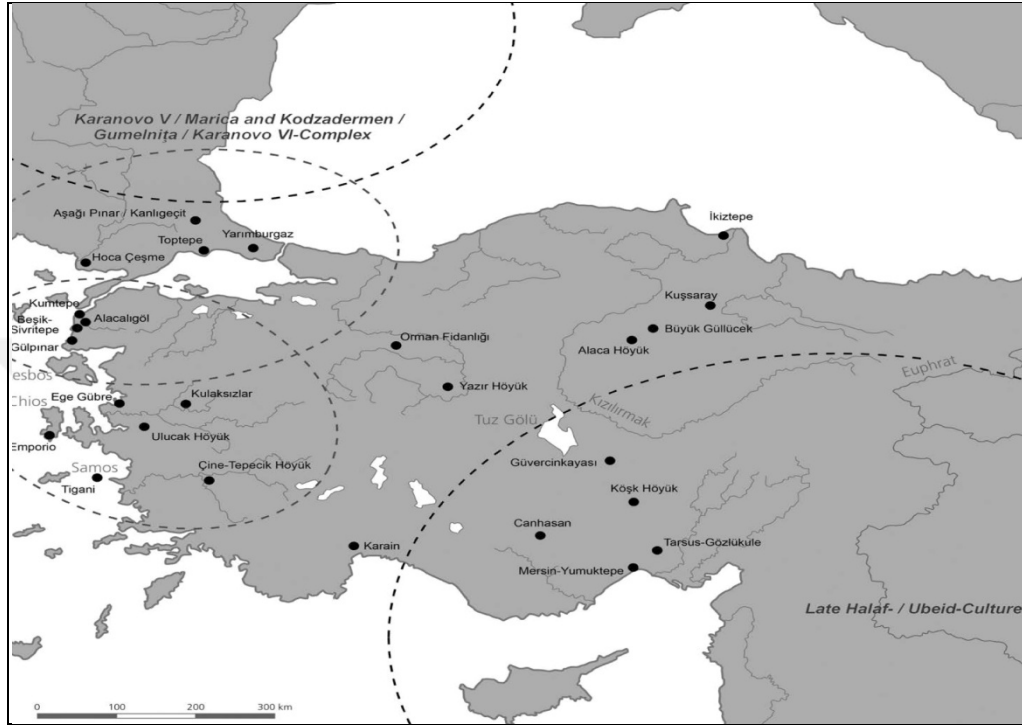
Çanak çömlekler grimsi siyah veya grimsi kahverengi parlak aklıdır. Özellikle mahmuz kulplu çanak ve çömleklerin yoğun kullanıldığı görülmektedir. Kaideli tek kulplu kaplar, tek kulplu maşrapalar, sepet kulplu kaplar, yüksek kaideli meyvelikler karakteristiktir. Açık bezeme, kazıma ve beyaz boya bezemeli örnekler ağırlıktadır. Özellikle çömleklerin omuz kısımları ve çanakların dış yüzeyi beyaz veya kırmızı boya kullanılarak daha çok üçgen veya zikzak motifleriyle bezenmiştir. Çanakların dış yüzeyinde parmak baskılı şerit kabartmalı örnekler yaygındır. Çanak çömleklerin büyük bir çoğunluğunun diplerinin altında hasır örgüye ait negatif izler belirlenmiştir (Özdemir 2013). Buluntu olarak kilden insan başı biçimli figürinler bulunmaktadır ve büyük bir olasılıkla tutamakların baş kısmını oluşturdukları düşünülmektedir (Özdemir vd. 2014). Ayrıca mermer kaplar II. ve III. evrelerde görülmektedir (Takaoğlu 2015: 159).

Kumtepe ve Beşik-Sivritepe MÖ 5000-4900 yılları arasına tarihlenmektedir. Kumtepe'nin üç evreli erken IA tabakasında plan veren mimari bir bulguya rastlanmazken, *hocker* tarzında gömüler mezar hediyeleri ile birlikte bulunmuştur (Sperling 1976). Beşik-Sivritepe çalışmalarında geç dönem tümülüsünün Kalkolitik Dönem tabakasını tamamen tahrip ettiği anlaşılmıştır (Korfmann 1985; 1986). Her iki yerleşim çanak çömlekleri ile bilinmektedir. Alacalı kırmızı, gri, koyu kahverengi açık, kırmızı çanak çömleklerle tanınan Kumtepe ve Beşik-Sivritepe çanak çömleğinde mahmuz, sepet ve lades kemiği biçimli kulplar, kaideli kaplar, sığ oluk bezeme, açık bezeme, enkrüste çizgi bezeme, beyaz boya bezeme karakteristiktir (Gabriel 2014). “Cheesepot” olarak adlandırılan ikincil kullanım kap tipi bu döneme özgüdür.

Kumtepe IA ve Beşik-Sivritepe malzemesini Batı Anadolu'ya yakın Chios (Sakız) Adası'nda Emporio'nun X-VIII tabakaları, Agio Gala Yukarı Mağarası'nın üst tabakaları Samos (Sisam) Adası'nda Tigani'nin III. tabakası, Kalimnos (Kilimli) Adası'nda Vathy Mağarası'ndan bilinmektedir (Shoop 2005). Gökçeada Uğurlu Höyük II. kültür katı da bu dönem içinde değerlendirilmektedir. Duvarları taştan yapılmış büyük dikdörtgen yapılar ortaya çıkartılmıştır. Yapılardan birinin girişindeki boğa boynuzu ve kırmızı boyalı kireç tabanı ile özel bir yapı olduğu izlenimi vermektedir (Erdoğu 2014). Mahmuz, mantar, sepet ve lades kemiği biçimli kulplar, sığ oluk bezeme, açık bezeme, enkrüste çizgi bezeme ve beyaz boya bezeme Uğurlu için karakteristiktir.

Beşik-Sivritepe, Gülpınar, Çıplak ve Larisa Limantepe'de dik ve hafif dışbükey ağız kenarları, çanak çömlek formları ile yüksek kulplardaki kazıma bezemenin ortak özellikleri, İç Batı Anadolu Kulaksızlar, Emporio X–VIII, Tigani II ve Vathy Mağarası gibi Batı Anadolu'ya yakın adalardaki yerleşmelerden bilinmektedir (Erdoğu 2014: 128). Beşik-Sivritepe'deki açık ağızlı kaselerin tutamakları Ege Adaları, Balkanlar ve Yunanistan'da Samos Adası'ndaki Tigani II, Mykonos Adası'ndaki Ftelia, Doğu Makedonya Paradimi ve Sitagroi ile Bulgaristan'daki Karanovo yerleşmelerinde görülmektedir (Erdoğu 2014: 132). Orta Kalkolitik Dönem'in bilinen karakteristik özelliği perdah bezemedir. Perdah bezeme, Kumtepe IA (Sperling 1976: 316), Beşik-Sivritepe (Korfmann 1985: 229-239), Beycesultan (Lloyd ve Mellaart 1962: 91), Hocaçesme ve Toptepe I (Özdoğan 1993: 182-183), Aphrodisias Pekmez Höyük (Joukowsky 1986: 313), Kalkolitik Ulucak III (Çilingiroğlu vd. 2004: 20), Ege Gübre (Yazıcı 2009), Gülpınar (Takaoğlu ve Özdemir 2013: 19-20), Liman Tepe (Caymaz 2009: 7), Çine Tepecik (Günel

2014: 87, 89, 95), kazılarında bilinmektedir. Ege Adaları'ndan Chios Aghio Gala'da ve Samos Tigani'de, Tsangli VII ile Vinça Kültürü'nde de perdah bezeme görülmektedir (Yakar 1985: 147). Anadolu, Ege Adaları ve Balkanlar arasındaki (Res. 2.2) karakteristik unsurlar "kültürel bağıllık / etkileşim" şeklinde tanımlanmaktadır (Bloom 2014: Fig. 12).

Res. 2.2. Anadolu, Ege Adaları ve Balkanlar arasında Orta Kalkolitik Dönem süresince kültürel etkileşim alanları (Bloom 2014: Fig. 12)

Orta Kalkolitik Dönem yerleşmelerine dair yukarıda yapılan değerlendirmelere rağmen Erken Kalkolitik kültürün sonlarına doğru bazı yerleşimlerin terk edildiği düşünülmektedir (Eslick 1992: 83). Güneybatı Anadolu'da Erken Kalkolitik sonunda terk edilen yerlerin Geç Kalkolitik Dönem'de tekrar yerleşime sahne olduğu düşünmekte ve bağlamda Geç Kalkolitik Dönem halkının kuzeyden veya kuzey batıdan geldiğine dair görüşler vardır (Lloyd ve Mellaart 1962: 71, 73). Daha sonraki yıllarda Aşağı Pınar yerleşmesinin III. evresinde daha önceki evrelerde görülmeyen bakır ve malahit buluntuları Trakya'ya kuzeyden gelen göçle açıklanmaya çalışılmıştır (Özdoğan 1998: 75). Beycesultan'da Mellaart tarafından ortaya konan stratigrafi bugüne kadar Batı Anadolu'nun Geç Kalkolitik ve İlk Tunç Çağı için temel oluşturmuştur. Ancak Hacılar ve Beycesultan arasındaki dönemin nasıl doldurulacağı önemli bir hale gelmiştir. Söz konusu bu iki yerleşim Mellaart'ın öne sürdüğü gibi birbirini takip mi etmektedir yoksa aralarında uzun bir boşluk mu vardır? Refik Duru bu sorunun çözümünü Kuruçay'da bulduğunu öne

sürerken, Kuruçay IV-VI. tabakalarını Hacılar ve Beycesultan arasına yerleştirmektedir (Böyükulusoy 2010: 16).

Batı Anadolu için önemli Orta Kalkolitik Dönem yerleşmesi Manisa yakınlarında yer alan Kulaksızlar'dır. Bu yerleşme mermer kaplar ve üretim artıkları ile birlikte Kilia tipi mermer figürinin üretim merkezi olarak bilinmektedir (Dinç 1996, 1997; Takaoğlu 2001, 2002, 2005). Kilia tipi figürinin örneklerine ilk tespit edildiği Gelibolu'daki Kilia koyunda ve sonrasında Hanaytepe, Beşik-Sivritepe, Troia, Bozköy - Hanaytepe, Papazköy, Gavurtepe, Yortan, Aphrodisias, Kozağacı, Karain Mağarası, Kırşehir, Kulaksızlar, Çine-Tepecik ve Ulucak Höyük yerleşmelerindeki (Calvert 1880, 1901; Collignon 1901; Schmidt 1902; Caskey 1972; Kadish 1971; Kamil 1980; Korfmann 1984, 1985; Joukowsky 1986; Meriç 1989; Seeher 1992; Dinç 1995, 1997; Schachner 1999; Takaoğlu 2001a, 2001b, 2002, 2005c, 2011; Günel 2014, Çevik ve Vuruşkan 2014), figürinlerin kadın cinsiyetini temsil ettiği bilinmektedir (Takaoğlu 2005c: 17; Aydınğün 2006: 26; Akdeniz 2010: 68). Aynı zamanda Kulaksızlar'da ele geçen çanak çömlek, Kumtepe IA, Beşik-Sivritepe ve Gülpınar yerleşmeleri ile benzer özellikler taşımaktadır (Düring 2011: 220). Büyük Menderes havzasında Erken ve Orta Kalkolitik Dönem'lere ait dört merkez tespit edilmiştir. Erken Kalkolitik Dönem belirlenmiş olmakla birlikte, halen tartışmalı olan Orta Kalkolitik Dönem'e ait verilerin araştırmalar neticesinde artması beklenebilir.

Orta Kalkolitik sorunsalına rağmen, Liman Tepe'nin VII-b tabakası Erken / Orta Kalkolitik Dönem'e, VII-a tabakası ise Geç Kalkolitik Dönem'e aittir. Kalkolitik Dönem'in evreleri arasında ayrımın oluşturulabilmesinde, seramik üzerinde görülen iki farklı bezeme türünün önemli katkısı bulunmaktadır. Liman Tepe'de perdah bezemeli seramik grubu Orta Kalkolitik Dönem tabakalarında, beyaz boyalı seramik grubu ise Geç Kalkolitik Dönem tabakalarında karşımıza çıkmaktadır (Erkanal ve Şahoğlu 2012b: 221). Ulucak Höyük'te ise perdah bezemeli seramik örnekleri Erken Kalkolitik Dönem'e tarihlendirilen III. tabakada görülmeye başlanmaktadır (Çevik ve Vuruşkan 2014: 587). Çine Tepecik yerleşmesinde perdah bezemeli seramikler Orta Kalkolitik Dönem'e tarihlenirken Kilia tipi mermer figürinler de Aphrodisias Pekmeztepe, Kulaksızlar, Beşik-Sivritepe, Bozköy Hanaytepe ve Karain Mağarası'ndaki benzerleri gibi Geç Kalkolitik Dönem'e tarihlenmektedir (Günel 2014: 89, 91-93). Karain Mağarası'ndaki perdah bezemeli örnekler ise II. evreye ait olan Orta ve Geç Kalkolitik Dönem tabakalarında yer alırken, aynı evrede Kilia tipi figürin başı tespit edilmiştir (Seeher 1988: 224, res. 13:2). Karain

Mağarası'nın ilerleyen yıllardaki çalışmalarında ise H.IV seviyesi olarak adlandırılan Erken Kalkolitik Dönem tabakasında bir başka Kilia tipi figürin tespit edilmiştir (Yalçinkaya vd. 2013: 12, res. 4). Kuzeybatı Anadolu'da Hocaçeşme'de perdah bezemeli seramik örnekleri ise Ia ve II. tabakalarda tespit edilirken, tabaka buluntuları Balkanlar'da Orta Neolitik'e tarihlenen Karanovo'nun III - IV. evreleri ve Vinça A-B kültürü ile yakın paralellikler göstermekte ve Anadolu kronolojisine göre Orta Kalkolitik Dönem'e tarihlenmektedir (Özdoğan 1999: 220).

Geç Kalkolitik Dönem, Batı Anadolu kültür tarihinde yeni oluşumların ortaya çıkmaya başladığı dönemdir. Köy kültürünün hakim olduğu bu dönem bazı gelişmeler açısından önemlidir. Maden kullanımının artması ekonomik değişimlere neden olmuştur. Toprağa dayalı çiftçilik ve hayvancılık devam etmekte; ancak köylerin büyüdüğünü, ileri derece ustalık isteyen eserlerin yapıldığını, mimaride bazı değişimlerin başladığını görmek mümkündür. Batı Anadolu'nun Geç Kalkolitik Dönem'de başlayan dönüşümünü kendi iç dinamikleri ile mi yoksa dış etkilerle mi gerçekleştiğini söylemek zordur. Bu bağlamda Anadolu'da kentleşme sürecinin Suriye Mezopotamya etkisinde Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da başlamış olabileceği, Ege'ye oradan Yunanistan'a kadar yeni ekonomik sistemleri beraberinde getirdiği veya ortaya çıktığına dair görüşler yer almaktadır (Özdoğan 1998: 76). Bu değişim içerisinde yerel kültürel gelişim ya da yeni gelenlerin kendi içinde barındırdığı unsurlar olabilmektedir. Bu unsurlar arasında iç göçler, nüfus artışı, yeniden yapılanan sosyal organizasyon, mimari, çanak çömlek, taş endüstrisi ile madencilik alanlarındaki teknolojik değişim sayılabilir (Takaoğlu 2004b:1). Yerel veya dış etkenler olsun, değişim ve gelişim birbirini tetiklemekle birlikte birden çok faktörün bir araya gelmesi ile oluşmaktadır. Geç Kalkolitik Dönem yerleşmeleri doğal kaynakların zenginliği ile devamlılıklarını sağladığı ve çevre coğrafyalara bağımlı olmadan yaşamlarını sürdürdükleri anlaşılmaktadır (Efe 2003: 92). Yakın Doğu'da Obeid Dönemi ile başlayıp Uruk ve Erken Hanedanlar Dönemi ile en üst seviyeye ulaşan kent olgusu, Batı Anadolu'da bu dönem için yabancısıdır. MÖ 3800 tarihlerine gelindiğinde değişimlerin olduğu görülmektedir. Dönemin sonlarına MÖ 3200 yıllarına gelindiğinde planlı bir kentleşme çabası, örgütlü ticaret, madencilik gibi öğelerin Kuzeybatı Anadolu dahil tüm Ege ve Yunanistan'a kadar yayıldığı düşünülmektedir (Özdoğan 2006: 572).

Kuzeybatı Anadolu'da Gülpınar, Kumtepe IA, Beşik-Sivritepe'den bilinen kültür MÖ 5. binin ilk yarısına tarihlenmektedir (Takaoğlu 2006: 289). Yunanistan'da Geç

Neolitik olarak bilinen dönem Anadolu'da Geç Kalkolitik Dönem'in erken ya da orta evreleri ile aynı tarihlere denk gelmektedir. Yunanistan ve Adaları'nda Geç Neolitik II (MÖ 4300-3300) Anadolu'da Geç Kalkolitik Dönem'de Ege'de yerleşimlerin sayısının arttığı ve genişlediği dönemdir. Bu dönemde ele geçen malzemelerden Doğu Ege Adaları ve Batı Anadolu arasında güçlü bağlar olduğu anlaşılmaktadır (Sampson 2008: 507). Bu kronolojik gelişimde terminolojik farklar olmasına rağmen, Troia ve çevresinde Tunç Çağı öncesini araştıranlar 1980'li ve 1990'lı yıllarda Kumtepe ve Beşik-Sivritepe'de açığa çıkartılan MÖ 5. bin tabakalarını yorumlarken genellikle Kalkolitik Dönem yerine Neolitik Dönem terimini kullanmayı tercih etmişlerdir (Gabriel 2000: 235). Troas Bölgesi'nin coğrafyası, Adalar ve Balkanlar ile yakın ilişkilerinin dışında bazı arkeologların kültürel ve kronolojik anlamda yaklaşımları bu duruma neden olmaktadır (Takaoğlu 2006: 290).

Batı Anadolu'nun Geç Kalkolitik Dönem kültürel ve kronolojik gelişiminde Ege Adaları, İç Anadolu ve Marmara Bölgesi'nin önemi büyüktür. Batı Anadolu kıyılarına yakın adalar kültürel oluşum sürecinde önemli rol alırlar. Bu adalar için kullanılan Geç Neolitik Dönem II adlandırması Anadolu kronolojisi için Geç Kalkolitik Dönem'e karşılık gelmektedir (Sampson 2008: 508). Bu dönemde Anadolu'da köy niteliğinde yerleşimler görülürken, Ege Adaları ve Kıta Yunanistan'da MÖ 5. bin yıl ile birlikte mağaralar çeşitli amaçlar için kullanılmıştır. Özellikle Güney Yunanistan, Kiklad Adaları, Doğu ve Güneydoğu Ege Adaları'nda mağaraların kullanıldığı anlaşılmaktadır (Zachos 1999: 13). Yunanistan'da Teselya Ovası'nda Theopetra Mağarası (Apostolika 2008: 304), Yunanistan anakarasının batı kıyılarında yer alan Kephallonia Adası'ndaki Drakania Mağarası (Stratouli 2005: 128), Girit Adası'nda Yerani, Stravomyti ve İdea Mağarası (Hall 2006: 71), Kiklad Adaları'ndan Naxos'ta Zas Mağarası (Zachos 1999: 155), Rodos Adası'nda yer alan Kalythies (Sampson 1984: 239) ve Ayios Georgios (Kaczanowski vd. 2006: 463) mağara kullanımı için ideal yerlerdir. Bu mağaraların dinsel ya da ölü gömme amaçlı (Stratouli 2005: 128; Hall 2006: 74), taş alet yapımı için (Hall 2006: 71; Kaczanowski vd. 2006: 463) depo veya yerleşim amaçlı (Sampson ve Katsarou 1996: 501) kullanılmış olabileceği düşünülmektedir. Yarımburgaz Mağarası'nı da katarak Batı Anadolu'daki mağaralara baktığımızda belli bir amaca hizmet ettikleri anlaşılmaktadır. Yarımburgaz Mağarası'nın 2. ve 0. katlarındaki buluntuların özel bir amaç için kullanıldığı ifade edilmektedir (Özdoğan 2000b: 11). Bafa Gölü çevresindeki Latmos (Beşparmak) Dağları'ndaki Malkayası ve İsa Mağarası'nda tespit edilen buluntular yoluyla tanrılara sunum yapıldığı düşüncesi oluşmuş, mağara yerleşmeleri, kalıcı barınaklar olarak değerlendirilmeyip dışarıdan gelebilecek

tehlikelere karşı insanların belli bir süreliğine yerleştikleri yer olarak düşünülmüştür (Peschlow-Bindokat 2006: 90, 93). Malkayası Mağarası'nda tespit edilen Kilia figürini dahil iki adet mermer figürin, Tigani II - III, Emporio IX - VIII yerleşmeleriyle Ege kronolojisine göre Geç Neolitik / Erken Kalkolitik Dönem'e tarihlenmektedir (Peschlow-Bindokat 2006: 85, res. 77). Teke Yarımadası'ndaki Girmeler Mağarası ise hayvancılıkla ilgilenen toplulukların günlük işlerini gerçekleştirdikleri yer olarak tanımlanmıştır (French 2008: 198; Becks ve Becks 2013: 172).

Ege Geç Neolitik ve Anadolu Geç Kalkolitik Dönemi'ni en iyi yansıtan seramik türleri arasında “rolled rim” adıyla bilinen içten kalınlaştırılmış ağız kenarlı çanaklar, “cheese-pot” tipi ikincil üretim kapları ve seramikler üzerinde uygulanan perdah bezeme geleneği, Batı Anadolu sahil şeridi ve Doğu Ege Adaları arasında yaygındır. Bu dönemde her iki yaka arasında farklı deniz rotaları olması imkan dahilinde gözükmemektedir (Sampson 2008: 507). Yine bu dönemde Kuzeybatı Anadolu'da Kumtepe IA-B tabakalarından bilinen "rolled rim" (Sperling 1976: 303, fig.12) ve ağız kenarının hemen altındaki yatay tünel kulplar bölge için tipiktir. Kıyı Ege'de Bakla Tepe Geç Kalkolitik Dönem I-II. tabakalarında (Erkanal 1997: 405), Çine Tepecik (Böyükulusoy 2010: 121) ve Aphrodisias'ta (Joukowsky 1986: 6-7, fig. 377) "rolled-rim" örnekleri bulunmuştur. Batı Anadolu'da geniş bir yayılım alanına sahip olan “rolled-rim” çanakların Elmalı Ovası'nda yer alan Geç Kalkolitik Dönem yerleşimlerinde görülmesine rağmen yakın bölgelerde yer alan Beycesultan, Kuruçay ve Bağbaşı gibi yerleşmelerde bulunmaması dikkat çekicidir (Eslick 1992: 84). “Rolled-rim” ağız kenarlı çanak formları Kuzeydoğu Ege ile Ege'nin güneyi arasındaki bağlantılara örnek gösterilebilir. Bu form Batı Anadolu'da coğrafi ve kültürel alanda yaygın şekilde görülmektedir (Cultrano 2009: 223-225). Bunun yanı sıra ikincil üretimde kullanılan ve “cheesepot” kaplar Doğu Ege Adaları ile Batı Anadolu arasında yaygındır. Özellikle Ege Geç Neolitik II (*Final Neolithic*) Dönemi'nde bu kaplar daha sık karşımıza çıkmaktadır ve Dodecanesse (Oniki Ada) Adaları'nın belirleyici öğeleri arasında yer almaktadır (Sampson 1984: 242, 2008: 507). Kültürel değişim ve değişimin sonucunda ortaya çıkan tabakalar arasındaki farklılıklar üzerine yorumlar yapılmıştır. Bunlardan ilki tecrübe ile ortaya çıkan yeni buluşlar ya da zorlayıcı koşulların meydana getirdiği göç olgusunun yayılmacılığı oluşturmasıdır (Joukowsky 1986: 480). Yayılmacılıkla ilgili olarak her bir periyodun seramik stili kendi içinde yenilikler taşımaktadır. Fakat bu yerleşimden yerleşime farklı dağılım gösterebilmektedir. Örneğin beyaz boya geleneği bazı bölgelerde görülmezken beyaz boyanın uygulandığı kap formları

bu bölgelerde yer alabilmektedir. Genellikle kabul edilen görüş, yayılımın yeniliğin merkezinden adım adım ilerlediği yönündedir (Joukowsky 1986: 480).

BÖLÜM III

ANTROPOMORFİK FİGÜRİN

İnsan biçiminde tasarlanarak kil, taş, ahşap, kemik, diş ve deniz kabuğundan üretilen boyları hakkında genel yargılara varılamayacak; ancak 2,5 - 22 cm arasında değişen; ender örneklerde 35 - 50 cm'yi bulan (Stampolidis ve Sotirakopoulou 2011: 72), işlevselliği konusunda sanatsal, tinsel (dinsel), ritüel amaca hizmet eden veya günlük hayatı betimleyen yönleri olduğu varsayılan iki veya üç boyutlu tasarlanmış doğal (naturalistik), doğala yakın ve şematik olarak gruplandırılan nesnelere antropomorfik figürin tanımlaması yapmak mümkündür. Naturalistik antropomorfik figürinler sayesinde geçmiş insanın anatomik yapısı, saç, giyim tarzı, kullandıkları takılar hakkında bilgi sahibi olurken, inanç sistemleri veya sembolik ifade biçimlerine dair fikir sahibi olmak mümkündür (Bilgi 2012: 18). Tarih öncesi dönemlerde farklı coğrafyalarda değişen sosyo-ekonomik sistemlerde, farklı hammaddeler ve biçimler kullanılarak üretilen antropomorfik figürinlerde temel bazı hususlar karşımıza çıkmaktadır. Figürinlerin insan zihninin ürünü olduğu ve tek başlarına anlamları olduğu kadar diğer arkeolojik verilerle değerlendirilerek anlam bütünlüğü kazanması mümkündür. Batı Anadolu Neolitik ve Kalkolitik yerleşmelerin figürinlerine dair yapılacak genel yorumlar sakıncalı olabileceken ilk bakışta fark edilen bazı noktalar vardır. Doğal üslupta yapılan ve kadın cinsiyetini yansıtan figürin sayısının erkek cinsiyetini yansıtan figürinlerden fazladır. Cinsiyeti yansıtan figürinler olduğu gibi cinsiyetsiz veya cinsiyeti belli olmayan figürinler de bulunmaktadır. Kadın figürinlerinde cinsel organ, kalça ile göğüsler abartılı şekilde tasvir edilirken kadın figürin dışındaki figürinler erkek figürin düşüncesini akla getirmektedir. Ancak bazı figürinlerde hem erkeğin hem de kadının anatomik belirgin birkaç özelliğinin bulunmayışı figürine cinsiyetsiz bir anlam katma düşüncesi olarak değerlendirilmektedir (Mina 2007: 268).

Şematik figürin tipolojisi içinde çuval biçimli, sokma başlı veya akrolitik gibi terimlerle tanımlanan bir grup figürin bulunmaktadır. Akrolitik figürin özelliği gösteren kimi örneklerde doğala yakın tasvirleri görebilmek mümkündür. Tez içinde bahsi geçen şematik figürin grubu içinde yer alan Kilia tipi figürinler Kalkolitik'ten Tunç'a dek görülmektedir.

Tarih öncesi dönem figürinlerinin çok değişik amaçlarla kullanılmış olabilecekleri antropolojik, etnografik ve etnoarkeolojik araştırmalardan bilinmektedir. Bu nedenle, figürinlerin işlevlerinin saptanmasına yönelik değerlendirmelerde söz konusu eserlerin buluntu durumları, kendi özellikleri ve etnografik veriler dikkate alınmaktadır (Ucko 1968: 420-444; Bailey 2005: 151-155; Marangou 1996: 149-150; Talalay 1993: 37-51; Meskell 1995: 81-82). Antropomorfik figürinlerin işlevine, anlamına hatta ikincil anlamını çözmeye yönelik teorilerde yukarıda bahsedildiği gibi antropolojik, etnografik ve etnoarkeolojik çalışmalar önem kazanırken, bulgular Neolitik ve Kalkolitik Dönem insanının figürinlerle beraber yaşayıp onları koruduklarını ve esaslı bir şekilde kavramlar yüklediğini göstermektedir.

Figürinlerin biyolojik, sosyal kimlikleri ve toplumsal cinsiyet rolleri hakkında anlamlandırmalara varmada nesnelerle insanlar arasında kurulacak ilişkiye ihtiyaç vardır. Neticede figürinler insan zihninin ürünü olmakla birlikte, hane içi, sosyal, ekonomik, kültürel ve çevresel ortam hakkında sembolik yollarla bilgi sunmaktadır (Mina 2008: 116). Örneğin antropomorfik figürinler günlük sosyal faaliyetlerin sıkça geçtiği evlerdeki ocakların içinde veya kenarlarında yoğun şekilde görülmektedir. Figürinin yanı sıra çanak çömleğin üzerine bezemelerin yapıldığı yer de bir ocak yanı olabilir. Bu durumda yan yana üretilen nesnelerin birbirinden etkilenmesi son derece doğaldır.

Neolitik Dönem'in sonlarında zanaatkârlar ortaya çıkmıştır. Uzmanlaşmaya bağlı ortaya çıkan kişiler daha iyi aletler, çanak çömlek ve figürinler üretmeye başlamışlardır. Uzman olmayanlara kalitesi düşük killeriyle şekil vermeleri öğretilmiş; ancak çalışılması zor kemik figürinlerin üretiminde uzman zanaatkarlar özel aletlerle ev içlerinde faaliyet göstermiş olabilirler. Ege Dünyası'ndaki antropomorfik figürinlerin işlevine yönelik çok sayıda arkeolojik teori ortaya konmuştur (Marangou 1992, 1996; Orphanidis 1998).

20. yüzyılın başında figürinler işlevsel, sembolik ve anlam açısından değerlendirildiğinde genel yaklaşım ana tanrıça ile ilişkilendirmek eğiliminde olmuştur. Sir Flinders Petrie ana tanrıça olarak telaffuz ettiği figürinlere sonraki çalışmalarında çocuk oyuncakları veya basit figürler tanımlamasını yapmıştır. John Davies Evans ise ana tanrıça olgusunu başta reddetmiştir. Ancak Girit Knossos'taki Neolitik Dönem figürinleri ile beraber ana tanrıça benzetmesini kullanmıştır. Pumpelly (1908: 172) ve Kenyon (1957: 186) gibi kişiler henüz 20. yüzyıl başlarında ana tanrıça olgusuna karşı çıkarak figürinlerin bir çocuğa ait herhangi bir oyuncak olduklarını savunmuşlardır. Hacılar'daki bazı

figürinlerin özensiz yapılmış olmasından dolayı figürinlerin çocukların elinden çıkmış olabileceği varsayımı oyuncak fikrini destekler niteliktedir (Ucko 1968: 438). Öte yandan Hacılar kazılarında tahıl deposunda ele geçmiş olan kadın betimlemeli bir figürin bereket kültü ile ilişkilendirilmiştir (Mellaart 1970). Antropomorfik figürinlerin ana tanrıçaları temsil etmiş olmakla beraber hamile olarak betimlenenlerin olasılıkla doğurganlığı ifade ettiği düşünülmüştür (Braidwood 1952: 26; 1995: 170, 172). Natüralistik figürinlerin doğurganlığı yada verimliliği sağlamakla beraber kişisel dileklerin gerçekleşmesi yönünde işlevleri oldukları ifade edilmiştir (Morales 1983: 384, 392). Geniş yayılım alanına sahip figürinlerin sıklıkla yerleşim içlerinde ele geçtiği ve yapım tekniklerindeki benzerliğin figürinlerin parçalar halinde tespit edilmesinden yola çıkarak anlaşılmıştır (Hansen 2007: 507). Figürinlerin yerleşme içlerinde parçalar halinde tespit edilmesi pişirme işleminden önce ayrı ayrı biçimlendirilmelerine bağlanmaktadır.

Çatalhöyük'teki ana tanrıça görüşünü etkili şekilde savunan Marija Gimbutas *Gods and Goddesses of Old Europe 7000-3500 BC* kitabı dahil, birçok yayında tarımın gelişmesiyle Avrupa'da anaerik toplumların ataerik toplumların erken bir evresi olduğunu savunmuştur (Hodder 2006a: 172). Marija Gimbutas yaşamın kaynağı sudan yola çıkarak su kuşları ile kadın doğurganlığı arasında ilişki kurmuştur. Yunanistan'daki Tsangli Neolitik yerleşmesinde tespit edilmiş bazı kadın figürinlerin boyun kısımlarını *phallousa* benzeten Gimbutas (1974: 135), figürinler üzerinde kuşların kanatları olduğunu ileri sürerek kuş tanrıçası benzetmesi yapmaktadır. Gimbutas'a göre su akışkanlığı ile spiral görüntü meydana getirerek yılan izlenimi oluşturmaktadır. *Kato Ierepetra* adlı kadın betimli figürine dikkat çeken Gimbutas (1974: 99), figürin bacaklarının aslında iç içe geçmiş bir yılan olduğunu söylemektedir. Gimbutas'a göre figürin yılan tanrıçasının bir yansımasıdır. Atina Ulusal Arkeoloji Müzesi'nde sergilenen Sesklo yerleşmesine ait elinde çocuklu kadın tasvirli figürinin yılan tanrıçasının yansıması iddiası Gimbutas tarafından ortaya atılmıştır. Gimbutas Neolitik Dönem Achilleion çalışmalarında çok sayıda kadın figürin tespit etmiştir. Kadın betimlemeli antropomorfik figürinleri; "*Kuş Tanrıçası, Yılan Tanrıçası, Hamile Kadın Tanrıçası, Kurbağa Tanrıçası, Doğum Tanrıçası, Genç Hayatın Koruyucusu, Erkek Tanrı, Şematik, Minyatür, Maskeli ve Çıkarılabilir Maskeli*" olmak üzere 11 gruba ayırmıştır (Gimbutas vd. 1989: 179).

Avrupa'da çeşitli Paleolitik yerleşmelerde kadın figürinlere ve kaya kabartmalarına rastlanmıştır. Paleolitik Dönem figürinlerinin anlamları üzerinde yapılan çalışmalarda

hamile kadın bedeni üzerinden yola çıkarak Üst Paleolitik Dönem figürinlerinin uzantıları Neolitik'te aranmıştır (McCoid ve McDermott 1996: 319-326). Avrupa'da yaklaşık 30 bin yıl önceye tarihlenen Üst Paleolitik Dönem figürinlerin bulunmasıyla filizlenen ana tanrıça inancının üretim, yerleşiklik, ehlileştirme ve evcilleştirme faaliyetlerinden önce başladığı kabul edilmektedir.

Neolitik Dönem'de kadın figürin sayısı tüm Anadolu'da olduğu gibi Yunanistan'da Sesklo Kültürü'nün yayılım alanında erkek figürin sayısından fazladır. Doğal veya şematik figürinlerde özellikle abartılı karın bölgesi ve kalça tasviri, şişman kadın, hamile kadın, doğum yapan kadın gibi anatomik detaylar; belirgin yüz hatları, kıyafetli figürinler, kadınlarda uzun boyun, vücudun çeşitli yerlerinde özellikle gövdenin baş ile birleştiği kısımda delikler görülmektedir (Gimbutas 1991: 224). Sesklo Kültürü'nün figürinleri Hacılar, Höyücek ve Çatalhöyük örnekleri ile benzerlik gösterirken, figürin kavramının son üründen ziyade bir süreç olduğu düşünülmektedir (Papadopoulos 1973: 117; Meskel ve Nakamura 2006: 111). Diğer benzerlik et, yağ kıvrımları veya boğumları Küçükköy, Korint ve Achilleion Neolitik Dönem figürinlerinden bilinmektedir (Baltacıoğlu 2011: 51).

Oturarak karşımıza çıkan Kıta Yunanistan figürinlerinin Girit Adası özelliklerinin pek çoğunu yansıttığını söylemek mümkündür. “Buddha like Posture” (Evans ve Renfrew 1968: 86), “Schnidersitz oder Buddha-Haltung” (Korkuti 1995: 129), “Yogic Posture” (Gimbutas 1989: Fig. 200-201), olarak söz edilen bu oturuş biçimine “Buda Oturuşu” adı verilmektedir (Baltacıoğlu 2011: 49). Buda oturuşundaki figürinlerin yayılım alanı çok geniştir. Irak'tan Anadolu'ya, Girit'ten Kiklad Adaları'na, Kıta Yunanistan'a, Arnavutluk'a kadar farklı biçimlerde yapılmış Neolitik Dönem'e ilişkin örnekleri bulunan ve ayrıntılarda bazı farklılıklar gösteren bu antropomorfik figürinlerin çıplak kadınları temsil etmesi ortak özellikleridir (Weinberg 1951: Lev. 1-2, 3/a-c). Bazılarının üstteki bacağı yere koştur bazılarınsı diyaonal olarak betimlenmiştir. Kimi örneklerde altta kalan bacağın sadece dizi gösterilirken kimi örneklerde tamama yakını veya tamamı gösterilmiştir. Bazılarının bacaklarında doğala yakın anlatım görülmektedir. Kimi örneklerde bacaklara az, kimi örneklerde ise aşırı stilizasyon uygulanmıştır (Ucko 1968: 283, 321, res. 133; Korkuti 1995: 269). Aşırı stilizasyonun uygulandığı figürinlerde bacaklar özelliğini yitirerek yatay iki çizgi haline gelmiştir. Buda oturuşunda biçimlendirilmiş figürinlerin Yunanistan, Kiklad Adaları ve Girit arasında ilişkileri gösterdiği; fakat kökeninin Anadolu'da, Kuzey Suriye'de, Kuzey Mezopotamya'da veya İran'da bulunabileceğine yönelik düşünce vardır

(Talalay 1993: 56, 66, tab. 5). Bu çerçevede incelenen Buda oturuşunda betimlenmiş figürinlerin en erken tarihli örneğinin Çanak Çömleksiz Neolitik B evresine tarihlenen Gritille'de bulunduğu görülmüştür (Thissen 2002: 328, 330). Küçük yuvarlak başlı, uzun, ince boyunlu ve gövdeli olan bu figürinin, kollarının ve cinsiyetinin belirtilmemiş olmasına karşın, bacağındaki izlerden kucağında bir nesne bulunduğu, bunun da bir çocuk olabileceği düşünülerek kadını temsil ettiği sonucu çıkarılmıştır (Ellis 1985: 67-68). Kıta Yunanistan'dan en erken tarihli oturur haldeki figürin örneği Prodomos'ta bulunmuş ve Erken Neolitik Dönem'e tarihlenmiştir (Orphanidis 1996: 153). Achilleion kazılarında ise, yüzeyde bulunan oturur vaziyetteki figürin, yerleşmenin IVa veya IVb evresine tarihlenmiştir (Gimbutas vd. 1989: Res. 7.26/2, 249, no. 193). Orta Neolitik Dönem'e tarihlenen IV. kat Klasik Sesklo Kültürü ile çağdaştır ve kalibre edilmiş tarihi MÖ 6000±250 - 5500±200 olarak belirlenmiştir (Gimbutas vd. 1989: 23-31).

Kuzeydoğu Yunanistan Sitagroi'yi yerleşmesinde tespit edilmiş Neolitik Dönem figürinlerinin oyuncak veya sanat eseri olamayacağı bunu yerine kült objesi olabileceği belirtilmiştir (Renfrew 1986: 11). Sitagroi figürinleri şematik, kıyafetli, maskeli olarak gruplandırılırken, çanak çömlekler üzerindeki antropomorfik öğeler kuş tanrıçası, gençlik tanrıçası veya hamile kadın tanrıçasının sembolik ifade biçimi şeklinde yorumlanmıştır (Gimbutas vd. 1989: 247). Gimbutas'ın görüşlerine kadın figürinlerin tanrı veya tanrıça anlamlarından ziyade günlük tarımsal faaliyetlerde bulunan toplulukta kadınların önemli roller üstlendiklerini, bir şekilde metaforik⁵ anlamlar içerdiğine yönelik eleştiri getirilmiştir (Chapman 1991: 157). Arkeolojik bağlamda eksik ele geçen seramik ve figürin gibi nesnelerin bilinçli kırıldığı, dağıtıldığı ve saklandığı, kırık nesnelerin insanlar ile nesneleri ve yerleri birbirine bağlayan sosyal takas nesneleri olarak kullanılmış olmaları mümkündür (Chapman 2000). Kadınların sosyal ve üretim ilişkileri faaliyetlerinde rol almaları düşüncesinden hareketle figürinlerin sosyal ve üretim ilişkilerinde rol alan kadınları temsil ettiği düşünülmektedir (Maskell 1995: 58).

Etnografik örnekler dikkate alındığında Neolitik figürinler üzerindeki motiflerin insan vücuduna bilinçli şekilde kazınarak veya boyanarak oluşturulan dövmeler olabileceği öne sürülmektedir (Talalay 1993: 70-72). Bireylerin özgür seçimleri ile kendi vücutlarına dövmeye yaptırmalarındaki nedenler arasında kimliğin ifadesi, boyanmak, işaretler yoluyla şeytani güçlerden uzak durmak, yas tutmak, genç kalabilmek, yeni başlangıçlar yapmak ve

⁵ Türk Dili Sözlüğü'nde Metafor; mecaz anlamına gelmektedir.

iyi şans getirmek amaçlı olarak yorumlanmaktadır (Talalay 1993: 71). Yunanistan Kiklad Adaları figürinleri üzerinde yer alan işaret ve boyaların dövme düşüncesiyle sembolize edilmiş olabileceği düşünülmektedir (Hendrix 2003: 430). MÖ 5. bine tarihlenen Ötzi Buzul Adamı üzerindeki işaretler (Spindler 2002: 145; Schmid 2013: 444), MÖ 3. bin yıl Mısır mumyalarına işlenenler (Bianchi 1988) ile MÖ 2000 yılına tarihlenen Tyrolean Buzul Adamı üzerinde tespit edilen dövmeler (Dorfer 1999: 1025; Pabst vd. 2009) prehistorik figürinler üzerinde tespit edilen işaret ve boyaların kişisel, ritüel ve sosyal anlamlar yüklenen dövmeler olabileceği fikrini akla getirmektedir. Peru, Şili ve Sibirya'da tespit edilen örnekler dövme olgusunun Paleolitik Dönem'e uzandığını göstermektedir (Dorfer 1999: 1023).

Yaşar Çoruhlu dövme için; *"Dövmenin temelinde insan vücudunu ruhunu korumak için yardımcı olacağı varsayılan ilgili toplulukların dinsel inanç ve mitlerine atıfta bulunan şekil ve resimler yatıyor. Dövme bedeni boya ile süsleme, kına, beden içine iğne ve ip ya da şerit tel yardımıyla kabartmak süsler yapma, Afrika'da çok görüldüğü üzere deriyi dekoratif yere izler bırakacak şekilde kesme (nedbeme) veya piercing..."* tanımını yapmaktadır (Çoruhlu 2015: 41). Dövmenin ortaya çıkışında yukarıda bahsedilenlerin dışında kendini karşı cinse ve toplulağa kabul ettirme duygusu; yani bir çeşit aidiyet duygusu bulunmaktadır. Vücuda kazınan ve akan kan karşısında güçlü kalmayı gerektiren bu uygulama, güç, erkeklik, cinsel çekicilik, prestij anlamına gelirken, ölümlerin öteki dünyaya geçişlerinde vücutlarında gerekli olan çizgilerin dinsel inanışla, kötü ruhlardan arınma gibi ruhani inanışlar da dövmenin ortaya çıkmasında ve yayılmasında etken unsurlardır (Çoruhlu 2015: 45). Paleolitik Dönem'den itibaren insan davranışlarının altında yatan psikolojik durumun bir yansıması olarak görülebilecek dövmenin yapımında kullanılan kırmızı aşıboyası ve iğnelerin, taş veya kilden yapılmış figürinler üzerinde yer alan desenlerin yapımında kullanıldığı ve bu desenlerin dövmeyi sembolize etmiş olabileceği ifade edilmektedir (Çoruhlu 2015: 48).

Kıbrıs'ın Kalkolitik (MÖ 4000 / 3500 - MÖ 2500 / 2300), Erken ve Orta Kıbrıs Dönemi (MÖ 2500 / 1650) şematik antropomorfik figürinlerini sembolizm açısından inceleyen Anna Laetitia a Campo (1994: 4), çalışmasını din veya ideoloji ile ilişkilendirmemiş, sembol ve anlam kavramlarını birbirinden farklı tanımlamış; aynı zamanda anlamın kendi içinde derecelendirmelere sahip olduğunu belirtmiştir. Sembolizmi salt aklın içinde, maddesel öğelerde insan bedeninde başka bir söylemle tek başına

herhangi bir nesnenin sembolizmi tanımlayamayacağı, onun yerine sembolik organizasyonu meydana getiren toplumsal yaşam dinamiklerinde sembolizmin aranması gerektiği; bağlamsal bilgi üzerinde sıklıkla durularak figürinlerin sembolik ifadelerinde sanatsal ve iletişimsel taraflar olduğu düşünülmektedir (Campo 1994: 10). Sembolik maddesel ürünlerin ve sanatsal çalışmaların yaratma tarafı bulunduğu toplumların farklı ifade biçimlerinin olduğu vurgulamaktadır.

Kadın figürin sayısının erkek figürinlere nazaran pek çok bölgede olduğu gibi Yakındoğu Neolitik yerleşmelerde fazla olması, bilim insanlarını ana tanrıça inancına yönlendirmiştir. Ancak durum Neolitik Dönem'in ilk evreleri için farklıdır. Akeramik Neolitik yerleşmelerinden Göbeklitepe'de 40,5 cm yüksekliğinde erkeklik organına sahip figürin farklı bir tartışmayı doğurmuştur. Güneydoğu'da Çanak Çömleksiz Dönem'den Çanak Çömlekli Dönem'e geçişin görüldüğü Mezraa Telleilat'ta karşılaşılan öğelerden biri de sembolik anlamı olan kutsal varlık ya da gücü simgelediği öngörülen ve genelde arkeolojide "phallous sembolü" olarak adlandırılan erkek cinsiyet organını betimleyen figürinlerdir (Nergiz 2008). Phallous sembolü; dönem insanının, çevreyi nasıl algıladığı, çevreyle olan mücadele ya da işbirliği ve buna bağlı geliştirdiği ya da değiştirmek zorunda kaldığı davranış biçimleri ve tüm bunların toplum bilincinde yarattığı etkileri algılamak açısından birçok konuda anahtar olma özelliği taşımaktadır. Bunun yanı sıra, phallous sembolünün belirli bir bölgeye özgü mü gelişip yaygınlaştığı, bölgeler arası kültürel ilişkiler ile ortak özellikler mi kazandığı ya da ilk dönemlerden itibaren geniş bir coğrafya içinde paylaşılan kültürel değeri mi yansıttığı gibi sorular bu bağlamda ele alınabilir. Yakındoğu Neolitik yerleşmeleri Göbeklitepe (Schmidt 2007: Res. 21; Hauptmann 2007: Çiz. 25), Akarçay Tepe (Nergiz 2008: Şek. 25-26; Bozbay 2009: 140, res. 155-156), Mezraa-Telleilat (Özdoğan 2007: Çiz. 17-18, res. 19-30; Nergiz 2008), Cafer Höyük (Cauvin vd. 2007: Res. 28), Gritille (Voigt 1989: 223-226), Kilisik Tepe (Verhoeven 2001: 8-9, res. 1 A-D) ile Batı Anadolu Neolitik Dönem phallouslu erkek figürin Ulucak yerleşmesi (Çilingiroğlu vd. 2004: Çiz. 30, res. 60a) ve İç Anadolu Kalkolitik Dönem Can Hasan (Aydıngün 2006: 20, res. 14) ile Çatalhöyük'ün Kalkolitik Dönem batı höyüğü (Nakamura vd. 2014: 145; fig. 10.1) yerleşmesi dışında Anadolu'da Neolitik - Kalkolitik Dönem süresince phallous veya phallouslu erkek figürini buluntusu veren bir başka yerleşme henüz ortaya çıkmamıştır. Yakındoğu Neolitik özellikleri gösteren Güneydoğu Anadolu ile Doğu Anadolu'daki Neolitik yerleşmelerdeki phallousun sembolük anlamı ile Neolitik - Kalkolitik Dönem Batı Anadolu, İç Anadolu yerleşmelerindeki phallous veya

phallouslu erkek figürinlerinin sembolük anlamı farklılık gösterebilir. Yakındoğu Neolitik yerleşmelerindeki örneklerin inanç sistemi ve ruhani dünya ile ilişkisi olabileceken, diğer bölge örneklerinde gündelik yaşamın yansıması biçiminde görünmesi mümkündür.

Yakındoğu ve Anadolu'da sınırlı sayıda yerleşmede karşılaşılan phallous örneğine Yunanistan'ın Teselya Bölgesi Neolitik Dönem yerleşmelerinde de görülmektedir. Stratos Nanoglou (2010: 216), phallousların üretim aşamalarının Neolitik için önemli bir dizi varoluş sorusunu beraberinde getirdiğini düşünmektedir. Teselya Bölgesi yerleşmelerinde yapılan çalışmada Erken Neolitik Dönem (MÖ 6500-5300) figürinlerine ait genital bölge oranı % 8.41 iken, Geç Neolitik Dönem'de (MÖ 5300-4000) genital bölgeli figürin oranı % 3.39'dur (Nanoglou 2010: 217). Phallouslar Teselya Bölgesi Erken Neolitik Dönem içinde üç farklı şekilde görülmektedir:

1. Phallousa sahip antropomorfik figürin; Erken Neolitik Dönem Prodromos örneği (Nanoglou 2010: 217, fig. 1).
2. Phallous şeklinde tutamağa sahip kil kaplar; Sesklo örneği (Nanoglou 2010: 219 fig. 2).
3. Phallous şeklinde pendentif / taş kolye; Theopetra örneği (Nanoglou 2010: 219; fig. 3).

Çatalhöyük'te ele geçen kadın figürinlerindeki fallik görüntünün, her iki cinsiyeti çağrıştıracak semboller kullanılarak cinsiyete dayalı rollerin belirgin hatlarla ayrıldıklarının kanıtı olarak görülmektedir (Şafak 2000: 143). Erkek ve kadınlık sembollerinin bir arada görünmesi, ölümlerle beraber yaşayan insanlar ve özel kamusal alan ayrımının olmayışı her iki cinsiyetin toplumsal rolleri hakkında eşitlikçi yorumlar yapılmasına neden olmaktadır. Figürinlerin insan biçimli (doğal ve şematik) ve insanımsı olmak üzere farklı formlarda üretilmesinin nedeni olasılıkla farklı anlam taşımaları ve değişik amaçlar için kullanılmış olmalarıdır (Hamilton 2005: 208). Antropomorfik figürinler bu farklı amaçlar kapsamında inanç sisteminde adak, totem olarak kullanılmış veya ataları temsil etmiş olabileceği gibi geçiş ritüellerinde, oyunlarda veya öğretim amaçlı inanç sistemi dışındaki yaşamda kullanılmış olabileceğine dair görüşler yer almaktadır (Hamilton 1996: 224, 226; 2005: 209-210). Kimi figürinlerin eskiyen yapıların içlerinin doldurulması ve yeni evlerin yapımı sırasında gerçekleştirilen ritüellerde kullanıldığı düşünülmektedir (Hamilton 2001: 283). Antropomorfik figürinler cinsellik, cinsiyet, kadın ayinleri ve kadın hakları temaları ile ilişkilendirilmiş, kadın figürinlerinin yaygın olması

veya bunların kadın olduğuna dair genel değerlendirmeler biyolojik rolleriyle ilişki kurulup bu açıdan anlamları ve işlevleri konusunda yorumlar yapılmıştır (Hamilton 2000: 137). Bu tür yorumların kadınları doğurgan, doğal anne ve dolayısıyla ev içlerinde sıkışıp kalmış, ana tanrıça düşüncesi ile aynı değerler içinde gören zihniyetin ürünü olarak görülmektedir (Hamilton 2000: 139). Doğum ve annelikle ilgili olarak figürinlerin kadın ayinlerinde rol oynamış olabileceği, çıkarılabilir başların farklı yaşları, duyguları, ritüelleri yansıtmak amaçlı veya cinsiyete dayalı cinsel kimlik rolleri, soy üzerine çekişme, iktidar mücadelesi ve akabinde toplumsal çatışmalarla ilintili aynı derecede mümkün olabileceği dile getirilmektedir (Hamilton 2000: 139).

Göller Bölgesi'nde bulunan Höyücek Kutsal Alanlar Dönemi figürinleri, İç Anadolu Çatalhöyük yerleşmesi ile Göller Bölgesi 'nin diğer Neolitik yerleşmeleriyle benzerdir. İskemle üzerinde Höyücek'te oturan figürinler (Umurtak 2005: Lev. 111/1,2, 112/2,3, 123/1-3, 154/1, 158/1,2, 159/1,4, 166/1,2) Hacılar Geç Neolitik Dönem VI tabakası Q mekanında tespit edilmiş leopar üzerine oturan ve göğsünde olasılıkla yavru leoparı yatıran kadın figürinin (Mellaart 1970: Lev. CLV, CLVI, CLVII/a, fig. 228) duruşları, kolların göğüs kısmında birleştirilmesi açısından benzerlikler içermektedir. Höyücek'te doğala yakın tasvir edilen kadın figürinlerinde karın ve göğüs bölgesi şişkin değildir. Kalçalar abartılı, kollar göğüs üzerinde ve vücut kısmı iridir. Cinsel organları üçgen çizi bezeme ile belirtilmektedir (Umurtak 2005: 92). Figürinler arasında Yunanistan'dan bilinen iskemleye oturan, bir kısmı bağdaş kuran şekilde, sol ayağını altına alarak oturur biçimde göğsünde çocuğu ile uzanmış halde kadın, çocuğunu emziren kadın, çocuğu ile oynayan ve özellikle uzanmış halde betimlenen genç kadın figürini ustaca yapılmıştır (Umurtak 2005: 93). Stilize ve idol şeklindeki figürinlerin gövde kısmı ise genelde çuval⁶ şeklinde (Umurtak 2005: 93, lev. 113/2, 121/1,2, 155/3, 160/2, 164/2,3) olup boyun kısmına genelde kemikten başlar takılıp çıkarılmaktadır. Höyücek'te görülen sokmabaşlı figürinler ile Bademağacı Erken Neolitik II yerleşmesinde tespit edilmiş figürinler benzerlik göstermektedir (Duru 2008: 94, res. 154). Ancak figürinlerin başları birkaç örnek dışında günümüze kadar dayanmamaktadır (Duru 2008: 104, res. 184). Kemikten yapılmış çıkarılabilir başlar bilinirken, kil, taş veya ahşaptan yapılan başların varlığı tahmin edilmektedir. Höyücek'te pişmiş toprak figürinler dışında koyun ve keçinin bacak kemiklerinden radius veya ulna kemiklerinden yapılan insana ait baş tasvirleri bulunmaktadır (Umurtak 2005: 119, lev.

⁶ Göller Bölgesi çalışmalarında akrolitik figürin yerine, çuval biçimli figürin terimi kullanılmıştır.

140/1-4, 176/4-7). Figürinlerde gözler, burun ve ağız çizilerek betimlenmiştir. Çuval tipli figürinlerde kullanılan insan tasvirinin cinsiyeti kesin olarak tanımlanmamıştır. Çuval tipli figürinlere farklı yer ve zamanlarda farklı yapı malzemelerinden yapılmış insan tasvirli sokma başların kullanıldığı düşünülürse cinsiyet kavramının doğala yakın yapılan antropomorfik figürinlerdeki kadar önemsenmediğini söylemek mümkündür.

Höyücek'in de içinde bulunduğu bölge İç Anadolu, Ege kıyıları, Ege Adaları ile Kıta Yunanistan arasında Neolitik ve Kalkolitik Dönem'de antropomorfik figürin ve insan betimlemeleri bağlamında benzerlikler sergilemektedir (Umurtak 2005: 94). Kollarında bebeği ile iskemleye oturur haldeki Geç Neolitik Dönem Sesklo Kültürü *Kourotrophus* figürini (Ucko 1968: 491, lev. LX; Papathanassopoulos 1996: 307, fig. 307) ile Erken Neolitik Dönem Achilleion yerleşmesi, iskemleye oturan kadın figürini (Gimbutas vd. 1989: Lev. 7.2.1/c) Anadolu ile benzerlikler göstermektedir. Höyücek figürinlerinin bir kısmı bağdaş kurmuş, kolları göğüs üzerinde yer almaktadır (Umurtak 2005: Lev. 111/4, 112/1, 118/2, 123/4,5, 124/1, 126/1, 155/2, 156/4, 159/3, 162/2, 167/1, 169/1). Çatalhöyük III. ve II. tabakalarındaki bağdaş kuran figürinlerin bazılarının elleri göğüslerinde ya da dizleri üzerinde yer almaktadır (Mellaaart 1962: Lev. VII/C). Sol bacağı gizleyen kadın figürinlerine Kıta Yunanistan Theopatra Mağarası Erken ve Orta Neolitik Dönem (Papathanassopoulos 1996: 231, fig. 8) ve Pharsala Bölgesi Orta Neolitik Dönem'e tarihli tabakalarda rastlanmaktadır (Theocharis 1973: Fig. 38).

Göller Bölgesi'nin bir başka yerleşmesi Hacılar'da antropomorfik figürinler Geç Neolitik Dönem'in VI. - IX. yapı katları arasında görülmektedir. Hacılar figürinleri için ana tanrıça tanımlaması yapılırken özellikle VI. katın Q3, Q4 ve Q5 evlerinde 80 kadar figürinin ele geçtiğinden bahsedilmektedir (Duru 2007: 334). Figürinlerin kadın cinsiyetinin beden özelliklerini yansıtmaktadır. Kadın figürinleri doğala yakın tasvir edilmiştir. Hacılar'ın pişmiş toprak antropomorfik figürinlerinin en belirgin özelliği, tek tek vücut bölümlerinin plastik olarak biçimlendirilmesidir. Figürinlerin hareketli ve canlı olarak farklı pozisyonlarla tasvir edilmesi; örneğin elleriyle göğüslerinin altını veya üstünü tutan, ayakta duran, kalçalarını tutan, çocuklu kadın figürinlerinin belli bir amaç doğrultusunda yapıldığı, bu durum vücuttaki bölgeleri göstermek amaçlı yorumlanmakla beraber, bu tarz figürinlerin Anadolu ve Yunanistan ile sınırlı kaldığı, Balkanlar'da farklı kol duruşlarının bulunduğu bilinmektedir (Hansen 2007: 511). Pişmiş topraktan kadın figürinler ile taş levhalar üzerine çizilerek yapılmış insan ve yüz tasvirleri Hacılar'ın diğer

antropomorfik tasvirleri arasındadır (Mellaart 1970: Lev. 151-153, fig. 235-237). Hacılar'ın VI. tabakasında (Mellaart 1970: Lev. LXIII/1, CXVIII/b) kadın başlı kırmızı renkli açkılı kupa bulunmuştur. İri badem gözleri, arkasında saçları toplanmış ve çağdaşı kadın figürinlerine benzemektedir. Boyun kısmında dört tane küçük kulp yer almaktadır ve boyun bitim yeri ağzı olduğu için kadın başının doğal duruşunda kap baş aşağı, ağzı alta gelecek şekilde yerleştirilmiştir (Umurtak 1996a: 488).

Bir diğer Göller Bölgesi yerleşmesi Kuruçay'ın, Erken ve Geç Neolitik katlarının küçük buluntuları arasında pişmiş topraktan ana tanrıça olarak kabul görmüş figürinler yer almaktadır (Duru 2007: 337). Tasvir açısından Hacılar kadar hareketli olmayan Neolitik ve Erken Kalkolitik Dönem kadın figürinlerinin ayakta duran, kolları göğüslerde birleştirilmiş ve yanlara sarkıtılmış örnekleri Kuruçay'da görülmektedir. Göğüsler ve karın bölgesi çok iri betimlenmemiştir. Hamile kadınların yerine orta yaşlı kadınların tasvir edildiği söylenebilir (Duru 1994: 61). Figürinlerin çoğu kırık halde tespit edilmiştir. Sadece birkaç örnek tüm halde bulunmuştur. Figürinlerin bilerek kırıldığı ve etrafa saçıldığı görüşü hakimdir (Duru 1994: 61). Kuruçay figürinleri, Geç Neolitik Hacılar'ın VI. tabakasında ele geçen 80 kadar figürinin içinde yer alan değişik betimlemeli figürinleri bir kenara koyarsak, IX-I. yapı katları arasındaki figürinlerle benzerlik göstermektedir (Duru 1994: 61). Özellikle Erken Kalkolitik Dönem II. ve III. yapı katları ile benzerdir. Hacılar'da çok sayıda şematize edilmiş kil figürin ile idol bulunurken, Kuruçay'da bulunmaması iki yerleşme arasındaki figürin açısından farkı göstermektedir (Duru 1994: 61). Antropomorfik veriler arasında kaplar da yer alır. Seramik üzerine insan kabartması yapmak Kuruçay'da yaygın değildir. Ancak Erken Neolitik Dönem içinde kabartma betimlemelerin yapıldığı tahmin edilmektedir. Geç Kalkolitik Dönem tabakasında tespit edilmiş olan kabartmanın büyük olasılıkla Erken Neolitik'e ait olduğu düşünülmektedir. Erken Kalkolitik Dönem'de tutamak üzerinde kazıma yöntemi ile insan yüzü tasvir edilmiştir (Duru 1994: 62, lev. 164/10, fig. 197/1). Erken Neolitik Dönem 11. yapı katında seramik parçasının üzerine boya ile insan tasviri yapılmıştır. Ayakta, kolları belinde, bel ve karın bölgesi ince, başın her iki tarafında yer alan betimlemelerin neyi tasvir ettiği bilinmemekle birlikte figürinin kadını mı yoksa erkeği mi temsil ettiği belli değildir (Duru 1994: 62). Kaplarda kabartmaları kullanmayan Kuruçay'ın aksine Hacılar Geç Neolitik VI. tabakasında insan başı biçimli kap bulunmaktadır (Mellaart 1970: Lev. LXIII/1, CXVIII/b). Hacılar VI. yapı katında kadın figürinlerinde görülen kolların ve bacakların yanlara açılması Kuruçay kabartmaları ile benzerlik göstermektedir (Mellaart 1970: Lev.

CXXX, fig. 201). Seramik üzerine kabartma uygulaması Höyücek'te fazlaca görülmekte; ancak Höyücek kabartmaları ile Kuruçay kabartma tasvirleri arasında benzerlik bulunmamaktadır (Duru 1994: 62). Anadolu'da Neolitik Dönem insan betimli kabartmalı seramik veren en önemli merkez Köşk Höyük olarak gösterilmektedir (Silistreli 1989: 61-66, res.8; Öztan 2007: 223-235, fig. 13, 15-17, 23, 26).

Figürinler açısından Göller Bölgesi'nin diğer yerleşmeleri ile benzerlik gösteren Bademağacı'nın Erken Neolitik II yerleşmesinde Höyücek'te görülen çuval vücutlu olarak tanımlanan pişmiş toprak figürinler bulunmaktadır (Duru 2008: 94, res. 154, 181). Bademağacı Erken Neolitik II yerleşmesinin üzerindeki Geç Neolitik - Erken Kalkolitik dolgusunda 6 cm büyüklüğünde taştan yapılmış figürin başı tespit edilmiştir (Duru 2008: Res. 155). Figürinin ayakta olması durumunda 40 cm'lik uzunluğa sahip olabileceği tahmin edilmektedir. Göller Bölgesi ve Çatalhöyük düşünüldüğünde bu uzunlukta taştan figürine rastlanmamıştır. Figürine ait çene, kulaklar, iri burun, gözler ve ağız kısmı gerçekçi betimlenmiştir. Bu yüzden tanrı veya tanrıça olamayacağı, muhtemelen ölümlü bir erkeği temsil eden figürin olduğu düşünülmektedir (Duru 2008: 94). Bir başka taş figürin daha aynı yerleşmede bulunmuş, taşın doğal şekli çok bozulmadan sadece baş kısmı tasvir edilmek istenmiş ve ana tanrıça yorumu yapılmıştır (Duru 2008: 94, res. 153). Yine Erken Neolitik II yerleşmesi içinden benzerlerini Hacılar VI yerleşmesinden bildiğimiz dikdörtgen biçimli insan tasvirli kil plakalar tespit edilmiştir (Duru 2008: Res. 156).

Göller Bölgesi ile İç Anadolu arasında figürinler yoluyla ortak bir ana tanrıça kültürünün olduğu ve figürinlerin zamanın yaygın ortak inancın sembolleri olduğu belirtilmiş, Göller Bölgesi yerleşmeleri ile Çatalhöyük arasında antropomorfik figürin bağlamında doğrudan bir ilişki aramak yerine, Göller Bölgesi'nin Batı Anadolu, Güney Marmara, Adalar ve Kıta Yunanistan Neolitik Dönem yerleşmeleri ile etkileşim halinde olduğu savunulmuştur (Duru 2007: 358). Göller Bölgesi yerleşmelerinin MÖ 9. bin sonlarında bağımsız bir Neolitik süreci yaşamakla birlikte Ulucak, Yeşilova, Ege Gübre gibi Batı Anadolu ile Güney Marmara yerleşmeleri arasında bulunan Ilıpınar, Menteşe, Aktopraklık, Barçın Höyük hatta Trakya Aşağı Pınar ve Hoca Çeşme ile Troas Bölgesi Coşkuntepe yerleşmeleri ile etkileşim halinde olduğu düşünülmektedir (Duru 2007: 358).

Figürinler iletişim aracı olarak görülebileceği gibi her figürinin taşıdığı bir mesaj veya sembolik kod bulunmaktadır. Kişilere göre kodlar farklı anlamlandırılabilir (Marangou 1996: 149-150). Figürinler gerek bir arada gerekse farklı zamanlarda çeşitli

kullanımlara maruz kalmışlardır. Oyuncak amaçlı kullanılmış figürin, başka zaman ritüel sebeplerden kullanılmış olabilir. Sıkça kullanılan figürinler bir kenara atılarak kırılmış olabilir. Figürinlerle aile bireyleri arasında sıkı bir bağ bulunmaktadır. Zanaatkar, üretici veya çocuklara bakan aile fertleri bir arada bulunarak sözlü anlatım gerçekleştirmektedir. Figürinler günlük hayatın parçası olarak görülebilir. Figürinlerin ocak etraflarında tespit edilmiş olmasından dolayı hasat vaktinde üretilen yiyeceklerin bereketi için tılsım / muska / nazarlık amaçlı kullanılmış olması mümkündür. Figürinleri üretenle takı üreten ve takan, el işleri yapan, yemek depolayıp hazırlayan aynı kişi (kadın?) veya yakınları (çocuklar?) olabilir. Bugünkü eğilimler arasında figürinlerin büyü amaçlı kullanılmış olması üzerinde durulmaktadır. Bir yandan bilgiyi aktarma vazifesi gördüğü, oyuncak şeklinde kullanıldığı görüşü de bulunmaktadır. Figürinler, Neolitik insanın günlük faaliyetleri sonucunda bıraktığı diğer nesnelerle birlikte değerlendirilip yorumlanmaya ihtiyaç duymaktadır.

Toplumsal cinsiyet rolleri üzerinde çalışan arkeologlar, doğa ve kültür arasında benzerlikler kuran ana tanrıça düşüncesini şiddetle eleştirmektedirler. Toplumsal cinsiyet arkeolojisi veya feminist arkeoloji figürinlere daha çok tikel veya kişisel açıdan bakmayı tercih etmektedir. Hususi olarak değerlendirmeyi uygun gören feminist arkeoloji, her figürinin kendi bireysel anlamı üzerinde durmaktadır. Feminist arkeolojiye göre, her türlü sosyal ve sembolik teoriyi merkez alıp değerlendirildiğinde cinsiyeti bir kenara koyarak arkeoloji tartışması dahi yapmak mümkün değildir (Meskell 1995: 58). Feminist arkeolojinin antropomorfik figürinlere dair genel düşüncelerini önemli bularak kadın figürinlerin ev içi ekonomik ve üretim ilişkileri bağlamında değerlendirilebileceği düşünülmektedir (Hodder 1990). Hodder'a göre ev, sembolik anlamları olan ve aynı zamanda hane halkı için gerekli olan üretimin gerçekleştiği mekandır. Yani üretim açısından bakıldığında evde yemek hazırlanmakta ve yenmekte, barınma ile korunma sağlanırken, ölümler ev içlerine gömülerek ruhların yaşayanlarla birlikte aynı ortamı paylaşması düşüncesi sembolik bir inancın varlığına işaret etmektedir.

Arkeolojik bağlam ve figürinlerin birlikte değerlendirilmesi gerektiği örneğin; bir figürin sunak üzerinde tespit edilmişse ilahi olanla bağlantılı olabileceken, diğer taraftan çöp çukurlarında başka nesneler ve diğer figürin parçalarıyla bir arada bulunmuşsa, açık alanlarda kenara atılarak aşınmışsa daha dünyevi anlamı olabileceği düşünülmektedir (Hodder 2005: 8). Hodder, arkeolojik bağlam (context) ile nesneler arasında kurulacak bağ sayesinde figürinlerin daha sağlıklı anlandırılabilceğini savunmaktadır. Hodder, kadın

figürinlerin bazı kültürlerde ana tanrıçanın simgesel yansıması olduğu ve Akdeniz uygarlıklarından etkilenenlerin yaklaşımı karşısında etnografik gözlemleri önermektedir. Etnografik değerlendirmeler sayesinde kadın figürinlerin pek çok anlama geldiğini ve farklı işlevlere sahip olduğu bilinmektedir. Bu bağlamda kadın figürinlerin cinselliğine ve sosyo-ekonomik rollerine odaklanılabileceğine, annelik veya beslemeye / beslenmeye yönelik göndermelerin daha az olabileceğine; neticede doğum ve yeniden hayat kavramları kadar ölüm ve şiddetle ilgili kadın figürinlerin varlığına dikkat çekilmektedir (Hodder 2005: 8). Neolitik Dönem'de erkek figürin sayısının azlığı karşısında kadın figürin sayısının fazla olması, figürinleri cinsel arzuları tetikleyen objeler şeklinde göstermiştir. Paleolitik ve Neolitik Dönem'de Avrupa'da üretilmiş kadın figürinlerinin bolluğu kadının kutsal sayılması açısından yeterli görülmezken, söz konusu teorik yaklaşımlar kadının toplum içinde sıradan bir statüye sahip olduğunu, kadın figürinlerin günümüzdeki çıplak kadın üslubunun cinsel amaç doğrultusunda kullanıldığını veya büyüsel ya da çocuk oyuncuğu olabileceği yönündedir (McCoid ve McDermott 1996; Bailey 2005).

3.1. Antropomorfik Figürinlerin Sanat İçindeki Yeri

Steven Mithen *Aklın Tarihöcesi* (1999: 184) kitabında sanat için, önceden algılanmış akılsal bir kalıbın planlanması ve uygulanmaya konulmasını, gerçek anlamından uzaklaştırılmış bir olay ya da nesneyle ilgili bilinçli bir iletişime ihtiyaç duyulduğunu ve görsel imaja imgelediği nesneyle ilişkili olmayan bir anlam yüklemesini içermesi gerektiğini ifade etmektedir. Bu unsurlar sırasıyla teknik, sosyal ve doğal tarih zekalarının alanları içinde bulunmaktadır. Görsel sembollerin yaratılması (sanat) ve kullanımı onların düzgün biçimde işlenmesini gerektirmektedir. Bu durum alanlar arası bağlantı gerektireceğinden kültürel patlama kaçınılmazdır (Mithen 1999: 187).

40 bin yıl önce Avrupa'da ilk sanat eserleri üretildiğinde, kaçınılmaz kültürel bir patlama meydana gelmiştir. Bu durum yukarıda bahsedilen teknik, sosyal ve doğal tarih zeka alanları arasında oluşan bağlantı ile açıklanabilir. Önceden birbirinden ayrı olan üç ayrı bilişsel süreç birlikte işlemeye koyulmuş, görsel sembolizm denilen veya sanat olarak adlandırılan olgu meydana gelmiştir. Üst Paleolitik topluluklarının sanat kavramları oluşmuşsa, bugün tanımladığımız sanat olgusundan çok farklı bir anlam taşımış olmalıdırlar. Mağara duvar resimlerini yaratan insanların sanat yaratmak adına mı resimler ürettikleri, yoksa farklı bir nedenden ötürü mü duvarları resmettikleri konusundaki genellemeler, taklit ve varsayımlarla değerlendirilmektedir. Almanya Bilzingsleben'de

bulunan ve üzerinde paralel çizgiler kazınmış kemik parçasında olduğu gibi, kimi bilim insanları çizgilerin kavram iletilici sembolik anlamların olduğunu kabul etmiş (Bednarik 1995); ancak çiziklerin kasaplık izleri olduğunu savunan bilim insanları da bulunmaktadır (Mithen 1995: 179). Nesnelerin sanat özelliği kazanması için figüratif ya da sembolik bir anlamı olması gerektiği, Üst Paleolitik Dönem'den örnekler verilmektedir (Mithen 1995: 179). Figüratif sanat açısından Güney Almanya'daki Hohlenstein-Stadel Mağarası'ndaki aslan başlı fildişinden yapılmış 30 bin yıllık erkek figürin, bilinen en eski sanat eserleri arasında kabul edilmektedir (Marshack 1989: 5, fig. 3). Aslan başlı erkek figürinin aslan maskı takarak gücü sembolize etmesi olasılığı kadar, öldürdüğü aslanın ruhu ile bütünleşerek ritüel bir görüntü içine girmesi olasılık dahilinde değerlendirilmelidir. Güneybatı Fransa'da 25 - 30 bin yıllık "V" şeklinde işaretler taşlara kazınmış halde, Dordogne Mağaraları'nda ele geçmiştir (Delluc ve Delluc 1978). Bu işaretlerin vulvayı sembolize ettiği düşünülmektedir. Antropomorfik sanat eserlerine mağara duvar resimleri de eklenmiştir.

Hayvan resimleri, işaretler ve antropomorfik figürlerle donatılmış 17 bin yıl öncesine tarihlenen Lascaux Mağarası duvarları, sanatın yüksek noktalara ulaştığının göstergesidir. 30 bin yıl öncesine tarihlenen Chauvet Mağarası'ndaki sanat ise, barındırdığı gergedan, aslan, geyikler, atlar, öküzler ile oldukça dikkat çekicidir. İspanya'daki Altamira Mağarası da sanatsal açıdan ilk örnekleri temsil etmektedir. Mağara duvar resimlerinin mağaraların derinliklerinde, karanlık dehlizlerde yapıldığı düşünülürse, Paleolitik insanın toplumsal, bireysel ve karanlık korkularını bastırmak amacıyla sanatı yarattığı ifade edilebilir. Mağara duvar sanatında sayısal olarak yoğun olan atları erkek cinsiyeti, boğa veya öküz gibi boynuzluları da kadın cinsiyeti ile ilişkilendiren Leroi Gourhan'a, Laming Emparaire'ın tersine bir ilişki kurarak yorumda bulunurken; her ikisinin yorumu Randall White, Peter Ucko ve Andrée Rosenfeld tarafından kabul görmemektedir (Trigger 2014: 439). Sanat üretiminin verimli olduğu Avrupa dışında Güney Afrikada'ki Apollo Mağarası'nda bulunan resimli tabletler 27 bin 500 yıl öncesine, Avustralya'daki duvar oymalarının tarihleri 15 - 40 bin yıl öncesine tarihlenmektedir (Bahn 1991).

Paleolitik Dönem'de kadınlık simgeleri şeklinde yorumlanan betimlerin yanında sanatsal değeri olan “Venüs” adı verilen kadın figürinleri Avrupa'nın güneyinde özellikle İtalya, Fransa ve İspanya arasındaki mağaralarda bulunmuştur (Leroi-Gourhan 1968). Birkaç ortak özellikle karakterize edilen bu figürinler, ideolojik yorumlarla

değerlendirilmiştir. Hipotezlerin çoğunun altında yatan fikir, Pireneler'den Baykal Gölü'ne kadar dağılımın ana tanrıça kültüyle, Paleolitik cinsellikle, Üst Plaeolitik Dönem mağara duvarlarında ve figürinlerde görülen vulvaların kadın cinsiyeti ile ya da diğerlerinin kültürel etkinliği nasıl düşündükleriyle ilgili Orta ve Doğu Avrupa ile Güney Rusya ovalarında görülen Gravettian kültür bölgesinin içinde kalan, 100 ile 140 kadın figürinden oluşan bir buluntu topluluğu olduğudur. Venüs figürinlerinin yanında Üst Paleolitik Dönem sanatında erkeklik sembolü phallouslar da görülmektedir (Tylor 1996: 126). Phallousların ritüel obje amaçlı kullanımı kadar cinsel amaçlar doğrultusunda kullanıldığı Dolni Véstonice yerleşmesindeki kadın tasvirlerinden bilinmektedir (Tylor 1996: 126-127). Üst Paleolitik Dönem'de ortaya çıkan biçimler, figürinler, taşınabilir nesneler, mağara duvar boyamaları, oymaları; kabartmalı figürin üslubu yan sanatlarla ayrılır ve ilk taşınabilir sanat yorumları, vulvalar, hayvan betimleri ve insan figürinleri üzerine odaklanmıştır (Dickson 1990). Hayvan figürinleri ve diğer taşınabilir sanat ürünleri, Avrupa'da belirgin bir şekilde göze çarpan Venüs figürinleri olarak adlandırılanlar kadar yaygındır ve Rusya bozkırlarından Güneybatı Fransa'ya, Kuzey İspanya'ya kadar olan alanda bulunmuşlardır.

Üst Paleolitik Dönem'e ait olduğu düşünülen bu kadın figürinler üzerine yapılan yorumlara genel olarak bakıldığında, doğurganlıkla ilgili kaynakları, feminist kökenli ve Avrupa merkezli tartışmaları içermekte oldukları görülür. Figürinlerde kişileştirilen kadın kavramının homojen olmadığı, çeşitli rolleri ve sunumları ima etmektedir (Delporte 1993: 256). Venüs figürinleri, Willendorf, Laussel, Lespugue ve Savignon Venüs'ü şeklinde bilinmektedir. Abartılı göğüsler, cinsiyet organları, kalçalar, baldırlar gibi figürin özelliklerinin, bereketi artırmak; ana tanrıçayı ya da dişil güzellik fikrini modellemek için betimlendiği düşünülmüştür (Yetilmezsoy 2006: 153). Üst Paleolitik Dönem için, toplumda kadınların rolü bilinmemektedir. Ancak, kadın figürinlerinin merkezi rolünün, toplumdaki kadınların konumuyla bağlantıyı sunmakta olduğuna dair görüşler vardır. Ayrıca, figürinlerin olası anaerkil sosyal yapıyı ve feminen biçimdeki inancı ya da halkta kadınların artan rolünü ve sosyal statüsünü gösterdiğine dair bazı kuramlar bulunmaktadır. Üst Paleolitik Dönem'e ait mezar eşyalarının kadınlarla gömüldüğü ve bunun tarihöncesi döneminde bir ilk olduğu vurgulanmıştır (Dickson 1990:214). Diğer kuramcılar figürinleri bereket, kült nesneleri bağlamı ya da Venüs figürinlerinin geniş dağılımının, iç ilişkilerde merkezi bir rol oynayan figürinlerle ritüelistik takas sistemine dayandırılabilceğini düşünmektedirler (Cunliffe 2001: 69). Fildişi ya da kireçtaşı materyallerden yapılan Venüs

figürinlerinin, sunumları kadar üretim süreçleriyle ilgili bilgiler de vardır. Kilden ve ezilen kemikten yapılan pişmiş figürinler Dolni Vestonice’de bulunmuştur (Gamble 1986: 324). Bu yerleşim alanındaki ilk kazı 1925’te yapılmıştır ve onu izleyen çalışma, kilden figürinlerin ocaklarda çatladığını göstermiştir. Vestonice figürinlerinin neredeyse hepsinin kırıldığına dair veriler, bazı kuramcıları ocaklarda değersiz olanlarının yapım kalıntılarının bulunduğu ya da bu yerleşim alanlarının, değersiz olanları elden çıkarma bölgesi olduğuna düşünmeye yöneltmiştir (Soffer vd. 2000: 515-520). Bazı arkeologların yorumları daha çok seramiklerin ritüel anlamda kırıldığı ya da ocağın içinde çatladığı yönündedir (Voigt 1983; White 1993).

Üst Paleolitik Dönem sanatının olası anlamını açıklamak için sunulan teoriler, günün ortaya çıkan kuramsal yaklaşımlarını da yansıtmaktadır. Klasik teoriler, Üst Paleolitik Dönem ürünlerinin karakter itibari ile totem şeklinde olduğunu iddia eden ve yirminci yüzyılda ortaya çıkan açıklamaları kapsamaktadır. Bu açıklamalarda geçiş gelenekleri avlanma büyüsü gibi düşünceler ortaya konulur ya da Şamanizm’den esinlenilmektedir (Dickson 1990: 123). Totemizm üzerine Emile Durkheim ile “Geçiş Gelenekleri” üzerine Arnold Van Gennep tarafından ileri sürülen antropolojik kuramlar, çoğunlukla arkeolojik bulguların yorumlarını etkilemiştir (Dickson 1990: 125-126). Üst Paleolitik ve sonrasındaki dönemlerde sanat, din ve inançla ilintili gelişme göstermiştir.

Neolitik Dönem’e gelindiğinde, Üst Paleolitik Dönem Venüs figürinleri ile gerek sanatsal gerekse sembolik açıdan benzetilen plastik sanatların en bilinenleri uzun yıllar ana tanrıça olarak adlandırılmış olan kadın figürinleridir. Anadolu’nun farklı yerleşmelerinde oturarak, ayakta, doğum yapar halde, hayvanlarla tasvir edilmiş halde ele geçen figürinlerin ustalık isteyen örnekleri olduğu kadar acemi kişilerin elinden çıkma örnekleri de vardır. Çoğunlukla başlar kırık halde bulunurken, tüm halde ele geçen örneklerde ise yüz detaylı tasvir edilmemiştir. Kadın figürinlerin erkek figürin sayısından fazla olması üretim öncesi ve sonrasında kadının doğayı tanıma, faydalanma ve işleme becerilerinin erkeklerden daha iyi olmakla birlikte, biyolojik yapısından kaynaklı üretebilme gücünün erkekte olmamasına dayandırılmaktadır (Gezgin 2008: 36). İlk tarımcıların kadın olduğu kadının vücut özellikleri ile toprağın üretme gücünün benzer özelliklere sahip olduğu ifade edilmektedir (Gezgin 2008: 37). Yerleşik yaşama geçmiş toplumda mevcut becerileri ile kadınlar, doğaya hakim ve bilge insan konumuna gelmişlerdir. Kadının sahip olduğu iktidar veya güç gibi özellikleri ise figürin sanatına bağdaş kuran, tahta oturan kendinden

emin figürinler şeklinde yansımıştır. Antropomorfik figürinlerde kadın cinsiyetinin baskın anlatımı yadsınamaz bir gerçektir. Ancak erkeğin de kendini ifade edebildiği başka sanatsal ifade örnekleri bulunmakatdır.

Çatalhöyük'te ele geçen duvar resimleri sanatsal ifade gücü ile önemli iletişim sembolleri olarak görülmektedir (Mellaart 2003; Hodder 2006b). Duvar resimlerindeki kompozisyonlarda boğa, geyik gibi hayvanların etrafında sakallı erkeklerin olduğu görülmektedir (Hodder 2006b: Res. 13). Hodder, bu duvar resimlerinin erkeklerin katıldıkları törenler olduğunu, bu törenler sırasında duvar resimlerindeki hayvanların şölen esnasında tüketildiğini söylemektedir. Duvar resimlerindeki törensel anlatımın genç erkeklerin kendilerini toplum içindeki rolleri ile değerlendiren cinsel kimlik ayrımının veya başka bir ifadeyle toplumsal cinsiyete dayalı roller bu tür törenlerde belirlenmektedir (Gezgin 2008: 17). Boğa ile erkeğin özdeş tutulduğu genel değerlendirmelerin dışında, boğanın erkek veya onunla ilintili tanrıyla ilgili olmadığı bunun yerine kadın rahmi ile ilgili ortaya atılan teoriler vardır (Gimbutas 1995).

Kıta Yunanistan ve Adalar ile ilgili çalışma yapmış olan Sinclair Hodd, *The Arts in Prehistoric Greece* kitabında Neolitik ve Tunç Dönemi'ne ait aralarında figürinlerin yer aldığı pek çok eseri sanat kavramı içine dahil etmiştir. Kiklad tipi figürinlerin Girit Adası'nda bulunup diğer adalara ticaretle aktarıldığı bilinmektedir (Hood 1978: 94).

Avrupa ve Ortadoğu ile karşılaştırıldığında Türkiye'deki Neolitik ve Kalkolitik araştırmalar sınırlı kalmış; ancak Anadolu'da son yıllardaki çalışmalar özellikle Batı Anadolu çalışmaları önem kazanmıştır. Anadolu'daki önemli buluntu yerleri ve paralelinde disiplinler arası çalışmalar ilk tarım topluluklarından itibaren tasvir sanatı ile ilgili yeni bilgiler edinilmesini sağlamıştır. Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'in A (PPNA) evresinden itibaren özellikle Güneydoğu Anadolu'da mimaride ve figürinlerde görülen sanatsal ifade, Çanak Çömlekli Neolitik yerleşmeleri ile beraber kendini figürinlerde göstermeye başlamıştır. Neolitik Dönem figürinlerinin Üst Paleolitik mağara duvar sanatı veya Venüs figürinlerinin gölgesinde kaldığı, zamanla figürinleri üretenlerin insana bakış açısına göre insan bedenini büyük bir titizlikle işlediği görülmüştür (Hansen 2007: 513). Neolitik ve Kalkolitik Dönem'de figürin yapmanın ve yaptığını anlatmanın insanın kendi bedenine nasıl baktığını bilmek için önce kendi bedenlerini tanımaktan geçtiğini belirten Hansen (2007: 513), geçmişin bedeni ile günümüz bedeninin fiziksel yapı itibariyle aynı olmadığını hatırlatmaktadır. Göbekli Tepe, Nevalı Çori, Çatalhöyük ve Hacılar gibi

Neolitik Dönem yerleşmelerindeki antropomorfik heykeltraşlık eserleri sanatın seyrini değiştirmiştir. Trakya'daki Aşağı Pınar, Hocaçeşme, Batı Anadolu Coşkuntepe, Gülpınar, Gökçeada Uğurlu Höyük, Ulucak, Yeşilova, Ege Gübre, Dedecik-Heybelitepe, Çukuriçi Höyük, Çine Tepecik, Kulaksızlar, Latmos, Girmeler ve Tavabaşı Mağarası gibi yerleşmelerden gelen ve gelmeye devam edecek bilgilerle sanatın figürinlerle olan ilişkisi izlenmeye devam edilecektir.

3.2. Antropomorfik Figürinlerin İnanç Sistemindeki Yeri

Arkeoloji insanın kendi anatomik görüşünü dışa vurmaya başladığı Paleolitik Dönem'den itibaren, antropomorfik figürinleri sanatla, dinle, sosyo-ekonomik, siyasi, kültürel ve çevresel yaşamla daima ilişkilendirmiştir. Geçmiş yaşam, yaşanmışlık ve insanla kurulan iletişim, ölmüş atalara olan inanç ve saygı, insanoğlunun yerleşikliğe geçişinde rol oynayan öğeler arasında kabul görmektedir. Ata toprağının kültürel mirası, o toprakların orada yaşayanlara ait olduğunun meşrulaştırılması için bir araç olabilir. Bu da aynı yerde sürekli yaşamayı gerektirecek, hayvanların evcilleştirilmesi ve tarımsal üretimin ivme kazanması yerleşik yaşamı pekiştirmesi muhtemeldir. İnsanın kültürel inancının yanı sıra antropomorfik düşüncesi sayesinde kendi soyut dünyasında var olan doğa ile ilgili kişileştirmeler ve kaynağını ata kültüründen değil de, doğadan alan tanrısal kavramların ön plana çıkmaya başlaması uzak bir ihtimal değildir. Bunun sonucu olarak ata kültürünün yerini dine bıraktığını ya da bereketlilik kavramını ana tanrıça kültüne devrettiğini belirten görüş (Özterzi 2011: 20) kadar, ata kültürünün de yaşanılan toprakların sahiplenilmesini meşrulaştırma aracı olmasının yanı sıra bereketle ilişkisinin bulunduğu olgusuna saplanıp kalmaktır. Bilişsel davranış olan geçmiş yaşamın toprağını işleme sadece bereketle ilintili değil, bir çeşit gereklilik olarak da düşünülmelidir.

Steven Mithen (1999: 200) ve Randall White (1993: 289-292) mağara duvar resimleri ile figürinlerdeki antropomorfik görüntülerin ve insanların eşyalarıyla birlikte gömülmesini, Üst Paleolitik insanların doğaüstü varlıklara ve muhtemel yaşam ötesi hayata dair inançla ilgili olduğunu, dinsel ideolojilerin ortaya çıkışında insan aklındaki çeşitli zekalar arasında var olan duvarların yıkılmasıyla açıklanabileceğini dile getirmektedirler. Pascal Boyer 1994 yılında yayınlanan *The Naturalness of Religious Ideas* kitabında, fiziksel olmayan varlıklara inanmanın dinlerin en çok rastlanan ortak özelliği ve bunun evrensel olduğunu belirtmektedir. Boyer, dini ideolojilerle ilgili olarak üç konuya dikkat çeker. Birincisi, birçok toplumda insanın fiziksel olmayan varlığının ölümden sonra da

yaşamaya devam edebileceği ve inançları arzuları ile varlık olmayı sürdüreceği varsayımdır. İkincisi, bir toplumda bazı insanların direk olarak tanrılar veya ruhlarla iletişime geçebileceği inancıdır. Üçüncüsü ise, belli ritüelleri yerine getirmenin günümüz dünyasında değişiklikler meydana getirebileceği inancıdır. Pascal Boyer'den önce, Edwerd Burnett Tylor'un 1871 tarihli iki ciltlik *Primitive Cultures* çalışmasında fiziksel olmayan varlıkların dinin esas tanımına temel teşkil etmesi açısından önem arz eder ve günümüze dek kabul görmüştür.

Üst Paleolitik Dönem mağara duvar resim sanatı Ural Dağları ile Atlantik arasındaki geniş coğrafyaya yayılmıştır. Batı ve Orta Avrupa'nın büyük bir bölümünde ve Don Nehri'ne kadar Rusya'da eşya sanatının örnekleri bulunmuştur. Ancak mağara duvar resim sanatı İspanya, Fransa ve Güney İtalya ile sınırlıdır (Urallar'da Kapova ve Moğolistan'daki Ait Tsenker Mağaraları hariç). Bu örneklerde dikkat çekici unsur sanatsal içerikteki birlikteliktir. Tasvirlerin görünür anlamı MÖ 30 binden MÖ 9000'e kadar değişmemiş olması ve hem Asturias'ta hem de Don Nehri kıyısında aynı kalırken, benzer ideolojik sistemin, özellikle de mağaralar dini olgusunu belirleyen sistemin ilişkiler yoluyla yayılması söz konusudur (Leroi-Gourhan 1970: 83).

Üst Paleolitik Dönem'de din olgusunu mağara duvar resimleri dışında yaygın toprağa gömme uygulamalarında görebilmek mümkündür. Bugün İtalya'nın Kuzeybatı sahilinde Liguria'da bulunan Aurignac mezarında üzerlerine kırmızı toprak boya dökülmüş cesetlerin gömüldüğü çukurlarda deniz kabukları, küpeler, kolyeler gibi bazı takılar da bulunmuştur. Mezarların yanında bulunan hayvan kafatasları ve kemikler büyük olasılıkla adak ya da ritüel ziyafetlerin kalıntılarıdır (Leroi-Gourhan: 1970: 62). Mezar buluntularının dinsel değerlendirme açısından çok tartışmalı olduğu açıktır. Bu önemli sorunun ve bu tür nesnelerin varlığı yalnızca ölümden sonraki kişisel hayat inancını göstermekle kalmaz, ölen kişinin yaptığı işe öteki dünyada da devam edeceğine kesinlikle inanıldığını gösterir. Benzer düşüncelerin varlığı çok sık ve farklı kültür düzeylerinde doğrulanmaktadır. Bazı mezarların özel bir faaliyetin ölümden sonra sürdürüleceği inancını kuşkuya yer bırakmayacak biçimde tasarlandığını göstermekte ve Liguria mezarındaki iskeletin yanındaki buyruk asaları bu fikri destekler niteliktedir (Leroi-Gourhan 1970: 63).

Üst Paleolitik Dönem mağara duvar resimleri ve mezar buluntuları kadar tespit edilen Venüs figürinleri sanat alanında olduğu gibi din olgusundaki tartışmalarda kendine

yer edinmiştir⁷. Fransa'nın güneydoğusundan Sibirya'ya Baykal Gölü'ne ve Kuzey İtalya'dan Ren Nehri'ne kadar oldukça yaygın bir alana dağılmış, boyları 5 - 25 cm arasında değişen figürinler taş, kemik veya fildişinden yapılmıştır. En bilinenleri Lespugue, Willendorf ve Laussel Venüs'leridir (Hancar 1940). Willendorf Venüsü ifadesiz başından yola koyularak, görmeden ve duymadan, tasvir edilmeyen ellerinden kaynaklı doğayı şekillendiremeyen, hantal vücut yapısıyla uzun mesafeli yolculuklara çıkamayan, güzelliğin ön planda olmadığı, bireysel kimliğin yabancı bir kavram olduğu dönem içinde bereketle ilişkilendirilmiştir (Paglia 2004: 66). Bununla birlikte, özellikle kazıların daha titiz bir biçimde yürütülmesi sayesinde, Ukrayna'da Gagarino ve Mezine'de ele geçen figürinler önemli sonuçlar vermiştir. Ev kontekstlerinde tespit edilen figürinler dinle ilişkilendirilmiş, Gagarino'da evlerin duvarlarının yanında, mamut kemiğinden yapılmış figürinler bulunmuştur. Mezine'de bulunan figürinler stilizedir ve bazıları geometrik unsurlara indirgenmiş kadın şekilleri olarak yorumlanabilir. Figürinlerin olası dinsel işlevini açıklamak için bazı etnografik örnekler verilmektedir. Kuzey Asya'nın bazı avcı kabilelerinin *dzuli* adı verilen, insan şeklinde küçük tahtalar ürettikleri ve dzulilerin kadın biçiminde tasvir edildiği kabilelerde, bu nesnelerin bütün kabile üyelerinin atası olduğu varsayılan ana tanrıçayı temsil ettiği; aileleri ve evleri koruduğu, av dönüşlerinde figürinlere bulgur ve yağ sunulduğu belirtilmektedir (Hancar 1970). Figürinlerin dinsel amaçlı veya büyü törenlerinde kullanılabileceklerine yönelik farklı etnografik örnekler vardır. Kuzey Amerika Kızılderilileri arasında, herhangi bir kişinin figürinini kum, kül ya da kil üzerine çizerek veya herhangi bir şeyi onun vücudu olarak kabul ederek sert bir cisimle vurup zarar vermekle, o kişinin de kendisine benzer şekilde zarar vereceğine inanılır (Frazer 2004: 35-36). Ojebway Kızılderilileri herhangi bir kimseye zarar vermek istediklerinde, zarar vermek istedikleri kişinin tahtadan görüntüsünü yontarak, vücudunun herhangi bir kısmına iğne batırır, okla deler ve o kişinin acı çektiğini düşünür. Amaç o kişiyi öldürmek ise, figürin yakılarak veya gömülerek ortadan kaldırır. Perulu Kızılderililer korktukları veya sevmedikleri kişiler için tahıl ve yağdan o kişinin kalıbını çıkartarak, sevmedikleri kişilerin geçecekleri yolun üzerinde yakarlar; böylece zarar vermek istedikleri kişinin ruhunu yakmış olurlardı (Frazer 2004: 36). Nijerya'da Yoruba kabilesinde ölmüş çocukların ruhunu yatıştırmak için biliciler, tahtadan figürinler oyulmasını emretmektedirler (Frazer 2004: 59). Dinsel amaçlı tören veya büyü esnasında

⁷ Venüs figürinleri "*Antropomorfik Figürinlerin Sanatın İçindeki Yeri*" başlığı altında değerlendirilmiştir.

figürinleri kullanma ihtimali Kuzey Amerika yerli kabilelerinden olan Zuniler üzerinde yapılan etnografik çalışmalardan da bilinmektedir (Parsons 1919: 279-286). Kış dönüm zamanlarında sunaklardan idoller çıkarılır ve çocuklara sağlıklı ömür dilemek ve kadınları düşük tehlikesinden uzak tutmak için figürinler dağıtılmaktadır. Bir başka ritüel ise annenin çocuğunu doğurduğu esnada yaşanmaktadır. Doğum yapan anneye figürin verilmektedir. Anne hem kendi çocuğuna hem de figürine aynı özeni göstermektedir. Afrika'da genç kızlar, sağlıklı ve iyi bir çocuğa sahip olabilmek için yanlarında figürin bulundurmaktadırlar (Elisofon ve Fagg 1958: 106). Hamile kadınlar güçlü ve sağlıklı çocuklar doğurmak için yanlarında her zaman figürin taşımaktadırlar. Endonezya'nın Sumatralı Bataklar'ın kadınları anne olmak istediklerinde tahtadan çocuk sureti yaparlar ve çocuk edinebilmek umuduyla onu kucağında taşımaktadırlar (Frazer 2004: 37). Pasifik Okyanusu Babar takımadalarında, bir kadın çocuk sahibi olmak isterse çok çocuklu bir ailenin babasını güneş tanrısı Upulero'ya kendisi için yalvarmak üzere eve çağırır; kırmızı pamuktan bir oyuncak bebek yapılır ve kadın sanki emziriyormuşçasına oyuncağı kucağında tutmaktadır (Frazer 2004: 37). Sibiryadaki Mal'ta'da yapılan keşif ilginç sonuçları beraberinde getirmiştir. Dikdörtgen planlı evlerin ortadan ikiye bölündüğü, sağ bölmesi erkeklere ve sol bölmesi kadınlara ayrılmış bir yerleşme söz konusudur. Kadın figürinleri yalnızca sol bölmelerden çıkmışken, erkeklerin kullandığı bölmelerden çıkan figürinler phallous biçiminde yorumlanmış kuşlardır. Yerleşmede otuz adet Venüs figürin tespit edilmiştir (Gerasimov 1958: 40). Bu figürinlerin din olgusu ile olası ilişkisi tespit edilememiştir. Kadının sosyal ve kültürel varoluş hali, mağara duvar resimlerinde, mezar hediyelerinde, Venüs figürinlerinde sembolik anlatım biçimiyle dinsel anlamda kendini göstermiş olabilir. Belki de bu kadın ve erkek figürinler dinsel değerleri tanımlamaktan ziyade cinsiyetler arası ilişkiyi vurgulamak amaçlı ortaya çıkmışlardır.

İnanç değerlerinin gelişmişliğini gösteren Güneydoğu Anadolu'daki PPNA yerleşmesi Körtik Tepe'de kamusal yapıların varlığına dair yeterli bilgi olmasa dahi taş kaplar, boncuklar, taş baltalar, kemik aletler, havan elleri, baltalara benzeyen oval düzgün yüzeyli taşlar gibi zengin mezar buluntuları arasında taştan yapılmış bir figürin ele geçmiş; ritüel ve yerel inanç sistemleriyle ilişkilendirilmiştir (Özkaya 2009: 5-7). Karmaşık inanç biçimleriyle gelişkin bir toplum özelliği sergileyen Körtik Tepe'deki inanış biçimleri ve ölü gömme gelenekleri Paleolitik Dönem'e kadar uzanmaktadır (Özkaya ve San 2007: 24). Figürinler ile mezar arasındaki ilişki hakkındaki bir başka görüş ise Neolitik insanların figürinlerle gömülerek mezar yerlerini işaretlemek istemiş olabilecekleridir (Schults 2014:

72-73). Figürinlerin belli başlı tipolojik ayrımlar doğrultusunda, önceden belirlenmiş kişilere göre mi tercih edildiği; yoksa bir tercihten ziyade ölen kişi ayırt edilmeksizin herhangi bir figürin inanç sisteminin gereği herhangi bir mezara mı konulmaktadır? Bu sorunun yanıtı kesinlikle her yerleşme için bağlamsal açıdan değerlendirilerek cevaplanabilecektir. Ahmet Uhri (2010: 49), ata kültürüne tapınma veya başka bir ifadeyle ölenin düşünsel ilke anlamındaki tinine tapınmanın zamanla tinin tanrılaştırılmasını getirebileceğini iddia etmektedir. Bazı kültürlerde tanrılar, ölümlerin ruhları, ilk dini törenlerin gerçekleştiği yerler, bir ritüel dahilinde toplulukların farklı niteliklere, bilgi ve becerilere sahip bireylerin öncelikli gömülmesi ve yanlarına maddesel kültür nesnelerinin konulduğu yerler mezarlıklardır (Uhri 2010: 49).

Tarımın ortaya çıkışı insanların vahşi hayvan dünyasıyla dinsel nitelikte kurduğu ilişkiyi sonlandırmış, onun yerine bitki ve evcil hayvanları yaşamlarına dahil ederek yeni bir başlangıç gerçekleştirme olanağı sunmuştur. Neolitik Dönem ile kadınların bitkilerin evcilleştirilmesinde belirleyici rol oynamalarından dolayı toplumsal konumlarını yükseltip kendine özgü yeni kurumlar yaratmışlardır (Eliade 2000: 58). Toprağın bereketini kadın doğurganlığıyla eş değer tutup mahsulün bolluğundan kadınlar sorumlu olur; çünkü var etmenin temelinde kadınlar vardır. Durumu dinsel süreç olarak değerlendiren Eliade; hayatın kökenini, besini ve ölümü kadın ve toprakla özdeşleştirmektedir. Kadın figürinleri, hayat ve ölümle özdeş tutulan kadın ve toprağın sembolik yansımasıdır. Tarımın çeşitli coğrafyalarda yaygınlaşması, ritüelleri ve dinsel düşünceleri de beraberinde getirmiştir.

İlk dönem Hacılar ve Çatalhöyük figürinleri tespit edildikten sonra ana tanrıça görüşü geniş kitlelere yayılırken tapınma ritüeli göz ardı edilmemiştir (Mellaart 1970: 170). Figürinlerin doğala yakın anlayışla biçimlendirilmiş olmaları kadının doğurganlığı ve verimliliği ile birleştirilerek ana tanrıçayı temsil ettiği, şematik insan figürinlerinin ise adak olarak kullanıldığı düşünülmüştür (Mellaart 1962: 57; 1967: 180). Hacılar, Can Hasan, Çatalhöyük buluntuları ve mimarisinde görülen kadın figürlü kompozisyonlar, steatopik kadın figürinleri ile erkek eşli, çocuklu grupların Neolitik ve Kalkolitik toplumlarda kadına verilen önemin dinsel anlamı olduğu ve ana erkil aile düzeninin geleneğe dönüştüğünün yansıması şeklinde görülmektedir (Darga 1984: 2). Höyücek kazıları sırasında pişmiş toprak, taş ve kemikten yapılmış adak eşyası ile birlikte dinsel törenler sırasında önceden hazırlanmış özel tabanlar üzerinde antropomorfik figürin ve idoller ele geçmiştir (Duru 1994). Antropomorfik figürinler ana tanrıça ile ilişkilendirilerek, tespit edilen mimari

kalıntılara kutsal alan veya adak yeri adı verilmiştir (Duru 1991: Res. 3). Figürinden yola çıkarak mekana nitelik katılmış, kutsanan mimari figürine tinselliğini hatırlatmıştır. Figürinler ve idollerin kutsal anlamları belki de ana tanrıçanın doğrudan veya dolaylı betimleri olduğu kabul görmüştür (Umurtak 2005: 92).

Çömlekler diğer antropomorfik buluntular arasında yer almaktadır. Kadın biçimli çömleklerin Anadolu için bilinen en eski örneği Köşk Höyük'ün Erken Neolitik Dönem III. tabakasında bulunmuştur (Silistreli 1989: Lev. XIII/3). Kadın betimlemeli kabın işlevselliği konusunda dinsel amaçların ön planda tutulduğu belirtilmektedir (Öztaş 2007: 227). Kadın biçimli çömleğe Erken Kalkolitik Hacılar I. tabakasında da rastlanmaktadır. James Mellaart (1970: 181) bu tip kapların Hacılar I için tipik; ancak sıradan olmadıklarını belirtmektedir. Hacılar I. tabakasında bulunmuş olan baş, kollar ve gövdeye ait bazı parçalar, kağıt üzerinde kadın biçimli bir çanak oluşacak şekilde birleştirilmiştir (Mellaart 1970: 524-525, şek. 249/2). Bej üzerine kırmızı boya desenli ve açkılı parçaların, yangın nedeniyle bozulduğu ve tümünün aynı kaba ait olamayabileceği belirtilmektedir. Oluşturulan çömlek deseni, gözleri obsidyen kırıkları ile belirtilmiş, kolları göğüs üzerine yerleştirilmiş, geniş kalçalı bir kadını betimlemektedir (Umurtak 1996a: 489). Bu tip kaplar Bolu Höyüğü, Ulucak Höyük ve Aşağı Pınar yerleşmelerinde de görülmektedir ve genelde ana tanrıça inanç sistemi içinde yorumlanmıştır (Özdoğan 2008: 383).

Hacılar VI. yerleşmesinde neredeyse her evde bulunan uğur objesi veya inancın simgesi olarak yorumlanan (Duru 2008: 99), yassı kil plakalardan yapılmış insan figürinleri (Mellaart 1970: Lev. CLXI) ile Bademağacı Erken Neolitik II. yerleşmesinde tespit edilmiş kil plaka (Duru 2008: Res. 156) benzerdir. Bu buluntu grubu Hacılar ile Bademağacı yerleşmeleri arasındaki ilişkiyi anlatmakla beraber inanç sistemlerinin benzerliğine dikkat çekilmektedir (Duru 2008: 99).

Neolitik Dönem Latmos kaya resimleri üslup, konu ve bezeme açısından değerlendirildiğinde yaşam biçimindeki değişiklik ritüellere (din) sirayet ettiği anlaşılmaktadır. Paleolitik Dönem avcı toplayıcıların doğayı ve vahşi hayvanları sembolize ettiği figürler Latmos'ta bulunmazken, tarımla ilgili betimlemelere yer verilmemiştir. Ancak Neolitik ile beraber ekip biçmeye, hayvancılığa dayalı besin ekonomisi yaşanır olmuştur. Hasatın verimli geçmesi adına artık ritüeller bereket ile sembolize edilir. Toprak, ana tanrıça olarak kabul görürken, abartılı vücut hatlarına sahip kadın figürinleri toprak ve

bereketin yansıması şeklinde görülmüştür. Neolitik yaşamda aile ve hane kavramı önem kazanırken, kadın hanenin yürütücüsü, sosyal ilişkiler ağının düzenleyicisi haline gelmiştir.

Girit Adası Knossos yerleşmesi figürinleri çoğunlukla ev içlerinde ocak içi, ocak kenarında ve ortak kullanım alanlarında tespit edilmiştir. Burada önemli bir detay yerleşmede figürin üretimine ait bir verinin olmaması ve mezar buluntuları arasında figürin tespit edilememiş olmasına karşın Sakellarakis (1973: 145) figürinlerin dinsel öge taşıdığını ifade etmektedir. Svend Hansen (2007: 507) ise figürinlerin geniş coğrafyalarda yayılım göstermesine rağmen ortak özellikleri arasında mezar hediyesi olarak istisnai örnekler dışında değerlendirilmemesi gerektiğini dile getirmektedir.

Yakındoğu'da Neolitik ve Kalkolitik Dönem Hacılar, Çatalhöyük, Çayönü, Nevalı Çori, Köşk Höyük, Cafer Höyük ve Tell Aswad yerleşmelerinde ritüel anlamı olan kafatası kültü dinsel inançlara bağlanırken, Höyücek, Hacılar ve Çatalhöyük başta olmak üzere çıkarılabilir sokma başlı figürinlerin kafatası kültü ile ilişkili olabileceği; dolayısıyla dinsel amaç taşıdıkları düşünülmektedir (McCarter 2007: 157-160).

Ian Hodder'a göre tanrı veya tanrıça kavramları devlet öncesi toplumlar için pek uygun görünmemektedir. Tanrı, tanrıça tanımlamalarının daha çok din kavramı ile örtüştüğü, geçmiş toplumlarda ruhani hayatın günlük hayatın her alanını etkilediği, bu etkiyi tanrı veya tanrıçalar yerine ataların ve hayvanların ruhları ile gerçekleştirmelerinin mümkün olabileceği düşünülmektedir (Hodder 2005: 8). Çatalhöyük figürinleri dinsel yaşamdan uzak tutulup günlük yaşamın parçası olarak değerlendirilmektedir (Nakamura 2010: 302). Çatalhöyük figürinleri her ne kadar günlük yaşamın parçası olarak görülse dahi, ritüel amaçlı veya dinsel törenlerde kullanılıp kullanılmadığını söylemek son derece güçtür. Figürin yaratma fikri salt kendi başına büyüleyici iken, neden dinsel törenlerde ve gündelik yaşamda bir arada kullanmak mümkün olmasın? Nitekim bu soruya yanıt niteliği taşıyan araştırma; törensel, olasılık dahilinde, törensel ve törensel olmayan figürinler olarak bir sınıflandırmayı ortaya koymuştur (Nakamura ve Pels 2014: 199, tab. 8.3).

BÖLÜM IV

TOPLUMSAL CİNSİYET ARKEOLOJİSİ

Toplumsal cinsiyet arkeolojisi (*gender archaeology*), erkeklerle kadınların rollerini, faaliyetlerini, ideolojilerini, kimliklerini ve aralarındaki farkları inceleyen bir dal olarak yorumlanmaktadır (Nelson 2006:1). Bu konu arkeoloji disipliniinde yer etmiş çeşitli eğilimlere karşı durmak açısından önemli kabul edilmektedir. Bu eğilimler arasında arkeolojinin erkeklerin gözünden (*androcentrik*) algılanması, kadınların yalnızca anne rolüyle ele alınması ve erkeklerle kadınlar arasındaki farkların kutupsal karşıtlıklar şeklinde yorumlanması gösterilebilir. Kimi kültürlerde erkeklerin kadınlardan daha güçlü olduğu algısı yer edinmiş olmasına rağmen, tüm erkeklerin tüm kadınlardan daha güçlü olduğu yer konusunda ciddi şüpheler vardır. Toplumsal cinsiyet arkeolojisinin erkeklerle kadınlara gösterilen arkeolojik ilginin dengelenmesi, erkeklerin faaliyetlerine olduğu kadar kadınların faaliyetlerine de önem verilmesinin sağlanması ve bütün kültürlerde kadının aynı olmadığını karşılaştırmalı incelemeler yaparken kadın faaliyetlerine ayrı bir ilgi gösterilmesi gerektiğinin vurgulanması amacıyla ortaya çıkmıştır (Nelson 2006: 2).

Toplumsal cinsiyet antropolojisine duyulan ihtiyaç dünyada gelişen kadın hareketi ile birlikte gündeme gelmişken, toplumsal cinsiyet arkeolojisinin kendine yer edinmesi çok daha geç olmuştur. Eğitim, iş ve yükselme fırsatlarının erkek meslektaşlarıyla eşit olmadığını gören kadın arkeologların sayıca artması toplumsal cinsiyet arkeolojisinin yayılmasında etkili olmuştur. Durumu anlama ve belirtilen konularda eşitlik arama sürecinde kimi kadınlar arkeoloji raporlarında geçmiş toplumlarda yaşamış kadınların neden ihmal edildikleri ve küçümsendiklerini veya neden özellikleri belirsiz bir kitleye topluca dahil edildiklerini soruşturmaya başlamışlardır.

Başlangıçta bütün arkeologlar tarafından önemsenmeyen toplumsal cinsiyet konusu, bazı alanlarda adından söz ettire hale gelmiştir. İlk insanlara ait buluntuları inceleyen kadınlar, insanın “Avcı Erkek” şeklindeki yaratılış modeline karşın “Toplayıcı Kadın” modelini öne sürerek karşı çıkmışlardır. Bu doğrultudaki araştırmalara 1970’lerde başlamış olmasına karşın arkeolojinin bütünü üstünde insan kalıntıları üzerinde durdukları kadar odaklanmamışlardır (Taner ve Zihlman 1976: 587). Antik Akdeniz dünyasında kadın

üzerine ilk çalışma klasikçi ve sanat tarihçisi Sarah Pomeroy'un *Goddess, Whores, Wives, and Slaves* (1975) adlı çalışmasında kendini göstermiştir. Pomeroy'un verileri arasında mitler, belgeler, renkli resim ve heykeller varken arkeolojik kazı alanları yoktur. Tarihçi arkeologlarınsa, günlükler, vasiyetler ve sözleşmeler gibi çok çeşitli yazılı malzemenin yanı sıra, yapıntı ve çeşitli aksamalar sayesinde toplumsal cinsiyetle ilgili sorunları tartışacak araçları her zaman olmuştur. Amerikalı tarihçi arkeolog Suzanne Spencer-Wood 1986'da düzenlenen bir arkeoloji toplantısında toplumsal cinsiyet üzerine ilk vurgu yapan bilim insanıdır (Nelson 2013: 299). Prehistorya çalışan kadınlar ellerinde üzerine konuşacakları materyal olmadığı için toplantıda pek varlık gösterememişlerdir.

Prehistoryada toplumsal cinsiyete duyulan ilgi belirtileri 1970'li yıllarda Avrupa, Amerika ve Avustralya'da görülmeye başlamıştır. Arkeolojinin öznelere olarak kadınlara dikkat çekmeye odaklanmış ilk bilimsel toplantı 1979'da Norveç'te yapılmış ve bu çalışmanın sonuçları 1987 yılında "Tümü Erkek miydi?" başlığı ile yayınlanmıştır. Arkeolojik saha araştırmalarının örgütlenmesi konusunu ele alan Joan Gero (1985: 342-350) ve Alison Wylie (1985: 79-86) 1980'li yıllarda kendi bölümlerinde kişisel çıkar sağlamadan; ancak etkili sonuçlar yaratmış yayınlar yapmışlardır.

Margaret Conkey ve Janet Spector tarafından gerçekleştirilen ortak bir çalışma prehistorik arkeoloji adına bu konuda yapılmış önemli bir çabayı temsil eder (Conkey ve Spector 1984: 1-38). Yeni ve Eski Dünya Arkeolojisi'ni birlikte temsil eden yazarların iddiaları çok güçlüdür. Bu çalışma toplumsal cinsiyet arkeolojisinin neden önemli olduğu ve tanınmış çok sayıdaki arkeolojik kazı alanıyla ilgili yayında erkek egemen bakış açısına sahip olunmadığında ne kadar farklı sonuçlar elde edilebileceğini göstermiştir.

Toplumsal cinsiyet konusunda çalışmaların sayısında artışlar olduğu görülmektedir. Joan Gero ve Margaret Conkey'in düzenledikleri bir konferans sonunda *Engendering Archaeology: Women in Prehistory* (1991) adlı eserleri yayınlanmıştır. Yakın dönemde ise Margaret Ehrenberg, yoğun biçimde Avrupa arkeolojisinden gelmekle birlikte, o tarihe kadar üretilmiş bilgilerin tümünü kullanarak *Women in Prehistory* (1989) başlıklı kitabı hazırlamıştır. Toplumsal cinsiyetle ilgilenen arkeologlardan oluşan büyük bir grup Calgary, Kanada'da 1989'da yapılan Chacmool Konferansı'nda toplanmış (Wylie 1997: 89), dünyanın her tarafındaki kadınlar toplumsal cinsiyet konusunun işlendiği bildiriler sunarak makaleleri 1991 yılında *The Archaeology of Gender* adıyla yayımlamıştır. Amerika'nın güneydoğusu üzerinde çalışan arkeolog Cheryl Claassen 1992'de ve izleyen

yıllarda devam edecek olan ilk Boone Konferansı'nı düzenlemiştir. Günümüzde iki yılda bir ABD'nin çeşitli üniversitelerinde *Arkeolojide Toplumsal Cinsiyet Konferansı* adıyla düzenlenen etkinliğe farklı ülkelerden katılımcılar davet edilmektedir (Classen 1993: 137-147). Benzer durum Avustralya'daki *Arkeolojide Kadınlar* konferansları için de söz konusudur. Britanya'dan Kuramsal Arkeoloji Grubu, arkeolojide toplumsal cinsiyet konusunu 1980'lerde ele almaya başlamıştır.

Arkeolojide toplumsal cinsiyet konulu yazılar hızla çoğalırken, Michigan Üniversitesi'ndeki Arkeoloji öğrencileri toplumsal cinsiyetle ilgili yayınları ele alacakları özel bir ders talebinde bulunmuşlar ve derslerde yaptıkları çalışmaları 1993'te *A Gendered Past: A Critical Bibliography of Gender in Archaeology* (1993) adıyla yayımlamışlardır (Bacus vd. 1993). Düzenlenen konferanslardaki makalelerin birçoğu yayımlanmaya devam etmektedir. Yayınların çoğunluğu kadın öğrenciler ve konunun öneminin farkında olanlar tarafından okunurken, tanınmış dergilerde genel okuyucu kitlesiyle buluşamamaktadır. Norveç'te yayınlanan KAN (*Kvinner in Archaeologi*) adlı dergi arkeolojide kadınlar ve toplumsal cinsiyet arkeolojisine ayrılmış ilk süreli yayındır ve daha geniş okuyucu kitlesine ulaşması için İngilizce yayımlanmaktadır. Britanya'da çıkan *Antiquity* adlı dergi ise 1990'lardan bu yana Amerikan dergileriyle karşılaştırıldığında toplumsal cinsiyetle ilgili makalelere daha fazla yer vermektedir.

Arkeoloji ve toplumsal cinsiyet konulu kitaplar Afrika, İtalya, Orta Amerika ve Kuzey Amerika'da 1990'lardan itibaren görülmeye başlamıştır. Toplumsal cinsiyet üzerine iktidar ve teknoloji konularında kitaplar yayımlanmaktadır. Monografiler de 1990'larda yazılmaya başlamıştır. Sarah Milledge Nelson tarafından yapılan *Gender in Archaeology, Analyzing Power and Prestige* (1997) adlı çalışma arkeolojik çalışmalarda kadınlara karşı davranışlar ile eski toplumlardaki kadınlar hakkında bilgi edinmenin kuramsal olmasa bile, uygulamada iç içe geçmiş konular olduklarını öne sürmektedir. Roberta Gilchirst ortaçağ manastırlarına kapanmış kadınları incelediği çalışmasını *Gender and Archaeology, Contesting the Past* (1999) adıyla yayımlamıştır. Marie Louise Sørensen, *Gender Archaeology* (1999) adlı eserinde toplumsal cinsiyet ile arkeoloji arasındaki ilişkiyi ele alırken konuya maddesel kültür açısından bakmıştır.

Arkeolojik çalışmalarda eski toplumlarda kadının yerinin öne çıkarılmasının mı, yoksa kadınlarla erkekler arasındaki ilişkilere odaklanılmasının mı gerektiği konusu pek net değildir. Diğer bir deyişle kadınlar mı yoksa toplumsal cinsiyet mi ana konu olması

gerektiği tam ortaya konulmamıştır. Her iki yaklaşımın peşinden gidilmiş olmasına karşın, uygulamada ve kuramsal nedenlerle geçmiş toplumsal cinsiyet ilişkilerine odaklanılmıştır. Roberta Gilchirst (1991: 495) üç inceleme dalının birbirlerinden ayrılabilceğini belirtmektedir. Feminist bakış açısı, kadın arkeologların uğradığı eşitsiz koşulları ortaya koymaktadır; yanı sıra, geçmişini araştıran kadın arkeologları izleyen bir kol ile eski toplumların arkeolojisine kadınları da dahil etmeye uğraşan başka bir bakış açısı daha vardır. Her üç inceleme dalı da ilgi görmektedir; ancak sonuncusu toplumsal cinsiyet arkeolojisi bakımından en dolaysız olanıdır (Gilchirst 1991: 495 - 501).

Toplumsal cinsiyet ile cinsiyet arasındaki ilinti diğer toplumsal bilimlerden alınmıştır. Toplumsal cinsiyet erkeklerle kadınların toplumsal yapılanmalarını ifade ederken, cinsiyet biyolojik farklar için kullanılmaktadır. Dolayısıyla toplumsal cinsiyet cinsiyetleri yansıtmakta, iki cins ve iki toplumsal cinsiyet bulunmaktadır. Ancak birçok toplumda başka toplumsal cinsiyetler de olduğu giderek kabul görmektedir. Arkeoloji aracılığıyla öteki toplumsal cinsiyetleri keşfetme girişimleri özellikle etnografik olarak iki ruh bilgisinin olduğu Amerika’da artmaktadır (Nelson 2013: 302). Arkeolojide toplumsal cinsiyetle ilgili yeni konular arasında çocukluk arkeolojisi, cinsellik arkeolojisi ve bedenlere odaklanan çalışmalar bulunmaktadır. Örneğin çocukluk, insanlardan beklenen toplumsal cinsiyet rollerini ve bunu tanımlayan bütün faaliyet ve tutumları öğrendikleri dönem olarak ele alınmaktadır. Cinsellik de arkeologlar açısından maddesel kalıntı bırakan bir konudur. İnsan bedenleri cinsiyetlidir, dolayısıyla cinsellik toplumsal cinsiyeti büyük ölçüde etkiler; özellikle de cinsellikle ilgili kısıtlamaların erkeklerle kadınlar açısından farklı olduğu düşünüldüğünde.

Toplumsal cinsiyete odaklanmanın önemine yapılan iki çalışma dikkat çekicidir. İlki Geç Klasik Dönem Maya uygarlığındaki hane halkı araştırmasıdır (Hendon 2000: 299). Bu çalışmada aynı evde yaşayan insanları cinsiyet, yaş ve statü farklarına göre değerlendiren Hendon, her bireyin farklı hedefleri olduğunu göstermiştir. Hane halkı ile devlet arasındaki ilişkiyi ele alarak da siyasi faaliyetin resmi olabileceği gibi gayri resmi de olduğunu, hem erkeklerin hem de kadınların hane ile devlet arasında arabuluculuk bağlamında etkin rollere sahip olduklarını ortaya koymuştur. Diğer çalışma ise Danimarka’nın Tunç Çağı metallerini ve simgelerini ele almış, kullanılan metal çeşitlerinde bulundukları yerlerde toplumsal cinsiyet farkları olduğunu göstermiştir (Levy 1981: 179-187). Toplumsal cinsiyet farkları karmaşık toplumlar açısından büyük önem taşımaktadır.

BÖLÜM V

ARKEOLOJİDE SEMBOLİZM

Sözcük anlamı ile sembol; herhangi bir şeyi gösteren işaret, bir anlamı, bir düşüncüyü görülebilir kılan imge, duyularla ifade edilemeyen bir şeyi belirten somut nesne, rumuz, timsal, görülmez bir gerçekliği canlandıran imge ya da somut nesne olarak tanımlanmaktadır (Kent ve Guralnik 1984). Sembol, Frovolov (1990: 131) tarafından "hem işareti hem de imgenin potansiyellerini bir araya getirir ve bunları iletişim bağlamında gerçekleştirir", şeklinde açıklanmaktadır. Semboller derin anlamlar içermesi nedeniyle geniş bir içeriğe sahiptir. Bu nedenle sembolizmi bir teorinin içine sıkıştırmak veya kısaca tanımını yapmak belli zorlukları beraberinde getirmektedir. Ancak bu durum sembolizme dair teorilerin üretimini engellememiştir (Ateş 2001: 17). Jean Przyulski'ye (1950) göre sembollerin farklılığı insan bilincinin evrelmesiyle ilgilidir. Olguları yorumlamaya veya inançları anlatmaya yarayan semboller sistemi, sembolizm olarak tanımlanabilir. Özellikle ritüeller için kullanılan sembollerin karmaşık ve karşıt anlamlarını inceleyerek toplum yapısı ve işleyişi anlaşılmaya çalışılmaktadır. Bir başka ifadeyle, sembolik arkeoloji; insanların sosyal yaşamına ilişkin temel sorular yöneltmesi amacıyla, geçmişte yaşayan insanların bu sembollere anlamlar yüklediği süreçleri ve sembolleri araştırmaktadır (Spencer 1996: 535-539). Geertz'e göre (1973: 45), insan herhangi bir kültürün anlayış sistemine kendini yönlendirmek için, sembolik açıklama kaynaklarına ihtiyaç duyar. Bu açıklama, sembolik arkeolojiye yorumsal bir yaklaşım olarak algılanabilir. Turner (1967), sembollerin sosyal harekete neden olduğunu ve onların insan gruplarını eyleme yönlendiren belirli etkiler olduğunu ifade eder.

Sembolik yaklaşım, belirli yönlerinden çok, bir bütün halindeki kültür üzerinde yoğunlaşmakta ve sembolleri sosyal hayatın farklı yönlerinden ele alarak incelemektedir. Semboller yoluyla ifade edilen teorilerin, kültürün farklı yönlerinde kendini gösterdiğini kanıtlama girişimi şeklinde yorumlanmaktadır (Des Chene 1996: 1274). Yöntem, Levi-Strauss gibi Avrupalı sosyal arkeologlar tarafından savunulan Yapısalcı yaklaşımın karşıtıdır (Spencer 1996: 536). Sembolik arkeoloji yaklaşımına en çok eleştiri Marksist yaklaşımı benimseyen arkeologlardan gelmiştir. İncanın tanımından uzak bir hareketin

önemli olduğu, çünkü inançsal uygulamaların gelişiminin, toplumdan topluma değiştiği savunulur (Asad 1983). Sembolik yaklaşımı benimseyen arkeologlar, bu eleştirilere Marksizm'in tarihi açıdan maddi ve ekonomik ihtiyaçlara ilişkin belirli düşünceleri yansıttığını, bundan dolayı batılı olmayan toplumlara uygulanamayacağını söylerler (Spencer 1996: 538). Aynı sembolü farklı arkeologlar farklı şekillerde görebildiklerinden, yaklaşım çok öznel nitelendirilmekte ve eleştirilmektedir (Ortner 1984: 134).

Sembolik arkeoloji çalışmaları yıllar öncesine dayanmasına rağmen, bu alandaki ilk çalışmalar bu isimle anılmaz. Kültür tarihi temalı yaklaşımlarda çeşitli gruplarla ilişkili olduğu düşünülen farklı tarz ve kültürler ele alınmıştır (Childe 1964). Kültürel tarzlar ise toplumsal ya da etnik grupları temsil ederler ve bu yönüyle semboliktirler. Bir buluntunun sembolik anlamı arkeolojik bağlamdaki nesnelerle olan ilişkisi kadar ikincil anlamdan çıkarılacak sonuçlar bütünüdür. Örneğin, bir figürin tek başına ana tanrıça olarak değerlendirilebilir; ancak figürinin tespit edildiği bağlama göre anlamı değişiklik gösterebilir. Mezarda bulunan figürin dinsel veya tinsel olan ilahi bir güçle anlamlandırılacakken, çöp çukuru içinde tespit edilen figürin günlük yaşamın parçası olarak yorumlanabilir. İlahi veya dünyevi anlamalar dışında figürinlerin, kadın, erkek veya çocuk bireyleri temsil durumu göz ardı edilmemelidir. İkincil anlamların, arkeolojik bağlama sadık kalarak yorumlanması sayesinde figürinler işlevsel olarak ritüel, din, gündelik yaşam veya cinsiyet ile sembolize edilmiştir. Öbür taraftan kültür tarihi yaklaşımlarının simgesel olanla ilgisi daha çok bölgesel tarzlar ile kültürler arasındaki ilişkiler olmuş, ikincil anlamlar üzerinde durulmamıştır (Hodder 2013a: 234).

Süreçsel arkeoloji işaretlere ve simgelere önem vermiş, bu önem simgelerin üretiminden çok işlevi üzerinde olmuştur. Sembolizm üzerine yapılan çalışmaların çoğu Wobst (1977) tarafından yazılan makaleyi başlangıç noktası olarak almaktadır. Wobst kalabalık insan gruplarının bilgi alış verişini kontrol etmek amacıyla simgelere ihtiyaç duyduklarını ve bu sebeple daha fazla maddesel simgelere sahip olduklarını belirtirken, simgeler bilgi alış verişinin fonksiyonu olarak görülmektedir (Hodder 2013: 234). Bu görüş dahilinde herhangi bir antropomorfik figürinin sembolik işlevi ilgi görürken, figürini yaratan insan görmezden geliniyor ve ikincil anlam geri plana atılıyor. Wobst (1977: 320), “Öğrenilen davranış ve sembolize etme becerisi, sanat eserleri ortamı aracılığıyla çevreleriyle etkileşime girmek için insan operatörlerinin kapasitesini artırır. Bu kapasite onların enerji ve maddeyi kullanma ve işleme becerilerini geliştirir”, demektedir.

Uyarlamalı avantaj stiline sunacaklarına bakılırsa, Wobst birçok kültürler arası genelleme öne sürmektedir. Potansiyel alıcılık, verici - alıcı ilişkisi birbiriyle ilişkili olacağı için ne sosyal olarak çok yakın ne de mesajın deşifresine güvenilmediği için çok uzak olduğunda buluntunun stili değer kazanmaktadır. Bu nedenle sosyal birimlerin büyüklüğü arttıkça sosyal ara alıcılarla olan etkileşim artacağından, buluntunun stilistik davranışı da artmış olacaktır. Wobst (1977: 328); “Bir buluntu belirli bir grubun üyelerine ne kadar az görünür olursa, herhangi bir türdeki stilistik mesajı taşımak için o kadar az uygundur”, şeklinde bir genelleme önermektedir. Süreçselci yaklaşımın sembolizme tipik bakış açısını sergileyen Wobst, buluntu stillerinin üretimleriyle değil kullanım ve işlevleriyle ilgilenmektedir. Aynı zamanda süreçselci arkeologlar, prehistorik insanların dini inançları, estetik veya sanatlarına, bilgi ve değerlerine karşı yeterince ilgi göstermemişlerdir.

Sembolizmin süreçsel arkeoloji içindeki bir diğer ilgisi, insanların toplum içindeki sosyal statüsünü belirleyen mezar buluntuları arasındaki prestij nesneleri üzerine olmuştur (Renfrew 1982). Ata kültürünün, mezar törenlerinin, sosyal organizasyonun ve ideolojinin maddesel dünya ile genel geçer kültürler arası ilişkilere sahip oldukları kabul edilir; bu sebeple prestij nesneleri gibi ölçülebilir arkeolojik verilerden, sosyal statü çıkarımını yapmak mümkündür. Colin Renfrew (1983; 1993; 1994) bilişsel-süreçsel arkeoloji geliştirme eğiliminde süreçsel arkeolojiden farklı bir bakış açısı sergilemiştir. Renfrew eski sembolik sistemlerin anlamlarını aramak yerine sembollerin kullanım şeklini araştırmıştır. Renfrew sembollerin işlevlerini araştırırken, anlamları hakkındaki olasılıkları göz ardı etmiştir. Sembollerin insan hayatını ve insan ilişkilerini yapılandırıldığına dair çeşitli yollar öne süren Renfrew, maddesel kalıntılar sayesinde sanat ve mimari üretim faaliyetleri arasında işlevsel ilişkiler bulunduğunu, bilişsel süreçleri somut imzalardan arındırmak için güvenli çıkarımın geliştirilmesi gerektiğini, varsayımlara yer olmadığını anlatmaktadır (Hodder ve Hutson 2010: 69). Ancak ritüel, inanç ve değerlerin ev içlerindeki duvar resimlerine, figürinlere veya kamusal yapılarıdaki sanatsal öğelere aktarıldığını varsaymak, bakış açısı veya anlam yüklemek olarak değerlendirilebilir. Her toplum sanat ve mimari üretimle inanç sistemi arasında ilişki kurmayabilir; sosyal değerler ve aktarım farklı araçlarla gerçekleştirilebilir. Renfrew, uzun yılların uygulamaları ile oluşan belleğin ürünü olan sembolik kavramların neden yüzyıllarca sürdüğünü açıklamamaktadır.

Post süreçsel arkeolojinin konuları arasında sembolizm önemli bir yer tutar. 1980 yılında Cambridge Üniversitesi'nde "Symbolism and Structuralism" adlı konferans ve

Hodder'ın 1982 yılında yayınlanan *Symbolic and Structural Archaeology* kitabı post süreçsel arkeolojinin dünya arkeolojisi içindeki yerini belirlemiştir. Ian Hodder'ın 1980'li yıllarda Afrika'da yaptığı etnoarkeolojik araştırmaları bir araya getirdiği *Symbols in Action* (1982) kitabında, materyal kültürün meydana gelmesinde toplumsal cinsiyet, çıkar çatışmaları, din, ritüel, inançlar ve güç dengeleri gibi kültürel özelliklerin esas olduğu, materyal kültür ile davranışlar arasında kültürler arası genel geçer yasaların yürütülemeyeceği önerilmiştir. Post süreçselci arkeologlar maddesel kültürün anlamlı ve etkin şekilde oluşturulduğunu öne sürerken, toplumsal değişimi yönlendirecek şekilde insanlar tarafından beceriyle kullanıldığını, maddi kültürün insanların yaşadıkları dünyayı anlamlandırma biçimlerini, ideolojileri dönüştüreceğini savunmaktadırlar. Onlara göre sembolizm her yerdedir; örneğin çöp yığınları temizlik, saflık veya kirliliğe dair anlam ve kavramlar bağlamında ele alınmalıdır (Hodder 2013b: 228). Arkeolojik kalıntıların bir kitap gibi okunabileceği ileri sürülmektedir (Hodder ve Hutson 2010: 217-220). Hodder, ileri sürdüğü maddi kültürü okuma işleminin son derece basit, simgelerin ve sembollerin üretenler ve tüketenler açısından anlam ifade edebileceğini belirtirken, bir nevi post süreçsel arkeolojinin zeminini oluşturmuştur. Bu yaklaşım maddesel sembollerin günlük yaşam uygulamalarından ayrı bir yere konmasını gerektirmiştir. Maddesel kültür soyut sembollerden oluşmaz ve nesnelerin anlamı dünyayla ilişkiye girdikçe ortaya çıkar. Antropomorfik figürin gibi üreteni, kullanım işlevi, ikincil anlam konusunda türlü görüşler ortaya atılan bir nesne için, diğer nesnelerle olan ilişkisinden kaynaklı olarak oyuncak, dilek aracı, dinsel obje, kadın ve erkeğin cinsiyet sembolü olarak görüldüğünü söylemek mümkündür. Her yerleşmenin kendi hikayesi ve gerçeği olduğunu, nesneler arası ilişkilerin farklı olabileceğini bilmek, dolayısıyla farklı anlamların ortaya çıkması, tekrar ve genellemeye düşmemek adına önemlidir.

Post süreçsel arkeoloji ile beraber sembolizme dair teoriler dünyanın her tarafında yoğun biçimde üretilmektedir. Anadolu arkeolojisi sembolik açıdan oldukça zengin olmasına karşın, kuramsal çalışmalarda kendine yeterince yer edinememiştir. Özellikle Güneydoğu Anadolu'daki Neolitik Dönem ilk çalışmalarında tarıma, hayvancılığa geçiş yapan toplumlarının mimari kalıntılarını ekonomik açıdan araştırma gayesi sosyal ve sembolik yaşam biçimlerini incelemeyi geciktirmiştir. Ekonomik faaliyetlerin sembolik öğeler içeren ritüel faaliyetlerinden ayırma isteği ise sembolizm çalışmalarını daha da zorlaştırmış, sembolik faaliyetlerin bir arada gerçekleştiği hane halkının yaşadığı evler, barındırdıkları figürinler, kutsal alan, tapınak, ritüel alan, adak alanı veya mezarlık

alanlarından soyutlanarak, mekanların içi insan ve ürettiği tüm nesnelerden ayrı düşünülmüştür (Atakuman 2014: 196). Neolitik Dönem'de evler, barındırdıkları tüm öğelerle sembolik yaşama dair zengin üretimler sunmaktadır. Ev içindeki sosyal organizasyon, hane ilişkileri uzun yıllara dayanan uygulamaların meydana getirdiği bellekler ile geleneklerin nesilden nesile aktarımını sağlamaktadır. En basit anlatımla evler aidiyet ilişkilerinin düzenlenmesinde aracılık eden sembolik anlatımlardır. Daha geniş anlatımla evler, hane veya bireylerin ortak veya iş bölümü oluşturarak meydana getirdikleri yaşamların aktarıldığı sembolik miraslardır. İlişkilerin sonunda evlerde sembolizm yaşatılmaktadır. Bu ilişkiler ağında evler, iş bölümü, akrabalık, aidiyet, yakınlık derecelerinin kurulmasına olanak sağlarken cinsiyet, yaş, beceri ve benzer farklılıkların, eşitsizliklerin meşru kılındığı yer olarak da görülebilir. Eşitsizliklerin derinleşmesi, direncin yükselmesi grup olgusunu dağıtacağından grubu birarada tutacak sembolik bağlamların yaratılması kaçınılmaz hale gelir (Bloch 1989, 1992; Aldenderfer 1993).

Sembolizmde sanat ve din, yoğun biçimiyle Yakındoğu Çanak Çömleksiz Neolitik A (PPNA) ve Çanak Çömleksiz Neolitik B (PPNB) geçiş süreci olan MÖ 9. binde Jericho, Jerf el Ahmar, Nevali Çori, Djade al-Mughara ve Göbekli Tepe gibi yerleşmelerin tapınaklarında görülmeye başlamıştır (Hodder ve Meskell 2010: 32). Neolitik Dönem insanı doğadaki, soyut ve imgesel dünyasını duvarlara resmedip taşları kazıyarak sembolik motifler oluşturmuş, vahşi hayvanları tapınak taşlarına özenle kabartarak ölümsüzleştirmiştir. İnsanla vahşi hayvanlar arasındaki ilişki, yerleşmedeki faaliyetlerle temsil edilmektedir. Sanatta boğanın önemi büyüktür ve ziyafetler bu sembolik öneme zemin oluşturmaktadır. Ziyafetle sosyal rekabetin tarım ve hayvancılık sürecindeki merkezi rolü tartışılmaktadır (Bender 1978: 204-205, 208; Hodder 2007: 323). Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'den bu yana açık alanlardaki pişirme çukurları ziyafetle ilişkilendirilirken, toplu ziyafete örnek teşkil etmektedir. Açık havadaki kamusal pişirme çukurları Hallan Çemi ve Göbekli Tepe gibi yerleşmelerde, büyük boyutlu hayvan öldürme işlemleri Orta Anadolu'da Aşıklı Höyük ve Musular'da tespit edilmiştir (Özbaşaran vd. 2007: 277). Çatalhöyük'te ise boğalar ve vahşi hayvanlar sanatın ve sembolizmin merkezi olmuşlardır. Güçlü ve tehlikeli olan bu hayvanları yakalayıp yerleşmeye getirenler belirli bir sosyal statü kazanmış olmalıdırlar. Yabani hayvanların yerleşmeye getirilmesi toplu tüketime yol açarken, ritüel, inanç, sanat ve sembolizm kamu yapılarının iç yapı unsurlarında vahşi hayvanlar dikkate alınarak uygulanmıştır (Rosenberg 2007; Schmidt 2007; Hauptmann 2007).

Yakındoğu Neolitik Dönem'in PPNA evresinin sonunda ortaya çıkan antropomorfik figürinlerde cinsiyet özellikleri belirgin değildir. PPNB evresi ile birlikte cinsiyet özellikleri ortaya çıkan figürinler, kamusal alanlarda veya tapınaklardaki antropomorfik öğelerin gölgesi altında kalmıştır. Anıtsal mimarinin eril güçle sembolize edildiği Güneydoğu Anadolu Neolitik yerleşmelerinden farklı şekilde Çayönü'nde, figürinlerin tapınak içi ritüel objesi olarak ilişkisi bulunmamaktadır (Erim-Özdoğan 2007: 88). PPNB sonlarında ortaya çıkan kadın figürinleri geçmişten günümüze dek ana tanrıça ile ilişkilendirilmekte; ancak antropomorfik figürinlerin toplumsal cinsiyet rolleri ve bireysel kimliğin ifadesi olabileceği ile ilgili türlü görüşler mevcuttur (Voigt 2000; 2007; Kuijt ve Chesson 2005; Hodder ve Meskell 2010, 2011). Anlaşıldığı kadarıyla, PPNB sürecinin ilk döneminde konut mimarisi ile figürinler sosyal ve sembolik yapılanmanın, iş bölümünün ve hiyerarşinin belirleyicisi olmakla beraber, ekonomik bağımsızlaşmanın ilk aşaması olarak görülmektedir (Atakuman 2015: 206).

Paleolitik Dönem'de kulübe tarzında barınaklarda yaşayan avcılık, toplayıcılık ve balıkçılık gibi faaliyetlerle besin ekonomisini oluşturan tarihöncesi insan, Neolitik Dönem ile beraber yuvarlak yapılar başta olmak üzere kalıcı konutlara geçmiş, avcılık-toplayıcılık yapmaya devam etse dahi hayvancılık, tarım faaliyetleri ile yeni bir ekonomik sistemle tanışmıştır. Toprağa yerleşerek topraktan beslenmeye başlayan Neolitik insan, üretim fazlasını saklamak gerektiğini ve buna uygun yapılar inşa etmenin farkına varmıştır. Neolitik Dönem, beraberinde zanaat yapmayı veya yarı zamanlı uzmanlığı getirmiştir. Yaşamın ekonomik temellerindeki büyük değişime, düşünce yapısındaki temel dönüşüm de dahildi ve toplumsal semboller sistemindeki farklılaşma buna bağlı durumdadır. Jacques Cauvin (2000), bu bakış açısını vurgularken tanrıların doğuşunu ve tarımın kökeninden bahsederek bunu gelişimin itici gücü olarak tanımlar.

1970'lerin sonunda Jacques Cauvin, Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'deki sosyo-kültürel dönüşümün, inanç sistemlerinin ve tarımın ortaya çıkmasının en önemli sebebi olduğunu söylemiştir. Cauvin'e göre farklı avcı-toplayıcıların yerleşik yaşama geçmelerinde sembolik ifade biçimlerinin ortak bir lisan meydana getirmeleri etkilidir. Ancak o zamana dek yaygın görüş, yerleşik yaşama geçişin besin üretimiyle ilintili olduğudur (Duru 2014). Arkeologlara göre ilk yerleşik köy toplulukları tarımsal faaliyetlerle o kadar meşgullerdi ki, karmaşık olmayan, o basit sosyal örüntülerinde ana odakları tarımdı. Sadece arkeologlar için değil, bir çok siyasi teorisyen için inanç, artan

üretimin kontrolü için kullanılan bir araç olarak görülüyordu. Bu etkiyle arkeologlar, süreçsel arkeolojinin ilgi alanına giremeyen ilk yerleşik topluluklara ilişkin yaptıkları kazı ve araştırmalarda uzunca bir süre sembolik öğeleri görmezden geldiler. Teknoloji, tarım ve evcilleştirmeye, üretim ve tüketim dinamikleri bağlamında odaklandılar. İnancı ise tüm bu gelişmelerin sonucu olduğunu düşündüler. Bu dönem yerleşmelerinde figürinlerin sayısında ve niteliğinde artış görülmüş; figürinler sanat, din ve inanç sistemleri ile birlikte değerlendirilir olmuştur. Özellikle kadın figürin sayısının erkek figürin sayısından epeyce fazla olması, Neolitik Dönem sembollerinin kökten değişiminin temsilcisi olmakla beraber bilim insanlarını kadın-toprak ilişkisi kurmaya yönlendirmiştir (Hansen 2007: 506).

Uzun süren yağmurlu, güneşli bahar ve yaz aylarındaki bereket, kadın bedeniyle eş değer tutulmuştur. Kadının doğurgan biyolojik yapısı toprakla bütünleştirilerek hakim görüş olan ana tanrıça fikri, figürinlerle sembolize edildiği düşünülmüştür. Bu sembolizmi destekleyen nitelikteki bazı veriler Çatalhöyük yerleşmesinde tespit edilmiştir. James Mellaart dönemi kazılarında tahıl peteğinde bulunan doğum yapan leoparlı oturur haldeki kadın figürin, doğum, bereket ve ölümle ilişkilendirilmiştir (Mellaart 2003: Şek. 52, res. 69-70, 83). Leoparın yaban domuzu ile beraber ölümü sembolize ettiği düşünülmüştür (Mellaart 2003: 140). Mellaart sonrası Hodder dönemi kazıları esnasında 2002 yılında Çatalhöyük kazılarında ele geçen başsız tahıl taneli kadın figürini, bereket, yaşam ve ölüm ile ilişkilendirilmiştir (Hodder 2003: 133-136, res. 1). Buna benzer bir başka başı olmayan Çatalhöyük figürini, 2005 yılında buğday depolarından birinde arpa taneleri, öğütme taşları ile beraber ele geçmiş; yaşam ve ölümü sembolize ettiği belirtilmiştir (Meskell ve Nakamura 2005: 168, res. 83). Göller Bölgesi Hacılar kazılarında Q.5 evinde tahıl deposu içinde ele geçen kadın figürinleri (Mellaart 1970: 167; res. 191), Sırbistan'ın Smederevska Palanka şehrindeki MÖ 5. bine tarihlenen Medvednjak'da tespit edilen silo içindeki buğday taneleri ile kadın figürin bereketle ilişkilendirilmiştir (Gimbutas 1996: 81-82). Anadolu, Ege ve Balkan figürinleriyle bereket ilişkisi ve sonrasında inanç sistemleri arasında kurulan benzerliklerin hangi yönden hangi yöne doğru olduğunu aramanın anlamı yerine; antropomorfik figürinlerin zamanın yaygın ortak inanç sembolleri mi olduklarını veya birbirinden farklı inanç, taklit, yaşam, kadın veya erkek sembolleri mi olduklarını gözden geçirmek gerekmektedir.

Elbette doğum ile ölüm arasındaki yaşam olgusu için kadınlar kadar erkeğin de rolü bulunmaktadır. Çatalhöyük'te kadın figürinler kadar yoğun olmasa da erkek figürinler de

görülmektedir (Mellaart 2003: 143-145, res. 90-96). Erkekler kadınlardan daha ince, zayıf ve atletik tasvir edilmiştir. Gerek duvar resimleri gerekse taş ve mermer figürinler kadınların şişman halinden farklıdır. Yaşamın varlığı için gerekli olan kadın ve erkeğin cinsel birleşmesi ile elinde çocuklu kadın figürin örneği, doğumu sembolize etmektedir (Mellaart 1967: Res. 83). Kadın ve erkeğin aynı sahnede görüldüğü başka yerleşmeler de bulunmaktadır. Örneğin Batı Anadolu yerleşmesi Ulucak'ın Geç Neolitik tabakalarında taş bir kap içinde, çakmaktaşı ve obsidyen aletlerle birlikte bulunan giysili figürinler yaşamın kaynağı olan kadın ve erkeği bir arada sunmaktadır (Abay 2003: 18, res. 3; Çilingiroğlu vd. 2004: Res. 54b, 60a-b; Çilingiroğlu ve Çilingiroğlu 2007: 366, res. 11). Bu iki figürinin evlenmek üzere olan bir çifti sembolize ettiği düşünülebilir. Batı Anadolu'da Bafa Gölü kenarındaki Latmos - Beşparmak Dağları, Neolitik Dönem kaya resimleri ile bilinmektedir. Kaya resimlerindeki ana konu insandır. Tasvirlerde kadın ile erkeğin cinsel birleşmesine dair pek çok sembolik anlatım bulunmaktadır (Peschlow – Bindokat 2006: 51). Ege Gübre yerleşmesinin Neolitik tabakalarında ele geçen kırmızı astarlı seramik bir kap üzerinde kadın ve erkeğin tasviri yer almaktadır (Sağlamtimur 2012: 200, res. 17a, çiz. 17b). Örneklerine Köşk Höyük ve Tepecik - Çiftlik'te rastladığımız insan kabartmalı seramik kap örneklerindeki avcılık, hayvancılık veya tahıl hasatı sembolize edilirken, Ege Gübre yerleşmesi örneğinde kadın ve erkeğin evlilik töreni sembolize edilmiş olabilir. İnsan yaşamının kaynağı kadın ve erkeğin birlikteliğini sembolize eden yerleşmeler arttıkça, kültürel etkileşimin yönleri, kültürel benzerlikler ve farklılıklar konusunda arayışlara başlanması mümkün olacaktır. Onun yerine soyun devamı için gerekli olan kadın ve erkeğin, figürinler yoluyla sade bir biçimde sembolize edildiğini düşünmeye de ihtiyaç vardır. Üremenin ve üretimin yeri olan ev, hane ilişkilerinin düzenlediği, sosyalleşmek, kimlik edinmek, tekrarlayan uygulamalarla bellek oluşturmada ve ölen kişilerle, belki de ruhları ile birarda yaşamak anlamına gelmektedir.

Ian Hodder, *The Domestication of Europe* (1990) kitabında mekanın yani evlerin evcilleştirilmesinden bahsederken, cinsiyete bağlı iş bölümü ve toplumsal cinsiyet kategorilerinde önemli bir yapılanmadan bahsetmektedir. Bu açıdan Hodder ve Cauvin'in birbirine benzer yorumlarına göre, yerleşik yaşam, tarım ve hayvancılık süreci ev kontekstinde bir araya gelen kadın ve erkeğin değişen toplumsal rollerinin sembolik yönlendirmeleri ile ilgilidir. Bu bağlamda kadının biyolojik yapısındaki üreme / üretme, koruma ve bakma özellikleri karşısında erkeğin fiziksel güçle biçimlenen yapısal özellikleri, ev içlerinde kadın figürinlerine, boğa resimleri gibi av sahnelerine yansıdığı,

Neolitik toplumların sosyal ve ekonomik yaşamdaki düzenleyicisi olarak görülmüştür (Hodder 1990; Cauvin 2000). Mithen, Finlayson ve Shaffrey'in (2005) Güney Levant araştırmalarında elde ettikleri bilgiler sonucunda; besin üretimindeki havan, havan eli, öğütme taşlarının temelde toplumsal cinsiyet algılarıyla ilgili sembolik nesneler olduklarını ifade etmektedirler. Neolitik Dönem çalışmalarında son yıllarda kadın ve erkek arasındaki farklılaşmayı gözler önüne koyan çalışmalar yadsınamayacak kadar çok olmasına karşın Çiğdem Atakuman (2014: 200), Hodder ve Cauvin'in kadın ve erkeğin biyolojik özelliklerinin cinsiyete bağlı iş bölümleri veya toplumsal cinsiyet kategorileri yaratamayacağını; bu özelliklerin kültürel olarak yapılandığı fikrine katılmaktadır. Bazı araştırmacılar iktidar kurucu kültürel öğelerin karmaşık özellikleri olabileceğini öne sürmüştür. Neolitik Dönem'de toplulukların kültürel dünyalarına şekil veren semboller; ortaklaşma (*communality*), insanlar ve hayvanlar arasında evcilleştirme bağlamında kurulan bağlar (*human-animal linkage*) ve canlılık-üreme-yaşam gücü (*vitality-fecundity-life force*) olarak ayrıldığı evcilleştirmeyeyle ilgili imgelerle ilgilidir (Verhoeven 2002a). Bu bağlamda evler "evcilleştirilirken", vahşi hayvanlar, ölüm, kadın ile erkeğin bedensel yönlendirmeleri, kadınlık ve erilik içeren semboller ön planda yer alır (Verhoeven 2002a, 2002b; Hodder 2007; Hodder ve Meskell 2010, 2011).

Mekan üretiminde gözetilen sembolik unsurların sosyal yapıyla ilişkisini anlamak adına PPNB'de belirgenleşen mimari ve sembolizm üzerine kurulan yerleşmeler önemli bilgiler vermektedir. Anadolu'da Çayönü, Hallan Çemi, Körtik Tepe, Aşıklı Höyük ve Boncuklu Höyük yuvarlak planlı yapılardan dikdörtgen planlı yapılara geçişin izlenebildiği PPNA yerleşmeler olmakla birlikte, yabanıl evcil, kadın erkek, gibi yapısal zıtlıkların tanımlama aşamasında olduğu yerleşmelerdir. Yapıların formu ile sembolik dünya arasında ilişki kurulabileceğini belirten Adnan Baysal (2014: 224), dikdörtgen yapılara geçildiğinde dahi sembolik dünyadaki değişikliklerin evlere yansıtıldığını, mekanların kontekst oluşturmakla kalmayıp evlerin kontekstin sembolü haline dönüşmektedir. Çatalhöyük'te hane halkının sosyal ilişkilerini belirlediği evler sembolizmi anlamak adına önemlidir. Çatalhöyük yapılarının büyüklüğü ile figürinlerin sembolik anlamları arasında doğrudan bir ilişki yoktur (Hodder 2014: 15). James Mellart döneminde büyüklüğü, içinde barındırdığı hayvan kafatasları ve figürinler bakımından yapıların bir kısmı tapınak olarak nitelendirilmiştir. Mellaart (1967) aynı zamanda kadın cinsiyetini, doğadaki bereket ve verimlilikle sembolize etmiş, tespit edilen kadın figürinlerini ana tanrıça ile ilişkilendirmiştir. Ancak günümüzde yapılan araştırmalar Çatalhöyük figürinlerinin ana

tanrıçayı temsil etme gücünün azaldığını göstermektedir. Bir kısım figürin çöplük ve dolgu alanlarından çıkarılmıştır. Figürinlerin çöplük veya dolgu alanlarda tespit edilmiş olmasında Çatalhöyük toplumunun var olan ekonomik gücünü gizlemeye veya ortaya çıkarmaya yönelik bir amacın olabileceğini ifade eden Carolyn Nakamura (2014: 215), figürinlerin bir şeyi iddia etmesi kadar, sadece taklit edilmiş olabileceklerini ve topak halindeki kil örneklerinin bu düşünceyi desteklediğini belirtmektedir. Kullanımı sona ermiş veya sıradan oldukları için işlevlerinin tükendiği anlaşılan gündelik yaşamın parçası olarak varsayılan figürinlerin, aynı zamanda koruyucu işlev üstlendikleri, dilek amaçlı kullanıldıklarına dair görüşler vardır (Voigt 2000: 253-293; Hodder 2006b: 193-194; Pels 2010: 260). Nitekim, Çatalhöyük'ten uzakta ve Çatalhöyük öncesine tarihlenen Nevalı Çori'deki antropomorfik figürinlere dair görüşlerden birisi de dilek işlevi gördükleri yönündedir (Morsch 2002: 151). Dileği bir kadının hamile kalıp çocuk sahibi olmasına yönelik yorumlayan Morsch, figürinlerin oyuncak olarak kullanılmadığını ve aynı zamanda ana tanrıçayı sembolize etmediğini düşünmektedir. Çöp ve dolgu alanlarına atılmalarından kaynaklı figürinlerin belli bir zaman dilimi içerisinde değerli olduğu, değerini kaybettiği andan itibaren önemsiz hale geldiği bilinmektedir (Morsch 2002: 159; Meskill ve Nakamura 2006: Şek. 88).

Çatalhöyük figürinlerinin bazıları başsız veya çıkarılabilir başlı şekilde yapılmışlardır. Bu tip figürin örneklerine Göller Bölgesi, Batı Anadolu ve Gökçeada Uğurlu yerleşmelerinde rastlanmaktadır. Ev içlerinde çok sayıda görülen bu tip akrolitik figürinlerin insan vücudunun yeni kimlikler yeni bellekler ile sembolize edildiğini düşündürmektedir (Meskill ve Nakamura 2006: 186; Hodder ve Meskill 2010: 56). Ian Hodder'a göre Çatalhöyük'te pek çok şeyin atalarla ilişkisi var ve bu ilişki hayvan ritüelleri, akbabalar, başsız haldeki insan resimleri, mezarlar ve figürinlerle sembolize edilmektedir (Huyssteen 2014: 122). Hodder, duvar resimlerinde görülen başsız insan resimlerini akbabalardan yola koyularak, ölümden sonra insanların akbabalara sunulduğunu ve duvar resimlerinde görülen başı olmayan insanların resmedilmesindeki amacın ölen ataların yerine geçerek evlerini korumak düşüncesi olduğunu belirtirken; bu durumun hem mezarlarda hem de figürinlerde aranması gerektiğini, nitekim yaşananların bir devinimin dönüşümün parçası ve değişken durum içinde bireyler atalarının yerine, doğadaki kuşlara veya başka hayvanlara büründüğünü ifade etmektedir (Huyssteen 2014: 115). Başsız figürinlere dair bir başka tespit ise, 17 numaralı mekan içinde birden fazla yenilenen ocak etrafında kırık başlı figürin ile tek seferde tüketildiği anlaşılan kuzu kemiklerinin bir arada

tespit edilmiş olması ve ocağın yenilenmesiyle beraber başka kırık başlı figürinin ocak etrafında ortaya çıkmasıdır (Hodder 2007: 321).

Yakındoğu ve Anadolu'nun yanı sıra sembolizme dair çalışmalar için Yunanistan'a da bakılmalıdır. Stratos Nanoglu Teselya Bölgesi Erken Neolitik yerleşmelerinde görülen kil kaplardaki phallous biçimli tutamaklarla, kil kabın sıvıyı içinde barındırdması olgusu arasında sembolik benzerlik kurmaktadır. Seramik kap içindeki sıvı ile phallousun sıvı akışkan menisi arasında paralellik kuran Nanoglou (2010: 221), erkek cinsel organının sembolik anlamı kadar kadın göğüsündeki süt ile kadın figürinlerinde ve kaplarda yer alan memecikler arasındaki ilişkiye dikkat çekmektedir. Herdt (1982), süt, meni, göğüsler ve phallous ilişkisini Zambia'da yapmış olduğu çalışma ile açıklamıştır. Bu görüşe karşı olan Strathern (1988: 208-212), phallousun erkeği, göğüslerin de kadını sembolize edebileceği gibi tam tersinin de mümkün olabileceğini, sadece uzuvlara bakarak cinsiyeti belirlemenin yeterli olamayacağını savunmaktadır. Strathern'i destekleyen bulgu Latmos kaya resimleri arasında kadın ve erkek arasındaki cinsel birleşmeyi anlatan kompozisyonlarda görülmektedir. Kadınlar dolgun kalçalı ve erkek cinsel organı ile betimlenirken, erkekler hiçbir şekilde cinsel organları ile sembolize edilmezler (Peschlow – Bindokat 2006: 51).

Antropomorfik figürinlerin büyüyen bir bilincin ifadesi; daha ileri gidersek figürinlerin bir nevi insana özgü cinsel çağrışımlar yaptığını söylemek mümkündür. Natüralistik (doğal) figürinlerin bedenleri ile insan bedenleri şekil olarak birbirine benzemektedir. Cinsel veya materyal fetişmi adı altında objeler olarak figürinlere bakıldığında gündelik yaşamın içinden bir üretim ve sembolik ifade ortaya çıkmaktadır. Minimalist bir üreticinin dış etkenlerden beslenerek figürin üretmesi de günlük yaşamın parçasıdır. Bilişsel bu süreçte insan iletişim kurarak, ki bu iletişim doğa ile de kurulabilmektedir. Rüzgar sesi, bulut şekli, güneş ışınları veya yağmurun yağması insanın iç dünyası ile birleşerek figürinler yoluyla dile getiriliyor olabilir (Guthrie 2014: 97).

Antropomorfik figürinlerde genital bölgeyi belirten çizgiler, abartılı kalça tasvirleri, phallouslar cinsiyet ve kimlik hakkında bilgiler verirken; genel yargılar yoluyla erkek ve kadın kimliğini bire bir yansıtamayacağını söylemek mümkündür. Genital bölgeye dair bulgular cinsiyet arkeolojisi ve sembolizmden belki de çok uzak anlatımları beraberinde getirmektedir. Neticede maddesel kültür ögesi olan figürinlerin birer yaratıcısı var. İnsan figürini yaratırken neyi, nasıl, neden, kimin için amaçlamaktadır? Belki sadece yaratmak için üretmiş, beğenisini sunmak amacı dışında belki başka bir amaç edinmemiştir. Sanat,

din, ritüel, günlük hayat gibi anahtar sözcüklerle yan yana görmeye alışık olduğumuz figürinlerin, cinsiyet, kimlik ve sembolik anlamları üzerinde teoriler üretilmeye devam edilecektir.

BÖLÜM VI

ANTROPOMORFİK TASVİRLERE DAİR ARKEOLOJİK VERİLER

Bu bölümde, Batı Anadolu Neolitik ve Kalkolitik Dönem yerleşmelerinde ortaya çıkarılan antropomorfik figürin ve betimlemelerin tanımları yapılarak cinsiyet ve sembolizme dair teorik değerlendirmeleri gözden geçirilecektir. Bu doğrultuda Batı Anadolu’da yer alan yerleşimler, birbirine olan konumları dikkate alınarak bölgelere ayrılmış ve kuzeyden güneye doğru sıralanmıştır (Res. 6.1).

KONUM	YERLEŞME	NEOLİTİK DÖNEM						KALKOLİTİK DÖNEM					
		FIGÜRİN	KAP	KABARTMALI SERAMİK	PROTOM	PENDANT	KAYA RESMİ	FIGÜRİN	KAP	KABARTMALI SERAMİK	PROTOM	PENDANT	KAYA RESMİ
SARÖZ KÖRFEZİ	HOCA ÇEŞME	♀ ○				♀							
GÖKÇEADA	UĞURLU	♀ ○		♀ ○				○		○			
TROAS	BEŞİK-SİVRİTEPE							♀					
	BOZKÖY- HANAYITEPE							♀					
	PEYAN MEZARLIĞI	♀											
	COŞKUNTEPE	♀											
	GÜLPINAR							♀ ○			♀ ○		
İZMİR VE ÇEVRESİ	ULUCAK	♀ ♂ ○	♀	♀		○		♀					
	EGE GÜBRE	♀ ○		♀ ○									
	YEŞİLOVA	♀ ○		♀									
	LİMANTEPE							○					
	BAKLATEPE							♂					
AYDIN VE ÇEVRESİ	LATMOS						♀ ♂ ○						
	MALKAYASI MAĞARASI							♀ ○					
	İSA MAĞARASI							○		♂			
	ÇİNE TEPECİK							♀					
	APHRODİSİAS- PEKMEZ							♀					
MANİŞA	KULAKSIZLAR							♀					
TEKE YARIMADASI	KARAIN MAĞARASI							♀ ○					
	GİRMELER MAĞARASI							○					
	TAVABAŞI MAĞARASI												♀ ♂

♀ : KADIN ♂ : ERKEK ○ : BELİRSİZ

Res. 6.1. Neolitik ve Kalkolitik Dönem Batı Anadolu yerleşmelerinde antropomorfik tasvirlerin dağılımı (Hazırlayan Meral Mutlu)

Bu bölgeler Saros Körfezi (Hoca Çeşme), Gökçeada (Uğurlu Höyük), Biga Yarımadası (Troas), İzmir ve Çevresi, Aydın ve Çevresi, Manisa ve Çevresi ile Teke Yarımadası (Likya - Güneybatı Anadolu) olarak belirlenmiştir. Söz konusu bölgeler içindeki toplam 21 adet Neolitik ve Kalkolitik Dönem yerleşmenin konumu, kazı tarihçesi, tabakalanması, buluntuları hakkında bilgiler verilip bu yerleşmelerde ortaya çıkarılan insan tasvirlerinin tanımları yapılarak bu tasvirlerle ve mümkün olduğu ölçüde bulunduğu konteks ile olan ilişkilerine dair teorik yaklaşımlar sıra ile değerlendirilmeye çalışılacaktır.

6.1. Hoca Çeşme

Hoca Çeşme yerleşmesi Edirne ilinde, Meriç nehrinin Ege Denizi'ne döküldüğü deniz kıyısından 5 km içeride, Saros Körfezi'nin kuzeybatı kıyısında, kayalık bir sırtın üzerinde bulunmaktadır (Özdoğan 2007: 415).

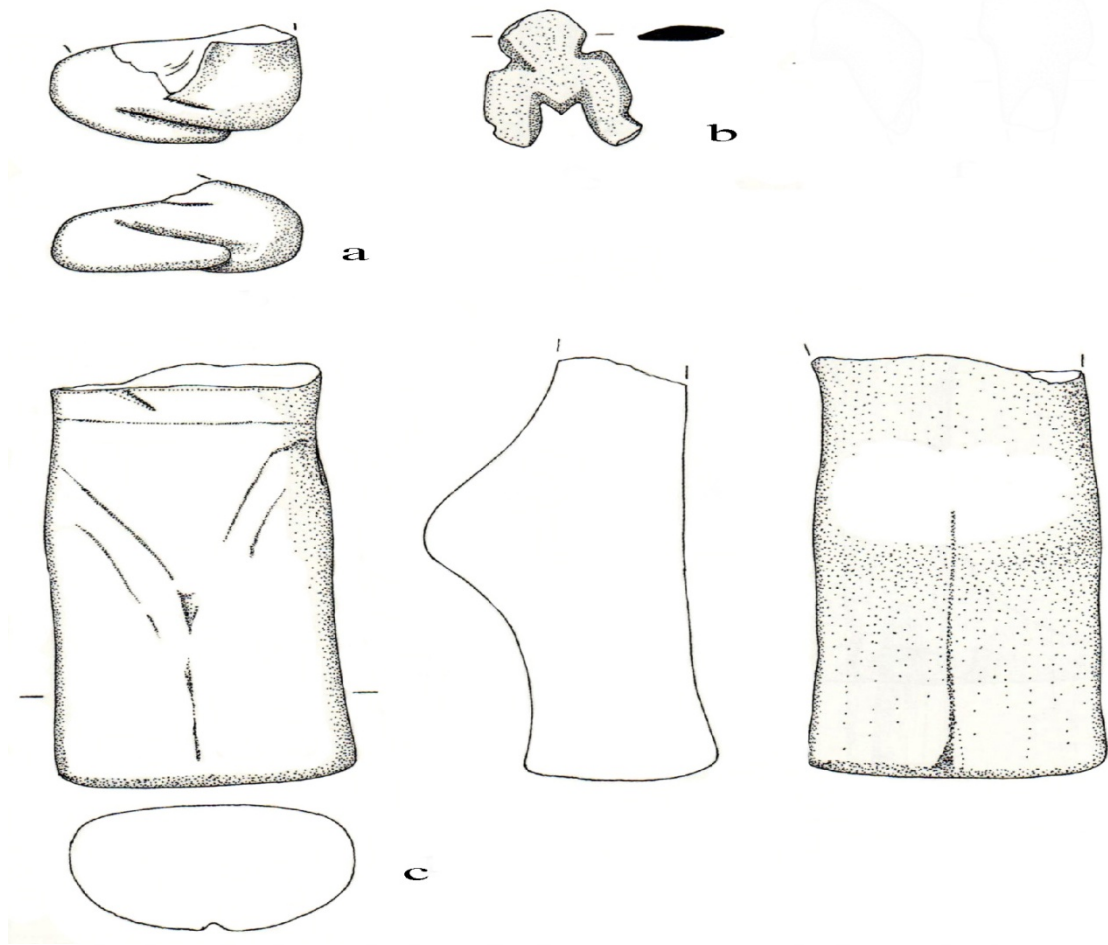
Hoca Çeşme'nin ilk yerleşimi olan Neolitik Dönem'e ait IV. evresi esnasında anakayanın üzerine kurulmuş yuvarlak planlı yapıların tabanları ve üst yapıyı taşıyan ahşap direkeleri anakaya oyulmuştur (Özdoğan 2007: 415, fig: 17-18). Yapıların içinde yine anakaya oyulmak suretiyle depo çukurları oluşturulmuştur. Yuvarlak planlı yapıların birisinde iç kısmının taşlarla örüldüğü anlaşılmış, bir başka yapının ise 8 metreyi bulan çapının tabanına çakıl taşları döşenmiş ve üzerine sarı renkte aşı boyası ile kaplandığı tespit edilmiştir. Bu evre içinde yerleşimi çevreleyen kalın bir çevre duvarı ortaya çıkarılmıştır (Özdoğan 2007: 415, fig: 19-20). Hoca Çeşme'nin yuvarlak planlı yapıları Ege Gübre Neolitik yerleşmesi IIIc evresinde görülen yuvarlak planlı taş temelli yapıları ile benzerlik göstermektedir (Sağlamtimur 2007: 373; Gündüzalp 2009: 16; Sağlamtimur 2012: 198). Yuvarlak planlı yapılar Yakındoğu'da PPNA evresi ile terk edilmiş olmasına rağmen, Kıbrıs Neolitik yerleşmeleri Tenta ve Khirokitia yerleşmelerinde yuvarlak planlı yapı geleneği sürdürülmüştür (Özdoğan 2007: 416).

Hoca Çeşme'nin Neolitik Dönem'e ait III. evresinde aynı mimari düzenin devam ettiği görülmektedir. Bu evredeki tek fark anakaya oyulmayıp önceki evrenin dolgusu kullanılarak mimari unsurlar meydana getirilmiştir. III. evrenin mimari anlayışı ile olmasa bile, astar bezemenin, Ege ve Balkan Neolitik kültürlerin gelişim süreci açısından önem kazanmaktadır. Hoca Çeşme dışında bu tür astar bezemeye kıta Yunanistan Teselya Ovası'nda Sesklo öncesi kültür evresinden bilinmektedir. Teselya ve Hoca Çeşme'deki

astar bezemenin sonraki aşaması beyaz boya bezemenin ortaya çıkışı Karanovo I geleneğinin ön aşaması olarak değerlendirilmektedir (Özdoğan 2007: 416) .

Neolitik Dönem'in ikinci evresindeki mimari, ahşap kullanılmaya devam etse dahi değişim göstermiştir. Yuvarlak planlı yapılar yerine dikdörtgen planlı yapılar, ince duvarlı olup içlerinde ocak ve fırınlar yer almaktadır (Özdoğan 2007: 416, fig: 27). Plan özellikleri ve yapım tekniği göz önüne alındığında, Hoca Çeşme yerleşmesi Anadolu özelliklerini bırakıp Balkan kültürüne yönelmektedir. Hoca Çeşme'nin I. evresi tarımsal faaliyetlerin tahribatına uğramasına rağmen, tespit edilen yapı parçalarından yola çıkarak Karanovo II-IV dönemine ait olduğu anlaşılmıştır (Özdoğan 2007: 417). Hoca Çeşme'nin IV. ve III. evrelerinin özellikleri İç ve Batı Anadolu Neolitik yerleşmeleri ve Bulgaristan başta olmak üzere Balkan Neolitik yerleşmeleri ile benzerlik içerisindedir (Özdoğan 2007: 415-416).

Hoca Çeşme'nin IV. ve III. evre buluntuları arasında örnekleri yaygın olan "M" biçiminde bir taş figürin (Res. 6.2b), dönemin doğuran kadın figürinlerine benzetilerek bereket, üretim gibi temalarla yorumlanmıştır (Özdoğan 1999: 219, fig. 26e; Özdoğan 2007: 415, fig. 26e; Yıldırım ve Karakaş 2006). İki adet bağdaş kurmuş (*buda oturuşu*) kadın figürin bacakları tespit edilmiş (Res. 6.2a); figürinlerin bacakları ve alt kısmı mevcut, sağ bacak vücudun ön tarafında, sol bacak ise vücudun altında bulunur, ayakları betimlenmemiştir (Özdoğan 1999: Fig. 26d). Bu tür oturur haldeki figürinlere Yakınoğlu, Anadolu, Kıta Yunanistan, Ege Adaları ve Balkan kültürlerinde görmek mümkündür. Bunların dışında pişmiş topraktan bir başka kadın figürini I. evrenin karışık buluntuları arasında tespit edilmiştir. Figürinin belden yukarısı eksik, ayakta durur vaziyette göbek bölgesinden anlaşıldığı kadarıyla büyük bir karna sahip olmayan, belden alt kısmı boru şeklinde ayaklara kadar aynı kalınlıkla devam etmekte olup kalça çıkıntılı olsa da abartısız ve bacaklar bitişik, önden bakıldığında kıyafet giydiği anlaşılmakta olan bu figürin, arkadan çıplak tasvir edilmiştir (Res. 6.2c). Ön tarafta yer alan çizgiler büyük ihtimalle kadının giydiği kıyafeti sembolize etmektedir; ancak kadın cinsel organı düşünülerek de betimlenmiş olabilir. Ayaklar gösterilmemiş, kolların belden aşağıya uzanmadığı anlaşılmaktadır (Özdoğan 1999: Fig. 26g).

Res. 6.2. Hoca Çeşme Neolitik Dönem antropomorfik nesneleri (Özdoğan 1999: Fig. 26)

6.2. Gökçeada Uğurlu Höyük

Uğurlu Höyük Gelibolu Yarımadası'ndan 17 km uzaklıkta, Gökçeada'nın güneybatısında, Uğurlu köyünün 1 km kuzeyinde, İsa Tepesi'nin eteklerinde yer alır. Uğurlu köyünden Gökçeada merkeze giden ana yol yerleşimi ikiye bölmüştür (Erdoğan 2013: 2). Höyükteki kazı çalışmaları 2009 yılından itibaren Burçin Erdoğan tarafından yürütülmektedir. Uğurlu Höyük, Doğu Ege Adaları'nda saptanan en erken Neolitik yerleşmedir ve Avrupa'da Neolitik yaşam biçiminin nasıl başladığı sorusuna katkıda bulunacak anahtar bir konuma sahiptir. Neolitik ve Kalkolitik Dönem'e tarihlenen 5 yapı katı MÖ 6566 - 4267 yıllarına tarihlenmektedir (Erdoğan 2014: Fig. 25).

Uğurlu Höyük yerleşmesinin V. yapı katı Neolitik Dönem'e (MÖ 6566 - 6518) tarihlenmektedir (Erdoğan 2014: 158). Bu döneme ait yapılar taş temelli kerpiç duvarlar olup mekan içi ateş yerleri bulunmaktadır. Yerleşmenin doğusunda doğu batı istikametinde uzanan iki sıra taştan yapılmış duvar, duvara yaslanan sarı renkli sıkıştırılmış topraktan bir

taban tespit edimiştir. Duvarın kuzeye dönüş yaptığı kısımda tavanı taşıması için taşlardan oluşturulmuş, yaklaşık 80 cm çapında ahşap direk yeri bulunmuştur. Bu yapı ile ilişkili malzeme arasında kırmızı astarlı açkılı "S" kıvrımlı çanak formları, kapların üzerindeki Batı Anadolu'nun neredeyse tüm Neolitik ve Kalkolitik yerleşmelerinde görülen uzun dik yerleştirilmiş tüp biçimli tutamaklar, dört ayaklı kaplar, çizgi bezekli kutular, sıg oluk bezemeli kaplar ile "impresso" bezemeli parçalar vardır (Erdoğan 2011: 121). Ayrıca *spondylus* olarak bilinen Akdeniz kabuklusundan bilezik parçalarına rastlanmıştır. İşlenmiş ve ham hâlde *spondylus* yüzeyde de oldukça fazladır. *Spondylus*'tan yapılmış eşyalar önemli prestij eşyaları olarak görüldüğünden, özellikle MÖ 5. bin yılda Balkanlar'a ve Orta Avrupa'ya kadar ticareti yapılmıştır. Bu dönemde Kıta Yunanistan'da Teselya Ovası'nda, Dimini'de ve Makedonya'da Sitagroi ve Stravroupolis gibi yerleşmelerde *spondylus* atölyeleri bulunmuştur (Souvatzi 2008: 151). Gökçeada içinde *spondylus* atölyesi olma olasılığı yüksektir (Erdoğan 2012a: 120). Uğurlu Höyük V. kültür tabakası Ulucak V, Hoca Çeşme IV, Menteşe III ve Barçın Höyük yerleşmeleri ile paralellik göstermektedir (Erdoğan 2013: 7). Uğurlu V. kültür evresi Yunanistan'ın Teselya Ovası İlk Neolitik yerleşmelerinden Achilleion, Sesklo, Makedonya'dan Nea Nikomedeia ve Bulgaristan'ın Karonovo I yerleşmeleri ile çağdaştır (Erdoğan 2013: 7).

Bu yapı katı içinde iki adet insan tasvirli seramik parçası ve bir adet antropomorfik figürin incelenecektir. Bunlardan ilki seramik üzerine kabartma olarak cepheden resmedilmiş bir kadını sembolize ediyor olmalıdır. Bu örneğin baş ve bacaklarının büyük kısmı eksik haldedir. Figürin mevcut kısmında boyun ince, omuzlar belirgin, kollar bacağa bitişik ve sarkık göğüslü olarak tasvir edilmiştir (Res. 6.3). İkinci örnek, kırmızı hamurlu seramik üzerine yapılmış insan yüzü kabartmasıdır (Res. 6.4). Kabartmanın sol gözü ve ağzın sol yanı eksik haldedir. Sağ gözü daire, gözler arasındaki kaş kabartma bant şeklinde belirtilmiştir. Burun yoktur, ağız büyük ve dudaklar dolgun tasvir edilmiştir, çene kısmı eksik olmakla birlikte üçgen biçimli olmalıdır, cinsiyeti belirsizdir.

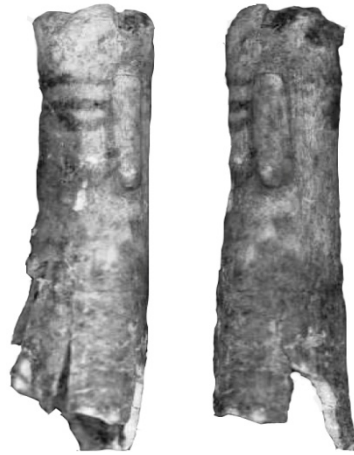
Bu yapı katında kabartmalı insan tasvirlerinin dışında akrolitik figürinlere ait başlar da tespit edilmiştir. Bu akrolitik figürinlerin gövde kısmına giren sokma başlar, kemikten veya *spondylus* kabuğundan yapılmış insan yüzü biçimindeki tasvirlerdir. Bunlardan bir tanesinin alt kısmı kırık kemik figürin başıdır (Res. 6.5). Kabartma halinde ince uzun burnu belirgindir. Göz ve kaşlar kırmızı aşı boyası ile tasvir edilirken, figürinin tepesinde kemiğin doğal yapısı gereği saç anımsatan detay bulunmaktadır, cinsiyeti belirsizdir.

Res. 6.3. Uğurlu Höyük Neolitik Dönem kadın motifli kabartmalı seramik kap parçası (Erdoğan 2014: 169, fig. 4)

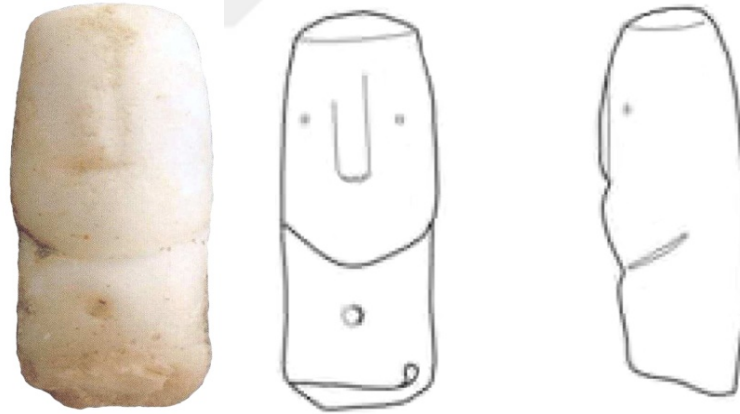
Res. 6.4. Uğurlu Höyük Neolitik Dönem insan yüzü kabartmalı figür (Erdoğan 2013: 26, fig. 33)

Res. 6.5. Uğurlu Höyük Neolitik Dönem kemik akrolitik figürin başı (Erdoğan 2014: 169, fig. 5)

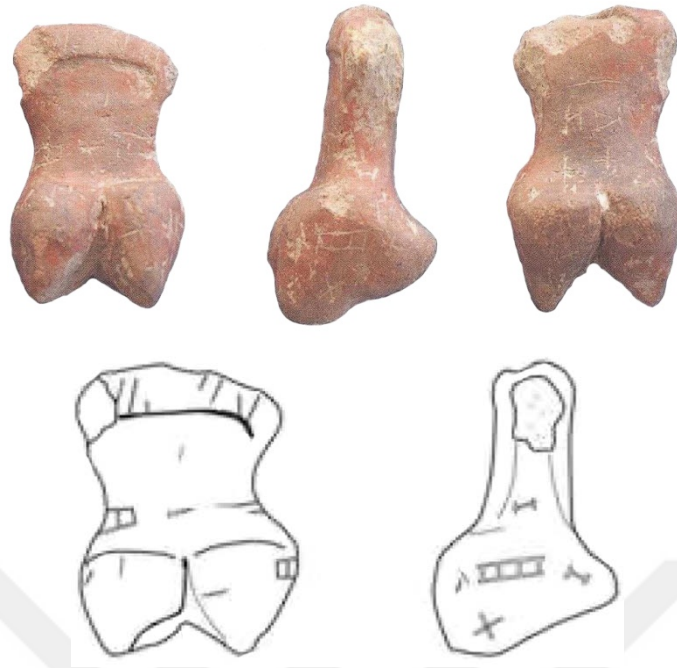
IV. yapı katı Neolitik Dönem'e (MÖ 6000-5650) tarihlenmektedir (Erdoğu 2015: 36). Kerpiç yapılar, sarı renkte kireç sıvalı yuvarlak ocaklar ile büyük bir fırının yer olduğu bu evrede, çok sayıda işlenmiş kemik tespit edilmiştir. Kemiklerin insanı sembolize ettiği düşünülmektedir (Erdoğu 2014: 159, fig. 6). Gökçeada'da mermer kaynağı yoktur; ancak beyaz mermerden insan biçimli figürin başı bulunmuştur (Erdoğu 2011: 63, fig. 15.6; Erdoğu 2013: 17, fig. 11; Erdoğu 2014: 161). Gökçeada'ya en yakın konumdaki iyi kalite beyaz mermer yataklarına sahip Sakız, Midilli ve Taşoz Adaları olmakla birlikte Batı Anadolu'da bilinen tek mermer kaynağı Manisa'da MÖ 5. bine tarihlenen Kulaksızlar mermer atölyesidir (Dinç 1997; Takaoğlu 2001a, 2001b, 2002, 2005, 2011). Uğurlu Höyük IV. yapı katı, Hoca Çeşme IV-III, Aktopraklık ve Menteşe Höyük yerleşmeleri ile paralellik göstermektedir (Erdoğu 2014: 160).

IV. yapı katına ait iki adet figürinden ilki beyaz mermerden figürin başı (Res. 6.6) silindirik formdadır ve tüm halde tespit edilmiştir. Gözler nokta şeklinde, burun kabartılmış büyük ve uzunca, ağız betimlenmemiş, başın üst kısmı saç veya başlık olarak ayrılan bölüm çizgi ile belirtilmişken, baş vücudun geri kalan kısmından daha büyük, göbek deliği bulunmakta ve cinsiyeti belirsizdir.

Res. 6.6. Uğurlu Höyük Neolitik Dönem silindirik figürin başı
(Erdoğu 2011: 63, fig. 15.6; Erdoğu 2013: 17, fig. 11)

İkinci örnek pişmiş topraktan natüralistik tarzda akrolitik kadın figürinidir. Kırmızı hamur rengindeki figürinin başı ve kolları eksik, oturur vaziyettedir. Sokma baş için boyun kısmında delik bulunmaktadır. Göğsü paralel uzanan çizgi ile belirtilmiş, geniş kalçalı, bacaklar dolgun ve alta doğru incelirken ayaklar betimlenmemiştir. Kalça ve bacaklarda birbirinden bağımsız çizgi, çentik, "X" ve dikdörtgen bezemeler vardır (Res. 6.7).

*Res. 6.7. Uğurlu Höyük Neolitik Dönem kadın figürini
(Erdoğu 2011: 63, fig. 15.7; Erdoğu 2013: 17, fig. 12)*

III. yapı katı Neolitik - Kalkolitik Dönem geçiş evresine (MÖ 5470 - 5320) tarihlenmektedir. Kuru duvar tekniği ve sarı renkte kirecin yapıların tabanında kullanıldığı görülmüştür (Erdoğu 2014: 162). 12 adet çukur tespit edilmiş ve çalışmalar sonucunda çukur içlerinden yoğun hayvan kemiği ve deniz kabuğu gelmiştir. Bu evrede içinde kırmızı aşı boyası olan orta yaşlara ait bir erkeğin mezarı bulunmuştur (Erdoğu 2014: 162).

III. yapı katında çok çeşit ve sayıda antropomorfik figürin tespit edilmiştir. Bunlardan birincisi *spondylus* deniz kabuğundan yapılmış akrolitik figürin başıdır. Sokma baş figürin tüm halde tespit edilmiştir. Üçgen formudur. Figürinin alnına "V" işareti çizilmiştir, gözler küçük nokta şeklinde, burun büyük, ağız kısa çizgi halinde, sol kaş betimlenmiş, ağzın altında çene belirtilmiştir. Çene altında paralel çizgi görülür, yüz kısmı ile gövdeyi ayırmak için yapılmış olması muhtemeldir, cinsiyeti belirsizdir (Res. 6.8).

III. yapı evresinde pek çok pişmiş toprak kadın figürini tespit edilmiştir. Bunlardan bir tanesinin (Res. 6.9) başı ve sağ bacağının ayak kısmına doğru olan tarafı eksiktir. Kahverengi hamurlu, taşçık katkılı, geniş kalçalı, dolgun bacaklı, bacakların arasına derin çizgi çekilmiş, kollar birleştirilmiş, koltuk altlarında ip için delikler bırakılmış, eller ve ayaklar betimlenmemiş, ayakta durur vaziyettedir.

*Res. 6.8. Uğurlu Höyük Neolitik - Kalkolitik geçiş dönemi spondylus akrolitik figürin başı
(Erdoğu 2011: 63, fig. 15.2; Erdoğu 2013: 22, fig. 26)*

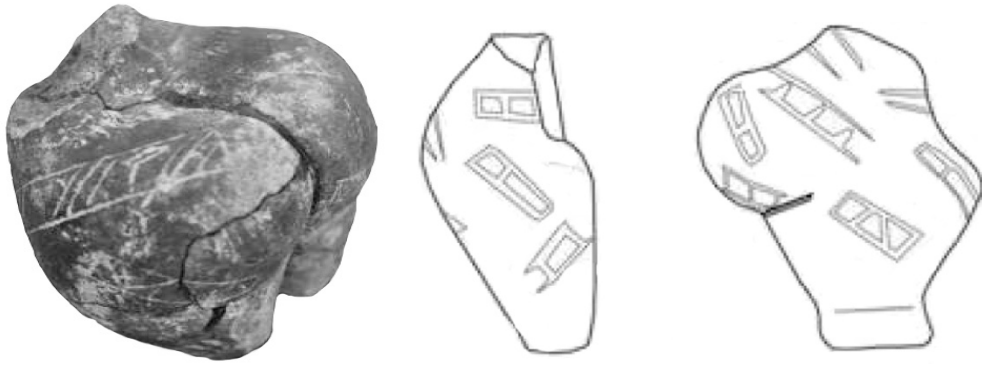
*Res. 6.9. Uğurlu Höyük Neolitik - Kalkolitik geçiş dönemi kadın figürini
(Erdoğu 2011: 63, fig. 15.1; Erdoğu 2013: 22, fig. 27)*

III. yapı katına ait üçüncü figürin araştırmacıları tarafından örneklerine Üst Paleolitik Dönem'de rastlanılan Venüs heykelciğine benzetilmektedir (Res. 6.10). Pişmiş topraktan kadın figürünü kızılımsı kahverengi hamur renginde kum ve mika katkılı, ayakta durur vaziyettedir. Başı eksik, sağ ve sol kol üzerinde kırıkları mevcuttur. Geniş ve abartılı kalçalı, dolgun bacaklı; sol kol omuzda, sağ kol ise cinsel organı üzerinde tasvir edilmiştir.

Res. 6.10. Uğurlu Höyük Neolitik - Kalkolitik geçiş dönemi "Venüs" kadın figürini (Erdoğu 2011: 63, fig. 15.3; Erdoğu 2013: 24, fig. 30)

Sağ kol üzerindeki el ve parmaklar betimlenmiş, ayaklar belirtilmemiştir. Cinselliği sembolize etmektedir. Bu figürinlerin benzerleri Trakya'da Marki yerleşmesinde görülür. III. yapı katına ait son örnek pişmiş topraktan kadın figürine aittir. Belden yukarısı eksiktir. Geniş ve abartılı kalçalı, dolgun bacaklı, ayaklar betimlenmemiştir. Kalça üzerinde birbirinden bağımsız çizgi, çentik ve dikdörtgen kazıma bezemeler bulunur (Res. 6.11). II. yapı katı Kalkolitik Dönem'e (MÖ 4449 - 4267) tarihlenirken, Kumtepe Ia ve Beşik Sivritepe Kültürü ile paralel özelliklere sahiptir (Erdoğu 2014: 163). Bu evre içinde biri büyük, diğeri nispeten küçük iki önemli yapı ortaya çıkarılmıştır. Küçük yapı, ikiz kenar yamuk planlı, taş duvarlara ve ahşap direk yuvalarına sahipken, verandalı büyük yapı kırmızı renkte sıvalı tabandır; girişinde duvara asılı halde büyük baş hayvana ait boynuz tespit edilmiştir (Erdoğu 2014: 164, fig. 22). PPNA boyunca Yakındoğu'da büyükbaş boynuz ve kafatasları ile birlikte yapıların duvarlarında görülen resimler kamusal alan olarak değerlendirilmiştir. Erdoğu (2014: 164, fig. 22), boynuz ve tabandan yola çıkarak yapılara kamusal alan adını vermiştir. Yakındoğu ile Güneydoğu Avrupa'nın farklı dinamikleri nedeni ile Uğurlu'daki bu yapının başka bir kullanım amacı olabileceği düşünülmelidir.

Res. 6.11. Uğurlu Höyük Neolitik - Kalkolitik geçiş dönemi şematik kadın figürini
(Erdoğan 2011: 63, fig. 15.5; Erdoğan 2014: 174, fig. 18)

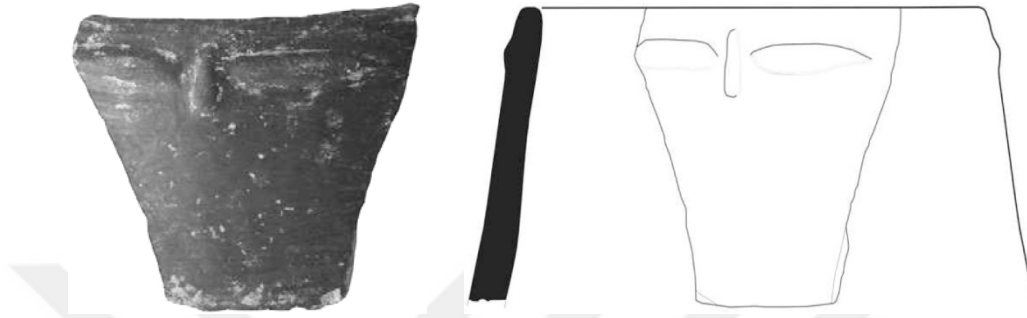
Kalkolitik Dönem kamusal yapısı olarak tanımlanan ve sembolik anlatımları içinde barındıran büyük yapı ile ilişkili iki adet figürin tespit edilmiş olup bunların Balkan kültür özelliklerini taşıdığı öne sürülmüştür (Erdoğan 2014: 164, fig. 23). Bu iki figürinden biri pişmiş topraktan; üst kısmı ile sol kısmı kırık, gövdesi düzleştirilmiş, kalça dışı doğru çıkık ve abartılı, stilize edilmiş kadını sembolize etmektedir (Res. 6.12).

Res. 6.12. Uğurlu Höyük Kalkolitik Dönem kamusal yapı ile ilintili şematik figürin
(Erdoğan 2014, 164, res. 23)

Kalkolitik Dönem'e ait antropomorfik tasvirler arasında insan yüzlü pişmiş toprak kap parçası da bulunmaktadır (Res. 6.13). Figür siyah hamurlu seramik üzerine, burun ince hat halinde gözler ise çekirdek şeklinde kabartma olarak betimlenmiş, ağız işlenmemiş, cinsiyeti belirsizdir. Antropomorfik figürinler gündelik hayatın bir parçası olabileceği gibi, insanların farklı isteklere ulaşmada birer aracı olduklarına işaret ederek sembolik anlamlarla yüklü olması muhtemeldir (Erdoğan 2012: 31). Figürinlerin çoğunun kadın olduğunu düşünürsek, doğurganlık veya üretimin sembolü gibi ikincil anlamlar

çıkarılabilir. Neticede kadın ile erkeğin farkı kadının biyolojik olarak doğurgan yapıya sahip olmasıdır. Bununla birlikte kadın biyolojik doğurganlıkla yetinmez, beraberinde ev içi üretim ve hane içi ilişkiler ağının önemli bir figürü haline gelir. Antropomorfik figürinler tüm bu varsayımların sembolik birer aracı olabilir.

Res. 6.13. Uğurlu Höyük Kalkolitik Dönem insan yüzü kabartmalı figür
(Erdoğu 2011: Çiz. 17.1; Erdoğu 2014: 164, res. 24)

6.3. Biga Yarımadası (Troas) Yerleşmeleri

Antik Dönem'de Troas olarak bilinen Biga Yarımadası, Çanakkale'nin Anadolu yakasında yer alır. Kuzeyde Çanakkale Boğazı, batı ve güneyinde Ege Denizi ile çevrilidir. Doğusu Kapıdağ Yarımadası'nın batısından Edremit Körfezi'nin kuzeydoğusundaki hat ile sınırlıdır.

Kumtepe IA / Beşik Sivritepe Kültürü ile tanınan Troas Bölgesi'nin jeomorfolojik değerlendirmesi sayesinde, Son Buzul Dönem'in (Würm) bitimi olan 20 - 18 bin yıl önce deniz seviyesi şimdikinden 100 m daha aşağıda bulunduğu bilinmektedir. Marmara ve Karadeniz birer göl iken, Çanakkale ve İstanbul Boğazı akarsu vadisi niteliğindeydi. Karamenderes ise Çanakkale Boğazı'na akan akarsu özelliği göstermekteydi. Buzullar arası (Holosen) dönemde, deniz seviyesi buzların erimesiyle yükselmeye başlamıştır. 10 bin yıl önce, deniz güneye şimdiki Karamenderes'in ağzına kadar uzanmaktaydı. Karamenderes'in tortul taşımasıyla oluşturduğu alüvyal birikinti ile deniz kıyı şeridi sürekli değişiklik göstermiştir. MÖ 5000 yılına kadar yükselen deniz seviyesi kıyı çizgisinin güneye Pınarbaşı'na dek inmesini sağlamıştır (Kayan 2001: 183). Deniz seviyesi günümüzdeki seviyesine yaklaşık olarak MÖ 4000 yılında ulaşmıştır. Ege kıyı şeridinde yapılan jeolojik araştırmalar deniz seviyesi yüksekliğinin son 6000 yıl içinde değişmiş olduğunu göstermektedir. Beşik Projesi kapsamında yapılan çalışmalar neticesinde deniz

seviyesinin 5000 - 3200 yıl önce 2 m kadar düştüğünü ve sıfır yılına gelindiğinde bugünkü halini aldığını göstermektedir (Kayan 2001: 183). Değişen kıyı çizgileri, Neolitik ve Kalkolitik Dönem'e ait yaşam izlerini de beraberinde gömmüş olabilir. Bu sebeple Troas Bölgesi prehistorik kıyı yerleşimlerin tespiti ve araştırılması son derece güç ve önemlidir.

Jeolojik değişimlerin sıkça görüldüğü Troas Bölgesi, Avrupa'nın Neolitikleşme süreci açısından önemli bir konuma sahiptir. Balkanlar'ın ve Ege Adaları'nın tarım toplulukları tarafından iskan edilmesinde Troas Bölgesi geçiş görevi görmekle birlikte, kendi içinde çiftçi toplumların Coşkuntepe, Gülpınar gibi yerleşmeler kurduğu bir bölgedir. Troas yerleşmelerinden Coşkuntepe'nin henüz sistematik kazısı yapılmamasına rağmen yüzey buluntuları (Takaoğlu ve Özdemir 2013a) ve Midilli Adası'na olan yakınlığı ile ticari ilişkiler ağı ortaya konmuştur. Elde edilen obsidyen buluntuları sayesinde ticari ilişkilerin Melos Adası'ndan İç Anadolu'da Göllüdağ kadar uzandığı anlaşılmıştır.

Uzun yıllar Kumtepe "A" ve "B" (Korfmann 1995; Sperling 1976), Beşik - Sivritepe (Korfmann 1985), Beşik - Yassitepe, Hanaytepe, Troia (Korfmann 1984, 1986, 1987) ile özdeşleşen prehistorik Troas; Gülpınar (*Smintheion*) kazısı (Takaoğlu ve Özdemir 2013b), Coşkuntepe (Takaoğlu 2005b; Takaoğlu ve Özdemir 2013a), Bozköy - Hanaytepe Höyüğü (Aslan ve Polat 2012, 2013), Alacalıgöl (Gabriel vd. 2004) yüzey araştırmaları ile daha fazla bilinmektedir. Kumtepe A / Beşik - Sivritepe Kültürü, Doğu Makedonya Bölgesi, Bulgaristan'da Karanovo III - IV, Veselinovo, Eski Yugoslavya'da Vinça A / B, Yunanistan Larissa'da Tsangli, Trakya Marmara Bölgesi Toptepe I ve Ilıpınar V kültürleri ile paralellik içerisinde (Gabriel 2001: 202). Troas, Balkanlar, Adalar, Kıta Yunanistan ve Batı Anadolu coğrafyaları birbirine yakınlığı kadar içinde barındırdığı farklılıklar açısından önem teşkil etmektedir.

6.3.1. Beşik - Sivritepe

Çanakkale'nin 40 km, Troia'nın 8 km güneybatısında, Beşik-Yassitepe yerleşmesinin 500 m kuzeydoğusundadır. Hellenistik Dönem'e tarihli tümülüsün altında prehistorik dönem tabakaları bulunmaktadır. Korfmann döneminde 1983 yılı çalışmalarında iki sondaj açılmıştır. Tümülüsün Hellenistik Dönem'e ait olduğu anlaşılırken, prehistorik döneme ait tabakalar tümülüsün yapımı sırasında tahrip edilmiştir. Prehistorik malzemeyi kapsayan in-situ tabakaların ancak 60 cm yükseklikteki bölümü günümüze kadar ulaşabilmiştir. Çalışmalar neticesinde Kumtepe IA kültürüne ait açık bezemeli mallar ortaya çıkmıştır

(Korfmann 1984: 112). Beşik-Sivritepe'deki kazılar prehistorik yerleşimin kısa ömürlü olduğunu saptamıştır. Beşik-Sivritepe yerleşmesinde istiridye ve midye kabuklarının çok sayıda bulunması, deniz kabuklularının, topluluğun besin ekonomisindeki durumunu ortaya koymaktadır. Deniz kabuklularına bağlı besin ekonomisi Kumtepe yerleşimi ile karşılaştırılabileceği gibi, sığır, koyun, domuz ve keçinin evcil hayvan olarak beslendiği ortaya çıkmıştır (Korfmann 1984: 112-113).

*Res. 6.14. Beşik - Sivritepe Kalkolitik Dönem Kilia tipi figürin
(Korfmann 1984: Res.11; Korfmann 1985: Res. 8; Seeher 1992: 4.c)*

Beşik-Sivritepe'de Kilia figürinine ait bir adet gövde parçası tespit edilmiştir (Korfman 1984: 112, res. 11; Korfmann 1985: 170-171, res. 8, 15; Seeher 1992: 157, res. 4.c). Kollarını yana açar haldeki figürinin belden aşağısı kırık, başı kayıp; bükülmüş kolları belirgin, parmaklar kazıma çizgi ile belli belirsiz işlenmiş, ince damarlı krem beyazı mermerdenden yapılmıştır (Res. 6.14). Korfmann (1984: 112), Kilia tipi figürinin Kalkolitik / İlk Tunç Çağı I geçiş dönemine ait olduğunu belirtmiştir Diğer Kilia tipi figürinlerinde olduğu gibi kadını sembolize ediyor olmalıdır⁸.

6.3.2. Bozköy - Hanaytepe Höyüğü

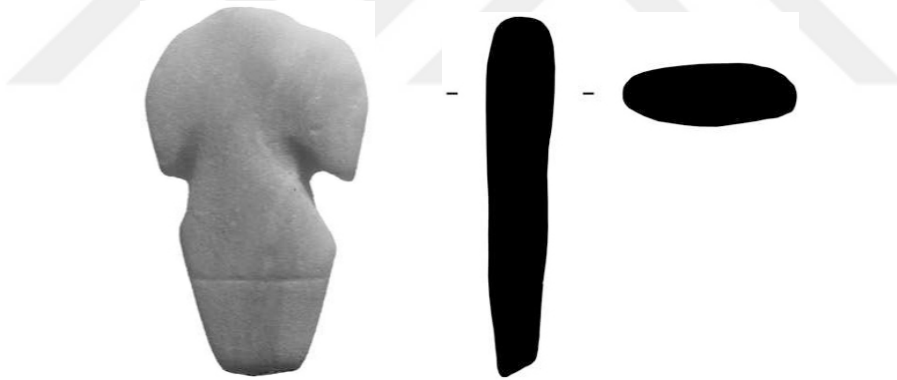
Bozköy - Hanaytepe Höyüğü, Çanakkale'nin 50 km güneyinde Geyikli Beldesi'nin 5 km kuzeydoğusunda Bozköy köyünün 2 km güneyinde yer almaktadır. Höyüğün batısında Ege Denizi ve Bozcaada, doğusunda Mecidiye ve Fırlı Dağı, güneydoğusunda kireç ocakları ile bilinen Gökçebayır (Bergaz) bulunmaktadır.

Bozköy - Hanaytepe Höyüğü yaklaşık 300 m çapında ve 10 m yüksekliğindedir (Aslan 2012: 151). Höyük "Denizsel Troia Kültürü" içinde yer alan kıyı Troas Bölgesi yerleşmesidir. Troas Bölgesi'ndeki Bozköy - Hanaytepe Höyüğü'nde 2009 ve 2011 yılları

⁸ Kilia figürinleri "Batı Anadolu'da Kalkolitik Dönem" başlığı altında değerlendirilmiştir.

arasında sürdürülen yüzey araştırmalarında Troia'da ele geçen İlk Tunç Çağı tabakalarıyla benzer buluntular keşfedilmiştir (Aslan 2011: 294). Bozköy - Hanaytepe'de Troia I öncesi Geç Kalkolitik Dönem'e (Blum vd. 2011) ait bir yerleşme olduğu ve onun hemen üstüne Troia I yerleşmesi ve daha sonra Son Tunç (Troia VI) Çağı yerleşmesinin yer aldığı tespit edilmiştir (Aslan 2011: 294). Bozköy - Hanaytepe Höyüğü, Ege Dünyası yerleşmelerinde stratigrafik olarak ele geçmiş buluntular ile paralellik içindedir. Bozköy - Hanaytepe Höyüğü, Troas Bölgesi'nde prehistorik dönem kıyı çizgisinde iskan görmüş; bu açıdan Ege Gübre ve Yenikapı Neolitik Dönem yerleşmeleri ile benzer özelliklere sahiptir (Aslan ve Polat 2013: 5). Bozköy - Hanaytepe çanak - çömlek, idoller, deniz kabukları, yontma taş, kazıyıcı aletler, baltalar ile önemli buluntular sunmaktadır.

Yerleşmede Geç Kalkolitik Dönem'e tarihlenen Kilia tipi figürine ait bir gövde parçası ele geçmiştir (Res. 6.15). Kilia figürinine ait gövdenin başı kayıp; bükülmüş kollar belirgin, omuzlar nispeten geniş, gövde yuvarlak, bel kısmından itibaren alt kısım keskin hatlı ve ince, karın bölgesi ile bacakları birbirinden ayıran yatay kazıma çizgi ile belirtilmiş, ince damarlı krem beyazı mermerden yapılmıştır (Blum vd. 2011: 134).

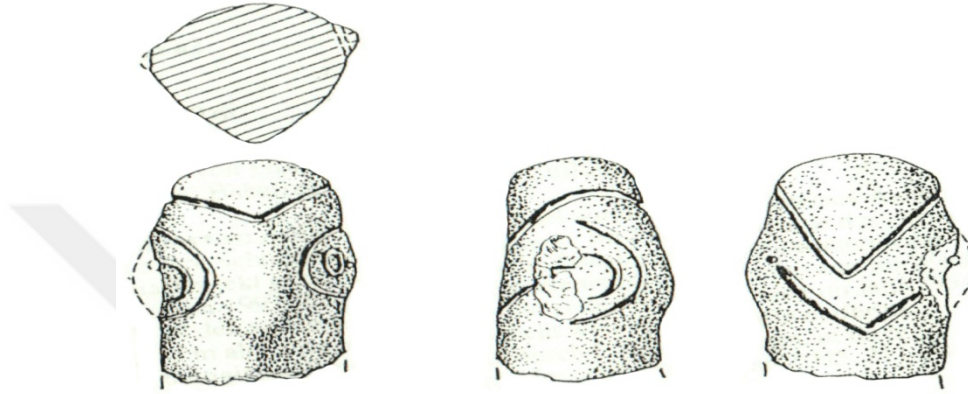

Res. 6.15. Bozköy-Hanaytepe Geç Kalkolitik Dönem Kilia tipi figürin (Blum vd. 2011: Res. 12.3)

6.3.3. Peyan Mezarlığı

Çanakkale'nin 30 km güneybatısında Çıplak köyünün 300 m güneybatısında Troia kazıları esnasında 1991-1996 yılları arasındaki yüzey araştırmaları ile saptanan yerleşme, doğu batı yönde 120 m kuzey güney yönde 85 m genişliğindedir ve nehir yatağının kenarında bulunmaktadır (Aslan 1997). Ele geçen buluntular arasında Beşik-Sivritepe mallarını anımsatan seramik, metal ve cam buluntular ile Roma ve Bizans Dönemi'ne ait malzeme ele geçmiştir. Buluntular arasında Erken Neolitik Dönem'e tarihlenen pişmiş topraktan bir figürin başı tespit edilmiştir (Res. 6.16). Başında saç veya bir çeşit başlığı

betimlemek amacıyla alından başlayarak başın etrafını dönen "V" şeklinde bir kazıma çizgisi bulunurken aynı bezeme başın arka kısmında da yer almaktadır. Başın her iki yanında gözler dışarı doğru kulak şeklinde çıkıntı yapmaktadır. Gözler yarım daire içine yuvarlak kazıma ile belirtilmiş olup sağ gözün arkaya doğru olan kısmı kırıktır. Her iki yanda birer delik yer alır, bunlar küpe deliği olarak yorumlanabilir. Burun öne doğru kabartılmış, ağız eksiktir. Kadın cinsiyetini sembolize etmektedir.

Res. 6.16. Peyan Mezarlığı Neolitik Dönem kadın figürin başı (Aslan 1997: Kat. 30; AO 311)

6.3.4. Coşkuntepe

Çanakkale'nin güneyinde, Ayvacık'ın Bademli köyünden 4 km güneybatıda Ege Denizi'ne ve Midilli Adası'na bakan dik bir yamaç üzerindeki kayalığın üzerindedir. Denizden yüksekliği 230 metredir. Denizden 1,5 km içeride olan yerleşmenin üç tarafı yamaçla çevrili olup sadece kuzey kısmının önü açıktır. Bu haliyle savunmaya elverişli bir konumdadır. 1980'li yıllarda Coşkun Özgünel tarafından bulunan yerleşme, daha sonra Jürgen Seeher (1990) tarafından Batı Anadolu ve Ege kültürleri açısından önemine vurgu yapılmıştır. Yüzeydeki çanak çömlek dağılımına göre 100 m²'lik alana yayılmış olduğu düşünülmektedir. MÖ 6000'e tarihlenen yerleşme Geç Neolitik, Roma ve Hellenistik Dönem'de yoğun, Kalkolitik, Erken ve Orta Tunç Çağı'nda daha seyrek iskan görmüştür. Coşkuntepe'nin doğal çevresinin tarıma uygun olmayışı Anadolu'nun batısındaki bu Neolitik yerleşmenin sosyo-ekonomik olarak farklı değerlendirilmesi gereğini ortaya koymuştur. Neolitik Dönem yerleşim modelleri kıyı çizgisi ve ova yerleşmeleri olarak bilinmektedir. Ova yerleşmelerinin tarıma dayalı ekonomik sistemleri benimsedikleri düşünülmüş, kıyı yerleşmelerinin tarım veya hayvancılığa dayalı geçim ekonomisi yerine farklı ekonomik sistemleri tercih ettikleri kabul edilmiştir. Bu nedenle Coşkuntepe ve

benzeri Neolitik kıyı yerleşmelerinin obsidyen ticareti gibi bir ticaret ağı içerisinde dağıtım rolünü üstlendiği varsayılmıştır (Takaoğlu 2005b: 411).

Neolitik Dönem çanak çömleği tümüyle aynı hamurdan, organik katkı içermeyen, hamurunda minik taşçıklar olan mal grubudur. Çoğunluğunun içi ve dışı açıktır. İnce bir astar görülür; ancak boya bezeme yoktur. Koyu kırmızı, kırmızımsı kahverengi, sarımsı kırmızı renkler kullanılmıştır. Şekil olarak kalın dudaklı, içe dönük ağızlı kaseler çoğunluktadır. Dik kenarlı ve "S" profilli çanaklar yanında az sayıda tabak bulunmuştur. Bununla birlikte obsidyen aletler bulunmuştur. Yapılan analizler sonucunda Melos Adası ve Göllüdağ obsidyeninin kullanıldığı anlaşılmıştır. Ticaretin uzak coğrafyalara yapılması ihtiyaca cevap verebilmeyi, sosyal organizasyon becerisini, insanın başka kültürler tanınması şeklinde değerlendirilebilir (Takaoğlu ve Özdemir 2013a: 37). Yerleşmenin kuzey ve batı yamaçlarında öğütme taşlarının üretimini gösterir bitmemiş örnekler, üretim hataları, yonga parçaları ve taş aletler tespit edilmiştir (Takaoğlu 2005b: 413, res. 5-8). Bu sebeple tarıma uygun olmayan bu kıyı yerleşmesinin tercih edilmesinde çevresindeki volkanik kayaçların; bazalt, andezit gibi öğütme taşı üretmeye uygun hammadde kaynaklarının neden olduğu anlaşılmaktadır. Öğütme taşı üretiminin Coşkuntepe ekonomisine katkısı tüm boyutları ile anlaşılamamış olmasına karşın, tarım ekonomisine geçen toplumlarda görülen öğütme taşının, üretim merkezi olabilecek bir yerleşmenin tespit edilmesi arkeolojik olarak bilinenlerin yeniden gözden geçirilmesine zemin hazırlamıştır. Bu sebeple öğütme taşlarının üretimi konusunda yerel ihtiyaçları karşılamamanın ötesine geçip geçemediği anlaşılamamaktadır. Ancak üretim artışı ve üretim fazlalığı ihtiyaçtan öteye bir durumu ortaya koymaktadır. Gerçekleştirilen arkeolojik çalışmaların azlığı nedeniyle gerek Batı Anadolu kıyısı ve iç bölgelerle gerekse Ege Adaları'nın, Coşkuntepe öğütme taşlarını ithal edip etmedikleri bilinmemektedir. Yapılacak ileri dönem çalışmalar, Coşkuntepe ürünlerinin sadece çevre yerleşmelere yönelik yerel sosyo-ekonomik sistem mi oluşturdıkları yoksa deniz aşırı ticaret mi yaptıkları veya yerel ekonomik sistemle uzun mesafeli ticareti bir arada yürüttüklerine dair soruların yanıtı bulunabilecektir. Ancak cevabı ne olursa olsun Coşkuntepe toplumunun öğütme taşı üretimi yerel ekonomik sistem içinde değiş tokuş sisteminde rol almıştır. Coşkuntepe aynı zamanda alternatif ekonomik sistemlerin çevresel şartlarla birleşerek oluşturulabileceğini, yerel ve bölgesel ticaretin mümkün kılınabileceğini; tek bir geçim ekonomisinden ziyade farklı geçim modelleri ile Neolitik kıyı yerleşmelerinin misyonları konusunda geniş bir bakış açısı sunmaktadır (Takaoğlu 2005b: 413-414). Farklı ekonomik

modellere örnek olacak bir diğer yerleşme ise Kalkolitik Dönem'de ortaya çıkacak olan Kulaksızlar'dır.

Coşkuntepe için kesin bir tarihleme olmasa da yaklaşık MÖ 6000 tarihi verilebilir. Çanak çömlek Fikirtepe, Demircihöyük, Hacılar ve Çatalhöyük ile benzerlik gösterir. Ancak son yıllarda yapılan Ulucak, Yeşilova, Ege Gübre, Dedecik Heybelitepe ve Gülpınar kazıları sayesinde Coşkuntepe'nin karşılaştırma yapabileceği yerler belirmiştir (Takaoğlu ve Özdemir 2013a: 37-38). Ele geçen bir kil damga mühür parçası Kuzeybatı Anadolu için daha önce bilinmeyen bir buluntudur. Coşkuntepe'de ele geçen kil damga mühürün en yakın örneği Macaristan'daki Körös Starcevo Kültürü'nün Erken Neolitik yerleşimlerinde görülmektedir (Takaoğlu 2005b: 412, res. 4; Makkay 1984).

Coşkuntepe yüzey araştırmalarında bir tane antropomorfik figürin parçası tespit edilmiştir (Res. 6.17). Boynundan kırık halde baş kısmı günümüze gelmiş figürin kırmızı renk hamurlu ve perdahlıdır. Figürinin gözleri dikdörtgen biçiminde çizi ile betimlenirken, arka tarafında yer alan yivler saç izlenimi yaratmaktadır (Takaoğlu ve Özdemir 2013: 36, res. 5). Figürin bir kadına ait olmakla birlikte, cinsiyeti tanımlamada sıkça karşımıza çıkan abartılı vücut hatları bu figürin için geçerli değildir. Söz konusu figürinin günlük yaşamda hane içindeki kadını temsil etmesi, bereketi simgeleyen kadın figürinlerine nazaran daha yüksek olasılıktır.

Res. 6.17. Coşkuntepe Neolitik Dönem kadın figürin başı (Takaoğlu ve Özdemir 2013: 36, res. 5)

6.3.5. Kalkolitik Smintheion (Gülpınar)

Kuzeybatı Anadolu'da Biga Yarımadası'nın (Troas) güneybatısında Gülpınar'da yer alan Smintheion (Apollon Smintheus Kutsal Alanı) kazıları, 1980 yılından bugüne değin Coşkun Özgünel başkanlığındaki bilim heyeti tarafından Hellenistik ve Roma Dönemi

araştırılırken 2004 yılından itibaren Turan Takaoğlu'nun bilimsel denetiminde Neolitik ve Kalkolitik Dönem'e tarihlenen yerleşim bölge için önemli bir yer haline gelmiştir. Gülpınar 3 tabakaya ayrılmıştır. I. tabaka MÖ 6000'lere tarihlenen Geç Neolitik Dönem, II. tabaka MÖ 5320-4940 yıllarına tarihlenirken, III. tabaka MÖ 4940-4450 yıllarına tarihlenen Kalkolitik Gülpınar yerleşimi, Batı Anadolu kronolojisinde sorunlu olan Orta Kalkolitik Dönem ile ilişkilendirilmektedir (Takaoğlu 2015). Bu dönemle ilgili arkeolojik bulguların az olduğu zamanlarda terminoloji olarak Orta Kalkolitik yerine kuzeybatı Anadolu için “Kumtepe A / Beşik-Sivritepe / Gülpınar” kültür kompleksi şeklinde bir tanımlama tercih edilmiştir. Son yıllarda Batı Anadolu genelinde ve Troas Bölgesi özelinde artan arkeolojik araştırmalar artık bu dönemi daha iyi tanımlamamıza yardımcı olmaktadır. Batı Anadolu'nun en az bilinen dönemlerinden biri olan MÖ 6. bin yılın sonu 5. binin başlarına tarihlenen dönem, çoğu adaların ilk kez yerleşim görmeye başladığı Yunanistan kronolojisine göre Geç Neolitik I Dönemi'ne denk düşmektedir. Kültürel etkileşimlerin yoğun olduğu bu dönem hiç şüphesiz Batı Anadolu arkeolojisi için önemli olduğu kadar Yunanistan arkeolojisi için de önemlidir (Takaoğlu ve Özdemir 2013b: 16-17).

Orta Kalkolitik Gülpınar 30 cm ile 60 cm arası değişen kalınlıkta bir kültür tabakası ile temsil edilirken 50 cm ile 2 m arası değişen derinliklerde karşımıza çıkmaktadır. Kazısı yapılan alanlarda ana kaya üzerinde sadece iki mimari evreli tek bir kültür katmanı ile belirlenen Orta Kalkolitik yerleşimde taş mimari ağırlık kazanmaktadır. Konut yapılarının duvar yükseklikleri bazı yerlerde 60 cm kadar korunmuştur. Genellikle kare planlı olan avlulu konutların bazen birbirine bitişik bazen de birbirinden ayrı olarak inşa edilmiştir. Evlerin tabanlarında tespit edilen ocak kalıntılarının etrafında genellikle sıkıştırılmış toprak zeminler mevcuttur. Ocak kalıntıları dışında konut yapılarının birçoğunun iç kısmında birer taş döşeli platform yer alırken bazı konutların iç kısımlarında köşelerde sınırları duvarla belirlenmiş erzak küplerinin koyulduğu alanlar tespit edilmiştir. Konutların önündeki avlularda veya çevreleyen dış mekânlarda çok sıklıkla tabana açılan erzak / çöp çukurlarına rastlanılmıştır (Takaoğlu ve Özdemir 2013b: 17-18).

Kalkolitik Gülpınar kazılarında antropomorfik objeler arasında 7 adet protom, bir kulp parçası ve 5 adet figürin yer almaktadır. Kült amaçlı olduğu düşünülen protomlar, kapların ağız kısımlarından yükselen yassı insan başı şeklindedir. Baş hafif öne eğik ince uzun görünüme sahip protomların hammadde ve üretim tekniği açısından çanak çömlekler

ile benzerlik göstermesi ve protomların yüzeylerinde fırınlamadan dolayı kısmen renk farklılıkları görülmesi, kaplara ait olduklarına işaret etmektedir (Özdemir vd. 2014: 14).

Protomlar arasında (Res. 6.18.1) yas tutan insan betimli protom yer almaktadır (Takaoğlu 2005a: 6, res. 2; Takaoğlu 2006: 306-307, res. 12). Grimsi - siyah hamurlu ve parlak dış yüzeye sahip pişmiş toprak protomun boyundan aşağısı kırıktır ve iyi fırınlanmıştır. Yassı kaşlar ile burun birleşik şekilde kabartılmış, gözler kazıma çizgi şeklindedir, ağız belirtilmemiştir⁹. Gözlerden aşağıya doğru kazıma çizgileri ile gözyaşları simgeleniyor olmalıdır. Figürin, işlevi bilinmeyen bir çukurun içinde tespit edilmiştir. Cinsiyeti belirsizdir; ancak Ege, Suriye ile Filistin özellikleri taşıyan yas tutan kadını temsil ettiği düşünülmektedir (Takaoğlu 2005a: Res. 3-6). Gözyaşları olarak yorumlanan kazıma çizgili protom örnekleri Neolitik Starčevo kültüründen bilinmektedir. Gülpınar örneğinde gözlerin kapalı olarak kazıma çizgilerle tasvir edilmesi ve ağızların belirgin olarak yapılmamasından ötürü cenaze ritüeli ile ilgili yas tutan bireyleri sembolize ettiği düşünülmektedir (Takaoğlu 2005a, 2006; Özdemir vd. 2014: 5). Yunanistan'ın kuzeyinde bulunan Geç Neolitik Dönem Makriyalos yerleşmesindeki çukurlardan birinde Gülpınar ile benzer şekilde bir kabın ağız kısmında antropomorfik figürinler tespit edilmiştir. Bu kapların ritüel veya dinsel amaca mı hizmet ettikleri yoksa günlük ev yaşamına ilişkin yemek yapma yeme ile sıvı tüketimine yönelik mi oldukları tam olarak bilinmemektedir (Pappa vd. 2004: 24, res. 2.8).

Dikine kırmızı boyalı ile kazıma bezemeli Erken Kiklad Dönemi figürinleri önemli kişilerin cenaze törenlerinde yas tutan kişileri betimlemektedir. Bu tür figürinler mezarlara konmaktadır. Gülpınar'da figürinlerin tespit edilmiş olduğu çukurların tam anlamıyla nasıl bir işleve sahip olduğu bilinmemektedir. Gülpınar çukurlarında bitki kalıntılarına rastlanmadığı için erzak niteliği taşımayan çukurlar olduğu söylenebilir. Kıta Yunanistan'da Soufli Magoula ve Platia Magoula Zarkou yerleşmelerinde mezar nitelikli çukurlar bilinmektedir. Bu tür mezarlar Balkanlar'da da görülmektedir. Gülpınar figürinlerinin tespit edildiği bu çukurların mezar olduğunu söylemek zor görünse bile çukur içinde görülen yoğun kül, yanmış kemik izleri ve yoğun odun parçaları kremasyon fikrini akla getirmiştir (Takaoğlu 2005a: 7).

⁹ Ağız kısımlarının işlenmemesi açısından Kalkolitik Smintheion figürinleri, Balkan coğrafyası Anza yerleşiminde ve Trakya'da Aşağıpınar II. tabakada ele geçen örneklerle benzeşmektedir.

*Res. 6.18. Orta Kalkolitik Dönem Gülpınar antropomorfik protomlar ve antropomorfik kulp
(Özdemir vd. 2014: Res. 4)*

Bir diğer protom (Res. 6.18.2) yüksek alın yapısına sahiptir; kaşlar ve burun birleşik, kabartma biçiminde betimlenmiştir. Göz yatay kazıma çizgi ile ifade edilirken ağız kısmının tasvir edilmediği disk biçimli başta, kulaklar olasılıkla takı için delinerek belirtilmiştir. Kadın küpe ile sembolize edilmiştir. Ayrıca bu figürinde başın büyük bir

kısmı ve sol gözün eksik olduğu görülmektedir (Özdemir vd. 2014: 6). Yassı formlu ve boynun alt kısmından kırık olan başka bir protomun (Res. 6.18.3) ince uzun öne doğru eğimli bir boynu vardır ve boynun altındaki izlerden yola çıkarak bir kült vazosuna ait olması muhtemeldir. Başın üst kısmı eksik olan bu figürin birleşmiş kaşları, kabartılmış burnu ve gözlerin hafif dalgalı yatay kazıma çizgilerle ifade edildiği örnekte ağız kısmı vurgulanmamıştır. Çıkıntı şeklindeki kulaklarda küpe delikleri görülmektedir. Kadın cinsiyetini sembolize etmektedir (Özdemir vd. 2014: 6). Protomlar arasında ağız hizasından kırılmış örnekler bulunmaktadır (Res. 6.18.4). Örneklerden bir tanesi diğerlerinde olduğu gibi yassı formlu olup baş kısmı uzatılmış dikdörtgen formundadır. Bir kült vazosunun ağız kısmından yukarıya doğru yükseldiği düşünülmektedir. Burun ve kaşlar kabartma biçimli ve bitişiktir. Gözlerin yatay çift sıra kazıma çizgi ile belirtilmesi odak noktasının gözlere yoğunlaştırılmak istendiği şeklinde yorumlanmaktadır. Protom ağız hizasından kırılmış olsa bile bu örnekte ağız kısmının belirtilmediği söylenebilir (Özdemir vd. 2014: 6). Bir diğer protom ise (Res. 6.18.5) boyundan aşağısı kırılmıştır ve yassı formudur. Başın üst kısmı ve bir kulağı eksik olan bu figürinin boyun yapısı yine bir kült vazosunun ağız kenarından yukarı doğru yükseldiğini göstermektedir. Burun ve kaşlar kabartma biçimli ve birleştirilmiş, burun sivrileştirilmiş ve alın kısmı yassılaştırılmıştır. Kulaklar çıkıntı şeklinde ve küpe deliği açılmış olup burun delikleri işlenmiştir. Kadınlık vurgusu küpelerle ifade edilmiştir. Gözler yatay birer kazıma çizgi ile belirtilirken, ağız kısmı bu örnekte de vurgulanmamıştır (Özdemir vd. 2014: 6). Ağız hizasından kırılmış bir başka protom (Res. 6.18.6), ince uzun görünümlü, oval kesitli boyuna sahip yassı formudur. Diğer örneklerden farklı biçimde abartılı üçgen formu ve çıkıntılı alnın ön bölgesinde kaşlar ile birleştirilmiş burun kabartılmıştır. Kulaklar bir çıkıntı şeklinde yassı formda olup olasılıkla takı için delinmiştir. Kabartma şeklinde gösterilen burunda hızma deliği yer almaktadır. Gözler ise yatay birer kazıma çizgi ile belirtilmiştir. Bu protomda da ağız kısmı betimlenmemiştir (Özdemir vd. 2014: 6). Ağız hizasından kırılmış protomlardan bir tanesi (Res. 6.18.7) diğer protomlara göre kaba işçiliğe sahiptir. Aplike şerit hamurla yapılmış abartılı göz ve burnu vardır. Göz bebekleri yuvarlak hafif bir oyuk ile belirtilmiştir. Ağız hizasından kırık olmasından dolayı ağzının tasvir edilip edilmediği bilinmemektedir. Diğer protomlardan farklı olarak eğimsiz, düz arka kısmı ve dış kenar hattının bitirilme şeklinden yola koyularak herhangi bir seramiğe ait olmadığını, kendi başına bağımsız bir bütün olarak değerlendirilmelidir (Özdemir vd. 2014: 6).

Kalkolitik Smintheion kazılarında protom dışındaki antropomorfik örneklerden bir diğeri ise antropomorfik kulp parçasıdır (Res. 6.18.8). Kuzeybatı Anadolu ve Kalkolitik Dönem'in kaplarında yer alan boynuz kulp geleneğinden farklı şekilde, boynuz çıkıntısı insan başı biçiminde betimlenmiştir. Baş trapezoid ve yassı formlu boyun kısmı ise oval bir kesite sahiptir. Kulbun boyun kısmının elips biçimli olması çömleğin tutamağından yukarı doğru yükselen bir kulp olduğunu göstermektedir. Alın parmakla bastırılarak yassılaştırılmış, kaşlar alın bölgesinden burna doğru, burun ile birleştirilerek kabartılmıştır. Gözler derin ve geniş bir yatay kazıma çizgi ile belirtilirken ağız tasvir edilmemiştir. Göz pınarlarından aşağıya doğru kazıma çizgi ile gözyaşının betimlenmiş olması yas tutmaya dair sembolik ifade biçimi şeklinde yorumlanabilir (Özdemir vd. 2014: 7).

Kalkolitik Gülpınar'da antropomorfik figürinler protomlar kadar önemli yer tutmaktadır. 2012 yılı kazılarında doğala yakın halde gövdesinin alt kısmı kırık, kadın figürin parçası tespit edilmiştir (Takaoğlu 2015: 159, res. 23.1). Pişmiş toprak figürinin sağ kulağı kırık, gri, siyah hamur rengi, iyi pişmiş figürine ait yüz hatlarında burun, ağız, gözler ve sol kulak belirtilmiş; sağ kulakta küpe deliği bulunurken, başın üst kısmında saç betimlenmiştir. Saç çizgiler halinde arkaya doğru işlenmiş, boyun belirgin, omuzla kolların bittiği her iki kısımda ip tutamak için delikler yer alır; kollar göğüs kısmında birleşik, el belirgin, parmaklar çizilerek gösterilmiştir (Res. 6.19). Kalkolitik Gülpınar'daki doğala yakın haldeki bir başka kadın figürin pişmiş topraktan yapılmıştır. Karın bölgesinden itibaren üst kısmı kırık, kızılımsı, kahverengi, iyi pişmiş, kalça abartılı ve karın bölgesi şişkin değildir. Bacaklar bitişik, kadın cinsel organı belirtilmiş, figürin üzerinde dikine çizgiler görülürken, çizgiler kıyafeti sembolize etmektedir (Res. 6.20).

Res. 6.19. Kalkolitik Gülpınar kadın figürini (Takaoğlu 2015: Res. 23.1)

Res. 6.20. Kalkolitik Gülpınar kadın figürini (Kazı Arşivi)

Kalkolitik Gülpınar'daki doğal betimlemeli kadın figürinlerinin yanı sıra akrolitik özellikler sergileyen şematik figürin örnekleri de bulunmaktadır (Res. 6.21). Pişmiş topraktan yapılmış figürin, kollarından itibaren gövdenin alt kısmı eksik halde ele geçmiştir. Bej, kahverengi, iyi pişmiş, omuzlarının arasındaki boyna haricen baş takmak için boşluk yer alır; boşluğa figürin başı yerleştirilmektedir. Baş açık kahve, şematik, herhangi bir betimleme yapılmamış; koltuk altlarında ip tutamak görülür, kollar göğüslerin altında birbirine kavuşur vaziyette; eller belli belirsiz, göğüsler kabartma şeklinde, kadın bireyi sembolize etmektedir (Takaoğlu 2015: 153, res. 23.2).

Res. 6.21. Kalkolitik Gülpınar akrolitik kadın figürini (Takaoğlu 2015: Res. 23.2)

Kalkolitik Gülpınar yerleşmesinde pişmiş topraktan yapılmış şematik üsluplu figürinler bulunmaktadır (Takaoğlu 2017). Bunlardan bir tanesi boyundan yukarısı kırık ve gövdenin alt kısmı eksik halde ele geçmiştir. Siyah, kahverengi, iyi pişmiş figürinin kolları her iki yana açılmışçasına çıkıntı şeklinde betimlenmiştir (Res. 6.22). Diğeri ise, grimsi, devetüyü ve kahverengi hamurlu, mat dış yüzeyli, taşçık ve kum katkılı, boyundan

Res. 6.22. Kalkolitik Gülpınar şematik figürini (Takaoğlu 2017, baskıda)

yukarısı, sol kol ve gövdenin alt kısmı kırık halde ele geçmiştir. Figürinin sağ tarafında çıkıntı oluşturmuş kol görülmekte, kırık olan sol kolun da çıkıntı oluşturduğu varsayılarak Kilia tipi figürinleri çağrıştırdığı söylenebilir (Res. 6.23). Her iki şematik figürin için cinsiyet hakkında yorum yapmak zor olsa da, şematik Kilia tipi figürinlerin kadın cinsiyetini çağrıştırdığı bilinmektedir.

Res. 6.23. Kalkolitik Gülpınar şematik figürini (Takaoğlu 2017, baskıda)

Gülpınar figürinlerinin hane veya ev ile ilgili mekanların içlerinde, avlularda, ocak yerlerine yakın yerlerde, çukurlar içinde, seramik kap parçaları ve cilalanmış baltalar gibi objelerle yan yana bulunmuş olması önemlidir. Figürinler ölü gömme ritüeli ile ilgili bir obje ya da mezara bırakılan adak olarak değerlendirilmekle birlikte 2014 yılı kazılarında birden fazla mezarla karşılaşmıştır (Takaoğlu 2015: 157) ve hiçbir mezarın içinde antropomorfik figürine rastlanmamıştır. Ancak Gülpınar'da bulunan protom örneğinde gözlerin kazıma çizgilerle belirtilmiş olması, gözyaşlarının betimlenmesi ve ağızların işlenmemiş olması olasılıkla figürine yas tutar görüntüsü kazandırmak için olmalıdır. Bu

sembolik anlatım Batı Anadolu'da ele geçmiş figürinler arasında rastlanılan bir özellik değildir. Her ne kadar antropomorfik figürinlerin ne için kullanıldığı ve ne anlam içerdiği arkeolojide tartışmaya açık bir konu olsa da Gülpınar'da ele gecen yas tutan insan betimli iki örnek ölü gömme kültürle bağlantılı olabileceğini akla getirmiştir. Örneğin gözü yaşlı insanı betimleyen antropomorfik parçaları olan bu kült kapları cenaze ritüellerinde kullanılan kült kapları olarak kabul edilebilir. Bu bakımdan gözlerin kazıma çizgi ile kapalı betimlenmesi ölü bireyi simgelemiş ya da ölü bireye gösterilen saygı ve yas tutmayla ilişkili olabilir (Takaoğlu ve Özdemir 2013b: 21-22). Bununla beraber cenaze törenlerinin doğrudan maddesel kültür öğeleri ile yansıtıldığını söylemek doğru olmayabilir. Bunun yerine maddesel kültür öğelerinin toplumun dolaylı yansıması olarak değerlendirmek gereklidir. Çok sınıflı bir toplumun sosyal statü değerlendirmesi yapılırken mezarlar önemli bilgiler vermektedir. Ancak mezar tipolojisinin yaygın hale gelmesi ile “çok sınıflı sosyal yapı” anlayışı ortadan kalkar ve maddesel kültür öğesinin toplumsal yansıması dolaylı hale gelmiş olur (Hodder ve Hutson 2010: 31).

6.4. İzmir ve Çevresi Yerleşmeler

Anadolu'da Neolitik Dönem kazıları uzun yıllar Güneydoğu Anadolu ve İç Anadolu'da ağırlıklı devam etmiştir. Neolitik Dönem kazıları 1995 yılında Ulucak Höyük kazılarının başlaması ile Neolitik sürecin veya süreçlerin nasıl işlediği ile ilgili Batı Anadolu Neolitiği'nin kültürel hayatını anlamak adına önem kazanmıştır. Balkanlar, Yunanistan, Adalar ve Anadolu arasında Neolitik Dönem'in sosyal ve ticari ilişkilerini anlamak adına İzmir çevresinde gerçekleştirilen Ege Gübre, Dedecik Heybelitepe, Ulucak Höyük, Yeşilova Höyük, Çukuriçi Höyük kazıları büyük öneme sahiptir. Kurtarma kazıları yapılan Bakla Tepe ile kazı çalışmaları süren Liman Tepe, İzmir ve çevresi için önemli Kalkolitik Dönem yerleşmelerdir.

6.4.1. Ulucak Höyük

Ulucak Höyük, İzmir Ankara karayolu üzerinde İzmir'in 25 km doğusunda Ulucak Beldesi sınırları içinde yer alır. Ulucak Höyük'te Erken Bizans Dönemi'nden Ön Neolitik Dönem'e kadar inen altı farklı kültür tabakası tespit edilmiştir (Çilingiroğlu vd. 2012: 141; Çevik 2015: 112). Son dönem VI. yapı katında yapılan çalışmalarla Ulucak için en erken tarih MÖ 7040-6500 yılları verilmektedir (Çevik 2017).

Ulucak Höyük Neolitik Dönem mimarisinin IVb (MÖ 5800-5700) tabakası ani bir yangınla son bulmuştur. Mekanlar *in situ* halde zengin buluntular vermiştir. IV. tabakanın farklı evrelerine ait 19 yapı, üçü avlu ve ikisi sokak olduğu düşünülen, beş açık alan ortaya çıkarılmıştır (Çilingiroğlu vd. 2007: 364). Bu tabakada mimari, tek sıralı taş temel üzerine kerpiçten yapılmış dikdörtgen yapılardan oluşmaktadır. Duvarların üzeri kille sıvanmaktadır. Düz dam özelliği görülmektedir. Kilin temin edilmesi, mimariye uygulanması süreçlerinde hane içinde cinsiyete dayalı bir işbölümü uygulaması söz konusu olabilir. Ulucak'ta evler genelde iki mekandan oluşmaktadır. Evlere sonradan mekanlar eklenmiştir. Bitişik evler olmakla beraber tek başına yapılar da bulunmaktadır. Bitişik yapılarda ortak duvar kullanımı görülmektedir.

Ortak duvar kullanımı ve bitişik evler akla komünal yaşam şeklini getirmektedir. Birlikte üreten, ürettiğini birlikte tüketen, üretimini hane ve haneler için faydalı olacak şekilde dağıtan ve davranışsal insan özellikleri arasında olan çocukların bakımını topyekûn gerçekleştiren bir topluluktan söz edilebilir. Bu tür mimari özellik gösteren yerleşmelerde kadın ve erkek arasında cinsiyete dayalı bir işbölümü ve ortak mekan kullanımından bahsetmek mümkün olabilir. Duvar tekniği olarak dal-örgü tekniği, kerpiç tuğla, kerpiç topan tekniği uygulanmıştır. Yapılardan iki tanesinde kırmızı renkli duvar boyası görülmüştür. Bu boyalı mekanların içinde kadın ve erkek figürinleri tespit edilmiştir (Çilingiroğlu vd. 2012b: 142-143). Bazı evlerin genişliği 3 metreyi bulan sokağa paralel inşa edilmiştir. Sokak ile evler arasında açık bir avlu bulunmaktadır. Evler ve avlular birbirinden dal-örgü tekniğinde yapılmış çitlerle ayrılmıştır. Avluların ve evlerin içinde bir veya iki fırın vardır. Fırınlarda genellikle dikdörtgen biçimli ve düz damlıdır. Yuvarlak fırınlar da bulunmaktadır. Fırınlarda yanlarında ocaklar, ışıklar ve platformlar bulunmuştur. Işıkların ekmek hazırlamaya yönelik olarak kullanıldığı ve platformların da günlük işleri görmek için kullanıldığı düşünülmektedir. Bazı fırınların yanında çok sayıda kırık çanak çömlek parçaları bulunmuştur. Ulucak'ta fırınlar, ocaklar ve ışık alanları yan yana görülmektedir (Çilingiroğlu vd. 2007: 365).

Neolitik Dönem IVc evresinde (MÖ 5840-6005) tespit edilen ve yangınlara maruz kalmış 55-56 numaralı mekanlarda seramik üretimine dair zengin bulgulara rastlanmıştır. Seramik üretimine dair fırın, ocak, öğütme taşları, tüm kaplar, hematit, kil topraklar gibi bulgular çanak çömlekte kırmızı astarın yoğun kullanıldığı evre için son derece önemlidir. Çanak çömlek üretimine dair pek çok verinin birarada yoğun şekilde karşımıza çıkan bu

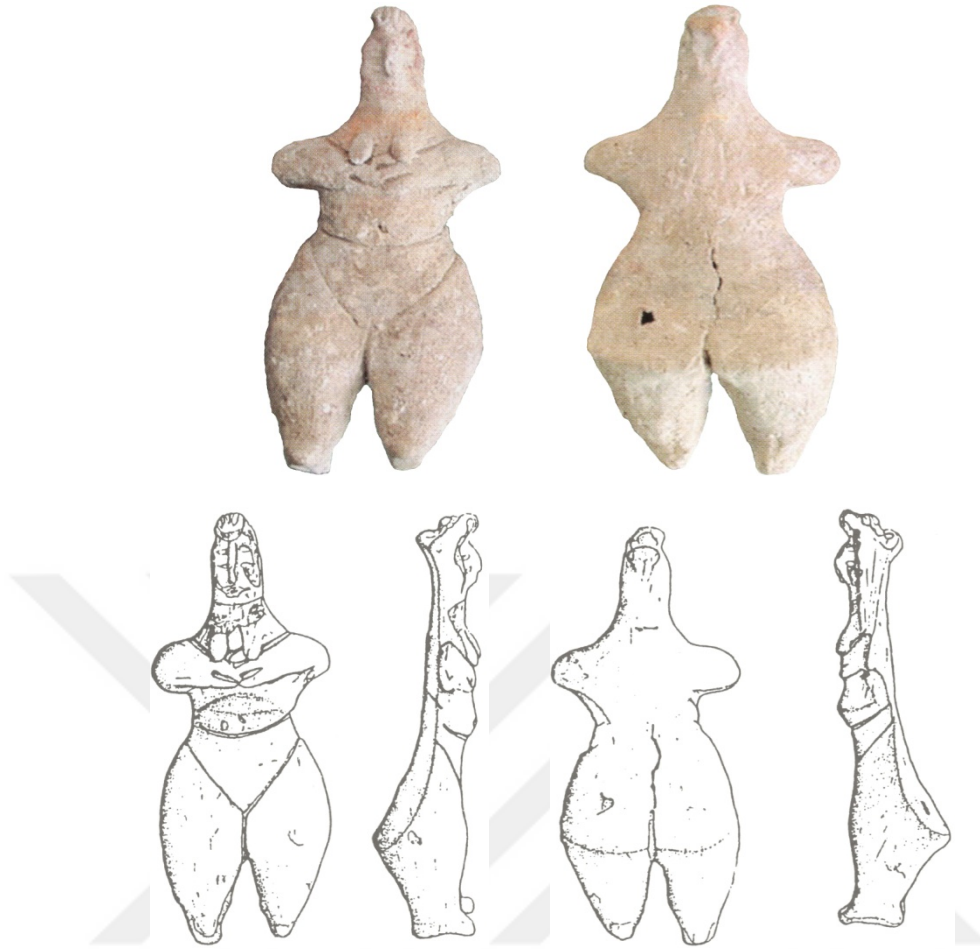
özel alanların Ulucak toplumuna ve çevre topluluklara aynı anda mı hizmet ettiklerini, uzmanlaşmanın hangi boyutu ile karşı karşıya kaldığımızı öğrenmek için "seramik üretim atölyesinin" gelecek dönem çalışmalarına odaklanmak gerekmektedir (Çevik 2016).

Ulucak V. evre (MÖ 6500-6000) yerleşmesi dal-örgü duvar tekniğinin kullanıldığı bir dönemdir. V. tabakada ortaya çıkarılan yapılar, küçük mekanlardan oluşan büyük bir yapı görünümündedir. 23 no'lu mekanın güneybatı köşesinde taban üzerinde 214 adet sapan tanesi, ağırşaklar, taş aletler, yarım ve dilgi halinde obsidyen, pişirilmemiş kilden kap tespit edilmiştir. Üç tüm kaba ait parçalar ve kaba hamurlu bir depolama kabı ile bu kaba ait kapak taban üzerinde saptanmıştır. Kemik aletler, ağırşaklar, hayvan figürinleri ve bir adet taş balta *in situ* halinde tespit edilmiştir (Çilingiroğlu vd. 2007: 367). 27 no'lu mekanda 54 adet sapan tanesi topluca çıkarılmıştır. Bir adet tüm kap, kemik spatula, kadın figürini, kil objeler ve kemik alet bulunmuştur. 28 no'lu mekanda depolama birimleri 190 adet sapan tanesinin yanında ağırşaklar, obsidyen aletler, taş baltalar ve bir hayvan figürini tespit edilmiştir. Anlaşıldığı üzere mekanlarda çok sayıda sapan tanesi ele geçmiştir. Silah özelliği taşıyan sapan taneleri, av için kullanılabileceği gibi çobanlarca savunma amaçlı olarak da kullanılabilir. Bu bağlamda mekanlarda görülen sapanların kullanıcıları fiziksel güç gerçeğinden dolayı erkekler olarak öngörülmektedir. Ancak kendilerini doğal çevredeki herhangi bir unsurdan korumak isteyen kadınların ilk yardım taşları da olabilir. Sonuç olarak sapan tanelerinin yoğunluğu akla güvenlik ile ilgili çağrışımlar yapmaktadır (Korfmann 1973; Korfmann vd. 2007).

Ulucak yerleşmesi IV. yapı katı Geç Neolitik Dönem (MÖ 6000-5700) 8 ve 13 numaralı mekanlarda kırmızı renkli duvar boyası görülmüştür (Çilingiroğlu vd. 2007: Res. 4). Bu mekanlar içinde bulunan antropomorfik figürinlerin, boyalı duvarların sembolik özelliği olabileceği ileri sürülmektedir (Çilingiroğlu vd. 2007: 364). IV. tabakada 8 numaralı mekanda tüme yakın halde antropomorfik biçimli kap tespit edilmiştir (Çilingiroğlu vd. 2004: Res. 58, çiz. 25.32; Abay 2005: Res. 3.23; Çilingiroğlu vd. 2007: Res. 8-9). Kırmızı boyalı, göğüslerini tutan kadın şeklindeki kap kronolojik ilişki kurulması açısından önemlidir. Bu tür kaplara Erken Kalkolitik Hacılar I'de (Mellaart 1970: Lev. CLXXII, CLXVI), kırmızı boyalı saçlarını arkadan bağlamış gözleri badem şeklinde tüm haldeki kupa Geç Neolitik Hacılar VI tabakasında (Duru 2008: Res. 143), Geç Neolitik Aşağıpınar 2. yerleşmesinde iskemleye oturan kadın betimli kap ile çift gövdeli insan betimlemeli kap (Özdoğan 2008: Res. 1-2; Parzinger 2005: Lev. 2/2, res.

121/2) ve Geç Neolitik Toptepe V. evresinde (Kara  ak 2008: Lev. 23, res. 4-5) kırmızı boyalı, ellerini gö  slerinin altında birleştiren kadın tasvirlerinde rastlanmaktadır.

Ulucak'ta kırkı geçen doğal, şematik ve idol biçimli figürin tespit edilmiştir. Antropomorfik nesnelerin birisi dışında tümü Vb ile IVc tabakaları arasında bulunmuştur ve M   6300 / 6200-5700 yılları arasında tarihlenmektedir (  evik 2015: 112). Doğal biçimdeki figürinlerin bir tanesi dışında tümü kadın olarak tasvir edilirken, oturur veya ayakta betimlenmiştir. Göller Bölgesi veya Teselya Ovası yerleşmelerindeki hamile, çocuklu veya iskemleye oturur halde figürin tasviri yer almamaktadır (  evik 2015: 115). Şematik ve akrolitik figürinlerle birlikte idol tipi figürinler Ulucak Höyük'te görülmektedir. Ulucak Höyük figürinleri dolgu tabakası, sokak, avlu gibi ortak kullanım alanlarında tespit edilmiştir. Figürinler yerleşmenin farklı özellikleri olan ortak kullanım yerlerinde tespit edilmiş olmasına karşın, IVb tabakası 13 numaralı yapının tabanı üzerinde kırmızıya boyanmış sembolik anlamları olan motiflerin yer aldığı duvarın önünde, bir kase içinde çakmaktaşı ve obsdiyen dilgilerle birlikte pişmiş topraktan bir kadın ve erkek figürine rastlanmıştır (Abay 2003: 19;   ilingiro  lu vd. 2004: Fig. 54b, 60a-b). Kadın figürini tüm halde tespit edilmiştir. Kızılımsı, bej rengi, figürin ayakta durur vaziyette, saçları topuz şeklinde tepesinde toplanmış, gözler çizgi şeklinde, burun ise kabartılmış, boynunda kırmızı, kızıl kahve boya izleri yer alır, g    sler boynun altında köşk ve sarkık tasvir edilmiş; kollar göğsün altında birle  tirilmı  , eller      parmaklı ve ayrıntısız, karın büyük halde betimlenmemiş ve göbek deliği gösterilmiştir. İnce çizgilerle belirtilen kasık bölgesi kadın cinsiyetini vurgulamakta, kalça ve baldır geniş, üzerinde kıyafet bulunmakta, ayaklar köşk, vücudun belden yukarısı alt kısma nazaran daha köşk betimlenmiştir (Res. 6.24). Erkek figürini de tüm halde tespit edilmiştir. Kızılımsı bej rengi ile ayakta durur vaziyette betimlenmiş; başında kafasını saran bir sarık / başlık bulunurken başlığın altından   nde iki arkada üç tane olmak üzere başlığın uzantısı olan toplam beş tane kumaş benzeri parça sarmaktadır. Yüz ayrıntıları işlenmemiş, göz belirtilmemiş, ağız ise belli belirsiz gösterilmiş; büyük bir burnu bulunmakta, kollar g    s üzerinde birle  tirilmı  , gövde kısmı uzun, figürinin belini arkadan   ne doğru saran bir kuşak bulunmakta, erkeklik uzvu belirgin, bacaklar ayrı   üstten alta doğru incelmekte ve ayaklar belirtilmiştir (Res. 6.25). Bu tür buluntu topluluğu Ulucak insanların mevcut inanç sistemlerinin ritüel yansımaları olarak değerlendirilmektedir (  ilingiro  lu vd. 2012: 145). Ancak kadın ve erkek figürinin bir arada diğer buluntularla tespit edilmiş olması ritüelden çok, kadın ve erkek arasındaki a  kı veya evlilik töreninin anlatan sembolizm olarak da yorumlanabilir (  ilingiro  lu ve

Res. 6.24. Ulucak Höyük Geç Neolitik Dönem kadın figürini
(Çilingiroğlu vd. 2004: 122, fig. 30.1, fig. 60a-b)

Çilingiroğlu 2007: 366). Kase içinde çakmaktaşı ve obsidyen dilgilerle bir arada ele geçen bir başka kadın ve erkek figürin Anadolu ve Ege'de yoktur (Çilingiroğlu vd. 2007: 369). Yunanistan'da Teselya Ovası'nda bulunan Dimini I, Tsangli, Larissa evreleri ile çağdaş Geç Neolitik Dönem'e tarihli Platia Magula Zarkou yerleşmesinde kilden yapılmış dikdörtgen ev modeli içerisinde yine kilden yapılmış sekiz adet antropomorfik figürin, yanında iki adet kil obje ile birarada tespit edilmiştir (Papathanassopoulos 1996: 329, fig. 266; Tranner 2010, fig. 4a). Farklı yaşları sembolize eden kadın ve erkek figürinlerin birarada tespit edilmesi akla aile kavramını getirmektedir. Bu açıdan Platia Magula Zarkou ve Ulucak yerleşmeleri birarada tespit edilen kadın ve erkek figürinler açısından benzer özellikler taşıyor denilebilir.

Ulucak Vb. tabakasının 33 no'lu mekanında altmış ağırşakla birlikte, üzerinde tekstil olan kilden yapılmış bir idol de bulunmaktadır (Çilingiroğlu vd. 2012: Res. 32; Çevik 2015: 116). Talalay'ın (1993) törenler sırasında giydirilen figürinler fikri, idolün üzerindeki

Res. 6.25. Ulucak Höyük Geç Neolitik Dönem erkek figürini
(Çilingiroğlu vd. 2004: 122, fig. 30.2, fig. 60a-b)

kumaştan dolayı dinsel törenlerde kullanılma ihtimalini akla getirdiği kadar kullanılmayan figürinlerin kumaşa sarılı uzun süre bekletilmesi olasılığını da düşündürmektedir.

Ulucak Höyük antropomorfik figürinleri çok çeşitlidir. Kadın figürinler arasında kollarını göğsünde birleştirmiş ayakta durur vaziyette ve bağdaş kuran figürinler Geç Neolitik Dönem'e tarihlenmektedir. Ayakta duran kadın figürinleri arasında sağ bacağının alt kısmı eksik olan pişmiş topraktan figürin, koyu bej rengi, kolları ve başı eksik halde tespit edilirken, figürin önden ayakta, yandan bir yere oturuyor izlenimi vermektedir. Çıplak haldeki bedende göğüsler figürine oranla küçük vurgulanmış, göğüslerin alt kısmında "V" biçimli kazıma bulunmakta; kadın cinsiyetini vurgulamak amaçlı göğüs ve kasık bölgesinde ince kazıma çizgiler yapılmıştır. Şişkin olmayan karın bölgesinde göbek deliği belirgin, kalça ve baldırlar dolgun, ayaklar tasvir edilmemiştir (Res. 6.26).

Bağdaş kurmuş vaziyetteki kadın figürünü pişmiş topraktan yapılmıştır. Başı betimlenmemiş, sağ bacak sol bacağın altına, sol bacak sağ bacağın üzerine konmuş, karın,

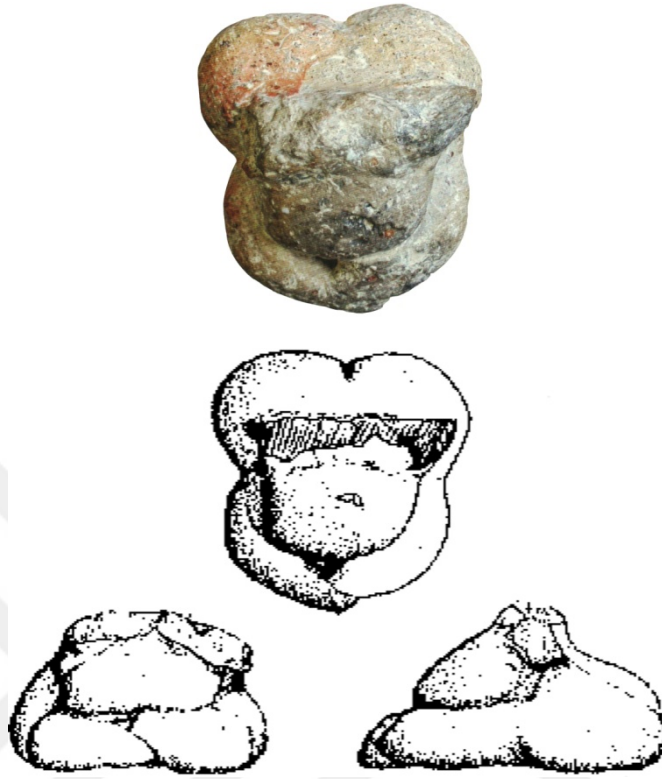
göğüs ve kalça abartılı tasvir edilmiş, kollar betimlenmemiş, figürin üzerinde herhangi bir çizgi veya bezeme görülmemekle beraber gövdeden sağ alt kısma dek kırmızımsı, kızıl ve kahverengi boya izleri mevcuttur (Res. 6.27). Bu tür bağdaş kurmuş figürinlerin yayılım alanı Yakınoğlu'dan Yunanistan hatta Arnavutluk içlerine kadar uzanmakla beraber, "Buda Oturuşu" olarak isimlendirilmektedir (Baltacıoğlu 2011).

Res. 6.26. Ulucak Höyük Geç Neolitik Dönem ayakta duran kadın figürünü (Çilingiroğlu vd. 2004: 122, fig. 30.3; Bilgi 2012: 116, res. 250)

Doğal üsluptaki antropomorfik figürin örnekleri Ulucak Höyük figürinciliğini anlamak, farklı bölgelerle karşılaştırma yaparak benzer ve farklı özellikleri görebilmek adına ne kadar önemli ise, şematik "çuval biçimli" figürinler için de aynısı söz konusudur. Bu tür şematik figürinlerden bir tanesi diğerlerinden ayrılmaktadır. Pişmiş topraktan yapılan ve tüm halde tespit edilen açık bej rengi şematik figürinin, baş kısmı eksik ve omuzlarının arasında baş için hazırlanmış delik bulunmamakta; böylelikle farklı hammadelerle elde edilen akrolitik başların bu şematik üslupta kullanılmamış olduğu anlaşılmaktadır. Kollar yanlarda uca doğru sivrilen küçük çıkıntılar halinde tasvir

edilirken, göğüs bölgesinde memecikler kabartı şeklinde belirtilmiş, idole kadınlık özelliği yansıtılmak istenmiştir (Res. 6.28).

Res. 6.27. Ulucak Höyük Geç Neolitik Dönem bağdaş kuran kadın figürini (Abay vd. 2000: 360, çiz. 5h; Bilgi 2012: 12, res. 267)

Res. 6.28. Ulucak Höyük Neolitik Dönem çuval biçimli şematik figürin (Bilgi 2012: 10, res. 222; Çevik 2015: Res. 2)

Ulucak Höyük'ün Erken Kalkolitik Dönem III. tabakasını mimari kalıntı yerine çanak çömlek buluntuları üzerinden tanımlamak mümkündür. "L" biçimindeki tek sıra taş temelli yapı, korunagelen birkaç yerdeki kerpiç duvar izi ve 5 adet silo dışında mimari unsura rastlanmamaktadır. Organik ve mineral kalcı kahverengi, gri/siyah, kırmızı, kırmızımsı ve krem astarlı çanak çömleklerde görülürken, çanak çömlek %60 oranında

açkısızdır (Çevik 2017). Kahverengi, gri ve siyah mallar yoğunluktur. Bezeme % 1 uygulanmış; kazıma, enkrüste ve açık oluk bezeme çeşitlerini oluşturur. Birkaç krem üzerine kırmızı boya bezemeli örneğe rastlanmıştır. IIIb tabakasında sadece kazıma ve enkrüste bezemeli çanak-çömlek görülmektedir. Mahmuz kulplar, içe kalınlaştırılmış ağız kenarlı kase ve çanaklar ile düz cidarlı derin kaseler, daralan ağız kenarlı küresel gövdeli çömlekler yaygın formlardır. Diğer buluntular arasında kilden yapılmış geniş kalçalı kadın figürinleri ve mermerden bilezikler dönem için belirleyicidir (Çevik 2017).

Kalkolitik Dönem MÖ 5670-5470 yıllarına tarihli III. tabaka içinden gelen figürinlerden bir tanesi Geç Neolitik Dönem IV. tabakadaki figürinlerden ayrılmaktadır. Figürin koyu kahverengi astarlı, kaide üzerinde ayakta durur vaziyettedir. Abartılı kalçası ve küçük göğüs kısmı ile Balkanlar'da MÖ 6. binin ilk yarısına tarihlenen kadın figürin örneklerine benzerdir. Ancak figürin baş kısmı kırık halde ele geçmiştir (Res. 6.29).

Res. 6.29. Ulucak Höyük Kalkolitik Dönem III. tabaka kadın figürini (Çevik 2017: Fig 7, baskıda)

Figürinler kadar antropomorfik kaplar Ulucak Höyük sembolizmi adına önemli bilgiler sunmaktadır. IV. yapı katında 14 ve 8 numaralı yapılarda bulunan antropomorfik kaplardan bir tanesi tüme yakındır (Çilingiroğlu vd. 2004: 112, fig. 25.32, fig. 58). İnsan biçimli kap veya göğüslerini tutan kadın olarak adlandırılabilen kap, pişmiş topraktan yapılmış (Res. 6.30), kızılımsı, bej rengi, kum ve mika katkılı, iyi fırınlanmış ve elde

yapılmıştır. Burun hizasından yukarıya doğru olan kısmı eksik, kollar ince ve göğüs kısmında vücuda bitişik, kollar ufak yapılmış olan göğüsleri tutmaktadır. Kolların omuzlarla birleştiği kısımda kırmızı renk boya çizgiler görülür, eller belirtilmemiş, kabın yüz kısmında dikine ve çapraz halde inen kırmızı boya işaretler mevcuttur. Sağ ve sol omuzdan üçer adet inen kırmızı boya işaretler karın bölgesinde kemeri andıran kabartmada birleşir; kabın sırt kısmında yine üçer adet birbirine zikzak halde boyama görülmektedir. Kemer andıran kabartmanın altında cinsel organa uzanan iki adet şerit halinde kırmızı boya sürülmüştür. Kabın sağ alt kısmında kırmızı boyadan altı adet şerit çizgi yer alır; üç çizgi birbirine paralel iken, diğerleri birbirlerinden uzaktır. Kalça kısmı vücudun üst kısmına göre daha dolgundur. Üzerindeki boyamaların elbise olabileceği düşünülmektedir (Çilingiroğlu ve Çilingiroğlu 2007: 368). Vb. tabakadaki bir diğer antropomorfik nesne ise Ege Gübre ile İç Anadolu Köşk Höyük ve Tepecik Çiftlik'ten bilinen insan bezemeli seramik kap parçasıdır (Çevik 2015: 117, fig. 7). Kahve astarlı seramik kap parçasının üzerindeki bezeme, kurbağa veya doğum yapan kadın olarak yorumlanabilir.

Res. 6.30. Ulucak Höyük Geç Neolitik Dönem kadın biçimli kap
(Çilingiroğlu vd. 2004: 112, fig. 25.32, fig. 58)

Figürinlerin evin girişinde, taş aletler ve tekstil üretimiyle ilişkili bulunması, hane içi ilişkileri, üretim faaliyetlerinin bolluğu ve devamı temsil ettiği düşünülürken, ergenliğe geçiş veya sosyal statü kazanımı olarak da değerlendirilmektedir (Çevik 2015: 116). Ulucak insanları için figürinlerin birden fazla anlamı ve amacı olmakla birlikte kadın bedeninin nicelik olarak üstün olduğu ifade edilebilir. Çok boyutlu bakmaya devam edip figürinleri buluntu kontekstleri içinde değerlendirmeyi sürdürerek komşu coğrafyalardaki yerleşmelere göz atıp olası kültürel veya ticari ilişkileri anlamak gerekir. Sadece figürinler yoluyla değil, mimari, çanak çömlek, taş endüstrisi ve küçük buluntularla çok yönlü değerlendirme yaparak yerleşmeler arası etkileşimi ortaya koymak gerekmektedir. Örneğin Ulucak V. tabakanın taş temelsiz, kil-çamur ve ahşaptan, bitişik düzenli, dörtgen planlı yapıların benzerleri Kıta Yunanistan Lerna, Sesklo, Nea Makri, Halai gibi Erken Neolitik yerleşmelerinde görülmektedir (Perlés 2001: 188). Dal örgü mimariden kerpiç tuğlaya geçiş Ulucak'tan bilindiği gibi Argissa, Sesklo, Nea Makri ile Ilıpınar'dan da bilinmektedir (Roodenberg 2007: 394). Ulucak VI. tabakasinda kırmızı boyalı kireç tabanlar tespit edilmiştir. Bu tabanlar Levant, Orta ve Doğu Anadolu Çanak Çömleksiz Neolitik yerleşmelerde (Esin ve Harmankaya 2007: Res. 14; Özbaşaran vd. 2007: Res. 3-4; Özdoğan 2007c: Res. 49-51; Hauptmann 2007: Res. 7, 8, 8a-b; Çelik 2007: Res. 14-16) görülen *terazzo* tabanlardır. Göller Bölgesi Bademağacı Erken Neolitik 1 / 8 yerleşmesinin taban sıvası özenle açkılanmış ve üzerindeki koyu kırmızı veya siyah boyalı kısımlardan dolayı *terazzo* şeklinde yorumlanmıştır (Duru 2007: 344). Batı Anadolu'da Ulucak, Bademağacı ve EN I Hacılar (Mellaart 1970: 30; Duru 2008: Res. 31, 34) yerleşmelerinde görülen *terazzo* tabanların varlığı Çanak Çömlekli Neolitik ve Çanak Çömleksiz Neolitik evreleri ile bölgeler arası etkileşimi anlamada önemli ipuçları veriyor olabilir. Kırmızı renkli taban uygulaması Neolitik sonrası Uğurlu Höyük II. yapı katı olan Kalkolitik Dönem 4 numaralı mekanda görülmüştür (Erdoğan 2014: 162, res. 22).

Neolitik topluluğunun bilindik öğelerinden biri de basmakalıplardır (*pintadera*). IV. tabakadan iki adet *pintadera* çıkarılmıştır. Bunlardan bir tanesi tam olarak korunmuş, yuvarlak ve kırmızı astarlıdır. Baskı yüzeyinde iç içe beş adet daire bulunmaktadır (Çilingiroğlu 2009: 14, fig. 4.1, 5). Bahsedilen *pintadera* 12 no'lu mekanda pek çok ağırşak ile aynı ortamda tespit edilmiştir. Bu yüzden *pintadera* ile ağırşaklar arasında dokuma açısından bir bağlantı kurularak *pintaderaların* kumaşların yüzeyine uygulandığı düşünülmektedir. Kökboyasının kullanılmış olduğu varsayılırsa, basmakalıp, ağırşak,

kumaş ve kökboyasından yola çıkarak Mellaart'ın (1967: 118-119) Çatalhöyük için önerdiği kadın figürinlerin ve kumaşların kökboyası ile boyandığı savını Ulucak için de varsaymak mümkün olabilir. Hane içinde olasılıkla kadınlar, ilk önce kök boyayı doğadan elde edip kumaşların üzerine sürülebilecek şekilde hazırlayarak basmakalıpları beğenileri doğrultusunda kullandıkları düşünülebilir. Aynı kökboyaları ile belki antropomorfik figürinler de boyanmaktadır. Bu sebeple kadınların hane içinde üretimi gerçekleştirmeleri için muhakkak mekana ihtiyaçları vardır (Çilingiroğlu 2009: Fig. 5). V. tabaka çalışmalarında da basmakalıplara rastlanmıştır. Yuvarlak ve dörtgen olan bu pintaderalar Balkan ve Erken Neolitik Yunanistan örneklerini anımsatmaktadır (Çilingiroğlu ve Çilingiroğlu 2007: 368). Mevcut baskı kalıplarının ekonomik amaçlar doğrultusunda ortaya çıktığı ve merkezi otoriteyi temsil ettiği düşünülmüş (Çilingiroğlu vd. 2012a: 172); ancak merkezi otoriteyi yansıtacak veriler Ulucak Höyük'te ortaya çıkmamıştır. Ekonomi, merkezi otorite ve rol bağlamında Güney Amerika'dan bir örnekle durumu pekiştirmek gerekmektedir. Kolomb Öncesi Erken Koloni Dönemi Meksika'daki dokumacılık, giyim ve kadının toplumdaki yeri ile toplumsal cinsiyet kimliği üzerine çalışan Sharisse D. McCafferty ve Geoffrey G. McCafferty (1998) etnografik, etnoarkeolojik ve antropolojik örneklerle işlenmemiş yün ve ağırşığın, dokuma ve giyim gibi somut nesnelere kadının becerisi sayesinde bütüne büründüğü, bu bütün sayesinde kadının hane içi aktivitelerinde belirleyici rol üstlendiğinin altını çizmektedirler. Ağırşakalardaki geometrik, hayvan, bitki motifleri kadın üreticilerin birer sembolik ifadesi olarak ortaya çıkarken, "Meksika Tanrıçası" elinde ve başında ağırşak tutar halde tasvir edilmektedir (McCafferty ve McCafferty 1998: Fig. 4).

6.4.2. Ege Gübre

Ege Gübre, İzmir'in kuzeyinde Aliğa ilçesinde Kendirci mevki Ege Gübre Fabrikası'nın içinde bulunmaktadır. Ege Gübre Neolitik yerleşmesinde çalışmalar 1994 ve 2000 yıllarında İzmir Müzesi ve Kyeme kazı başkanı Sebastiana Lagona başkanlığında sondaj kazıları olarak başlamış ve Neolitik Dönem'e tarihli yerleşme ortaya çıkarılmıştır (Sağlamtimur: 2007: 373). 2004 yılında İzmir Müzesi ve Ege Üniversitesi işbirliği ile kurtarma kazılarına başlanmıştır (Sağlamtimur 2012: 197). Ege Gübre yerleşmesinde dört ana tabaka tespit edilmiştir. Hellenistik I, Kalkolitik II, Neolitik IIIa (Tek veya iki odalı dikdörtgen yapılar, dairesel yapılar ve geç dönem muhafaza duvarı evresi), Neolitik IIIb (Tek Odalı dikdörtgen yapılar ve yuvarlak yapılar ile erken dönem savunma duvarı),

Neolitik IV (Yuvarlak yapılar evresi) olmak üzere 4 tabaka belirlenmiştir (Sağlamtimur 2012: 197). Kalibre edilmiş tarihler Geç Kalkolitik Ege Gübre II için MÖ 4040-3640, Neolitik III için MÖ 6000-5700 iken Neolitik IV için MÖ 6200-6000 yıllarını göstermektedir (Sağlamtimur ve Ozan 2012: 112).

Ege Gübre IIIc evresinde mekânlar yuvarlak planlı ve taş temellidir. Duvarların dal örgü ve yığma çamur kullanılarak yapıldığı düşünülmektedir. Temeller iki sıralı dizilen taşlarla örülerek araları daha küçük taşlarla doldurulmuştur. IIIc ana evresinde yapıların temelleri iklim şartlarına ve yerleşimin doğusunda akan Hayatlı Dere ile batısında yer alan bataklığın etkilerine karşı yükseltilmiştir. Bu evreye ait iki yuvarlak planlı mekân bulunmuştur. Bu mekânlar Ege Gübre IIIb ana evresine ait dörtgen planlı yapılar tarafından kısmen tahrip edilmiştir (Gündüzalp 2009: 16). IIIb evresinin dörtgen planlı yapıları taş temel üzerine yığma çamur ve dal örgü kullanılarak inşa edilmiştir. Dörtgen planlı yapılar merkezi bir avlu etrafında konumlandırılmıştır. Merkezi avlu etrafında konumlanan mimari öğelerin oluşturduğu model IIIb evresinde ve sonraki IIIc ana evresinde bozulmadan devam etmektedir. Dörtgen yapılar birbirine paralel inşa edilmiştir ve birbirinden dar sokaklarla ayrılır. Avludaki ocaklar ve işlik alanları, bu alanın gündelik işlerin ortak yapıldığı bir yaşam alanı olarak kullanıldığını gösterir. İşlikler yapıların küçük mekânlarına bitişiktir. Pişirme alanları ya yapıların dışında yapı duvarlarına neredeyse bitişik ya da merkezi avlunun ortasında yer alır (Gündüzalp 2009: 17).

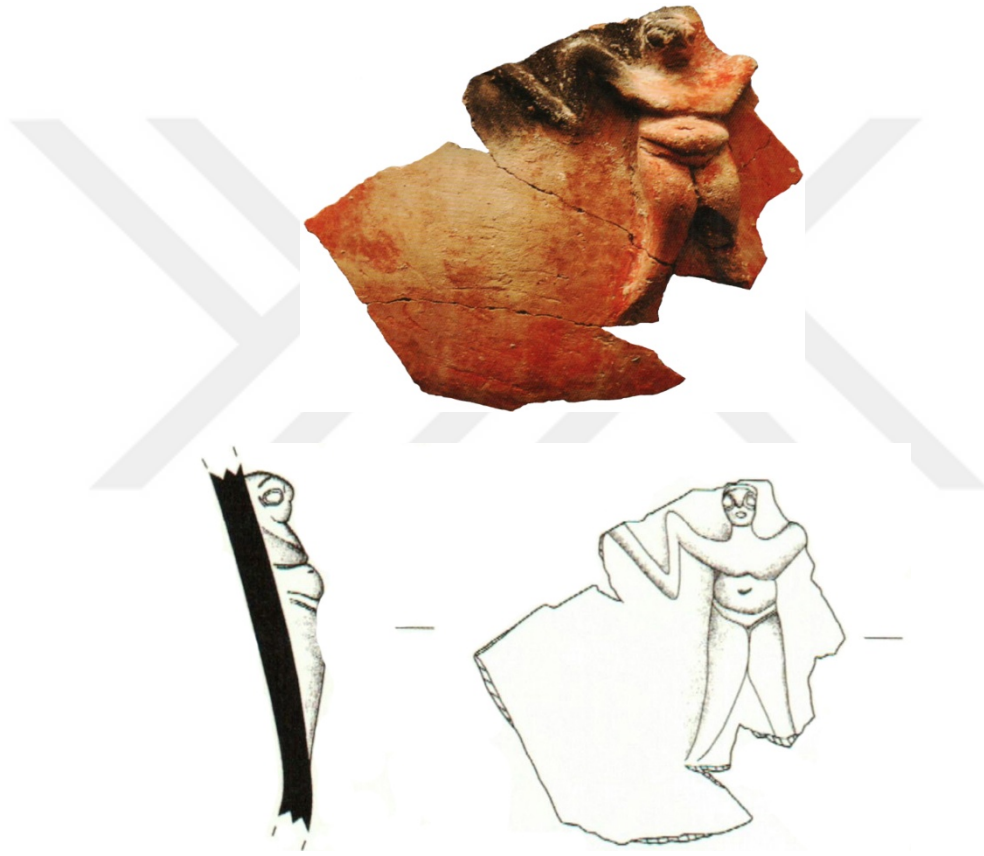
IIIa ana evresinde Ege Gübre Neolitik mimarisinde değişiklikler gözlenmektedir. Özellikle yuvarlak planlı mekânların yeniden ortaya çıkışı IIIa evresinin ayırt edici özelliğidir. Yeni yapılar daha çok yerleşimin doğusuna inşa edilmiştir. Yuvarlak planlı mekânlar yerleşimin doğusunda akan Hayatlı Dere'nin yatağına paralel olarak inşa edilmiştir. Yuvarlak dönüşlü mimarinin taşkınların zararlı etkilerine karşı dörtgen mimariye oranla daha dayanıklı olduğu göz önüne alındığında IIIa evresindeki yuvarlak planlı mekânların yerleşime yeni gelen bir mimari gelenekten ziyade çevre koşullarına karşı korunmak amacıyla işlevsel amaçlı inşa edildiği söylenebilir (Gündüzalp 2009: 20).

Ege Gübre Neolitik yerleşmesi karbon analizlerine göre, yaklaşık 300 yıl boyunca iskân görmüştür. Yerleşim çanak biçimli alanın ortasındaki bataklık ile doğusundaki Hayatlı Dere arasında yer almaktadır. Neolitik Dönem'de özellikle IIIb ve IIIa ana evrelerinde yerleşim planında ve mimari öğelerde gözlemlenen değişimlerin ana nedeni yerleşimin doğusunda akan Hayatlı Dere'nin etkilerine karşı geliştirilen çözümlerdir.

Neolitik Dönem boyunca yapılar merkezi bir avlu etrafında konumlandırılmış ve gündelik işler bu avluda yapılmıştır. Sınıfsız bir köy yaşıntısının göstergesi sayılabilecek bu model, yapı tipleri değişse de Neolitik Dönem boyunca bozulmadan varlığını sürdürmüştür (Sağlamtimur ve Ozan 2012: 105).

Ege Gübre yerleşmesinde insan betimlemeli pişmiş toprak kabartma kap ile oturur haldeki antropomorfik figürin ve gözleri damla / badem biçimli iki adet figürin başı Neolitik tabakalarda tespit edilmiştir. Ege Gübre yerleşmesinde çanak çömlekler üzerinde kabartma bezemeler önemli yer tutar. Hayvan kabartmaları sıkça görülürken, kap parçalarının bir tanesinde kadın ve erkek figürler doğala yakın halde yan yana betimlenmiştir (Sağlamtimur ve Ozan 2012: 107, res. 11; Sağlamtimur 2012: Fig. 17 a-b). Kadın figürin erkeğe nazaran daha şişman betimlenmiştir. Bacakları dolgun, göğüs kısmı abartılı değildir. Karın kısmının şişkin oluşu akla hamile olasılığını getirmektedir. Her iki figürinin bacakları yana açılmış ve ayakta betimlenirken, kolları yukarıya kalkık dalgalı halde tasvir edilmiştir. Kadın figürinin başında gözler, ağız ve saç kısmı net bir şekilde bellidir. Erkek figürinin göz ve ağız kısımları kadın figürine göre daha siliktir. Her iki figürine ait cinsel organ tasviri görülmemektedir (Res. 6.31-6.32). Kabartma bezemelerinin ne için yapıldığını söylemek güçtür. Aynı kapta kadın ve erkeğin betimlenmesinde sıradan bir uygulamadan çok bilinçli bir seçim vardır. İç Anadolu Bölgesi Neolitik yerleşmelerinden Köşk Höyük'te birbirine yakın haldeki kadın figürlü kabartmaların kolları dalgalı şekilde seramik kaplarda tasvir edilmiştir (Öztan 2007: Res. 23). Hasat şenliği sırasında ele ele vererek dans eden kadınlar şeklinde yorumlanan (Öztan 2007: 229; Garfinkel 2003: 81-83) bu seramik kabartma ile Ege Gübre yerleşmesindeki kabartmalı motifler arasında benzerlik kurmak mümkün olabileceği gibi farklı yorumlar yapmak da mümkündür. İç Anadolu'nun bir başka yerleşmesi olan Tepecik-Çiftlik'te de antropomorfik kabartmalar görülmektedir (Bıçakçı vd. 2007: Res. 39-41). Erkek figürinin kollarını yana ve yukarıya doğru açtığı sahnede görülen sığır kabartması hayvancılık ve avcılık gibi besin ekonomisine dair bilgiler sunmaktadır. Neolitik insanların günlük hayatlarını sembolize eden seramik kabartmalara Nevali Çori'de de rastlanmaktadır. Üç kişinin kollarını yukarıya kaldırarak tasvir edildiği kabartmalı bir figür yer almaktadır (Hauptmann 2007: Res. 16). Kireçtaşı kaba ait bu hareketli sahnede iki erkeğin ortasında yer alan bir kadını tutmaları anlatılmaktadır (Garfinkel 2003: 111-114, res. 7:2-3). Hasat şenliğinden ziyade cinsel arzuları ifade ettiği düşünülen bu betimleme ile Ege Gübre kabartmaları arasında benzerlik kurmak fikir vermesi açısından önemlidir. Köşk Höyük kabartmalarındaki hasat şenliği ile

Tepecik-Çiftlik'teki hayvancılık sahnesi sosyo-ekonomik bir olayı tasvir ederken, cinsel arzuların betimlendiği Nevali Çori kabartması bireyselliği ön plana çıkartmaktadır. Ege Gübre yerleşmesindeki kadın ve erkek kabartma figürleri cinsel çağrışım fikrini akla getirmekte ve evlilik tören fikrini de destekler niteliktedir. Ulucak Höyük Vb. tabakasındaki kahve astarlı insan bezemeli kabartmalı figür kurbağa veya doğum yapan kadın olarak yorumlanmıştır (Çevik 2015: 117, fig. 7). Ulucak Höyük ile Ege Gübre insan kabartmaları arasında benzerlik kurulabilir. Cinsellik, evlilik töreni ve doğum yapan kadın tasvirleri soyun devamına yönelik anlatım biçimleridir.

Res. 6.31. Ege Gübre Neolitik Dönem kabartmalı kadın figürü
(Sağlamtimur 2012: 200, fig. 17a, fig. 17b)

Michel Lois Séfériadés (2001: 9-11). Avrupa'daki geniş çaplı spondylus ticaret ağı üzerinde çalışan ve dans eden figürlerin ve/veya figürinlerin şamanizimle ilgili olabileceğini ifade ederken, Neolitik Dönem Sesklo yerleşmesinde seramik kap üzerinde dans eden figürleri, kırmızı aşı boyası ile belirtilmiş Macaristan Tisza Bölgesi Neolitik Dönem dans eder haldeki antropomorfik öğeleri ve Moldovya Carbuna yerleşmesindeki metal, spondylus ve kemikten yapılmış figürin, amulet ve takıların, doğadaki uyanışı temsil

ettiği; bu uyanışı geçmiş insanların şaman danslarıyla kutladıklarını dile getirmektedir. Bahar kutlaması yapan veya dönüşüm geçiren doğadan ilham alan insanın şaman danslarını sosyal ilişkiler ağına dahil etmiş olabilir. Anadolu'da hasat şenliği şeklinde bahsedilen örneklerde şaman etkisinden bahsedilmemiş; ancak bu yönü ile üzerinde durulması gereken bir örneğin farklı coğrafyada farklı yorumlandığı açıktır.

Res. 6.32. Ege Gübre Neolitik Dönem kabartmalı erkek figürü
(Sağlamtimur 2012: 200, fig. 17a, fig. 17b)

Ege Gübre yerleşmesi antropomorfik figürinler arasında, bacaklarını altına alarak yere oturmuş halde ağız, burun ve göz detayları belirgin, karın bölgesindeki çıkıntı ile hamile olma olasılığının yüksek olduğu ve ana tanrıça tanımlamalı kadın figürin yer almaktadır (Sağlamtimur 2007: 375, res. 10). Pişmiş toprak kadın figürin bej renkli, sol bacağın bir kısmı ile sağ bacak eksik, figürin ayaklarını öne doğru uzatarak oturur pozisyonda betimlenirken, bacaklar bitişik ve stilize, başın üst kısmında on üç adet delik açılmış ve deliklere saç aplike edildiği düşünülmektedir. Gözler derin çukurlar şeklinde, kollar vücudun her iki yanına açılmış çıkıntılar halinde stilize biçimde tasvir edilirken, eller gösterilmemiş; göğüsler belirtilmemiş, karın kısmı kabartmalı; hamile kadını sembolize etmektedir. Figürinin alt kısmında delik bulunmaktadır (Res. 6.33). Mevcut

deliğe ahşap sopa takılarak figürinin dinsel törenlerde kullanıldığı ifade edilmiştir (Sağlamtimur 2007: 375; 2012: Fig. 21). Dinsel törenlerdeki işlevinin yanı sıra hamile olma fikrinden yola koyularak, figürinin günlük hayatın içinde anne olmayı isteyen veya hamile kalmak isteyen bir kadını sembolize etmesi de mümkün olabilir.

Res. 6.33. Ege Gübre Neolitik Dönem hamile kadın figürünü (Sağlamtimur 2012: 220, fig. 21)

Ege Gübre'de tespit edilen kırık halde ele geçmiş figürin başları yer almaktadır. İçlerinden bir tanesi kıvılcık rengi ile dikkat çekmektedir (Sağlamtimur 2012: 200). Burnu büyük, hatları belirgin ve burnun bir tarafı kırık haldedir Gözler gözyaşı damlası veya badem şeklinde büyükçe tasvir edilmiş; ağız gözlere ve burna nazaran çok küçük belirtilmiştir. Başın üst kısmında saç, bal peteğini andırır haldedir; boyun kısmı görülmekte, gövde kısmı belirtilmemiş, cinsiyeti belirsizdir (Res. 6.34). Diğer figürin başı ise bej renğinde, ağız ve burun betimlenmemiş, gözler gözyaşı damlası veya badem şeklinde büyükçe tasvir edilmiş, cinsiyeti belirsizdir (Res. 6.35). Bu örneğin ilk örneğe nazaran daha sade olduğu ifade edilebilir. Bu tür figürinlerin benzerleri Göller Bölgesi ve İç Anadolu yerleşmelerinden bilinmektedir.

Res. 6.34. Ege Gübre Neolitik Dönem figürin başı (Sağlamtimur 2012: 200, fig. 23)

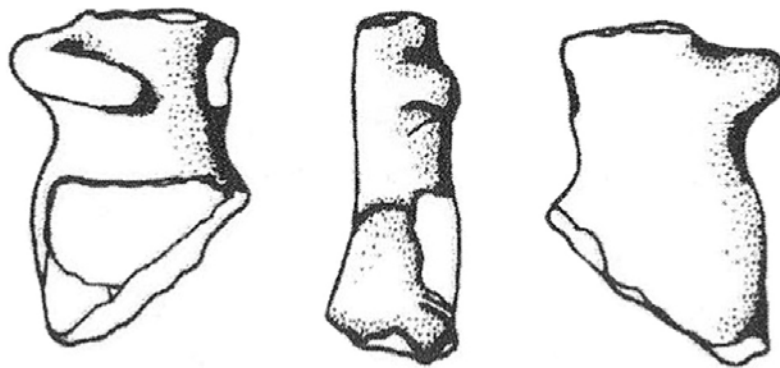

Res. 6.35. Ege Gübre Neolitik Dönem figürin başı (Sağlamtimur 2012: 200, fig. 22)

6.4.3. Yeşilova Höyük

Yeşilova Höyüğü, İzmir'in Bornova ilçesindeki Karacaoğlan Mahallesi'nde, Manda Çayı'nın güneyinde yer alır. 2005-2011 yılları arasındaki çalışmaların neticesinde Yeşilova yerleşmesinde üç kültür tabakası tespit edilmiştir. I. kat Geç Roma - Erken Bizans Dönemi, II. kat Kalkolitik Dönem, III. kat ise Neolitik Dönem'dir (Derin 2012: 378). Yeşilova'da Neolitik Dönem üç metreye yaklaşan kültür dolgusu ile 8 evreye ayrılmıştır.

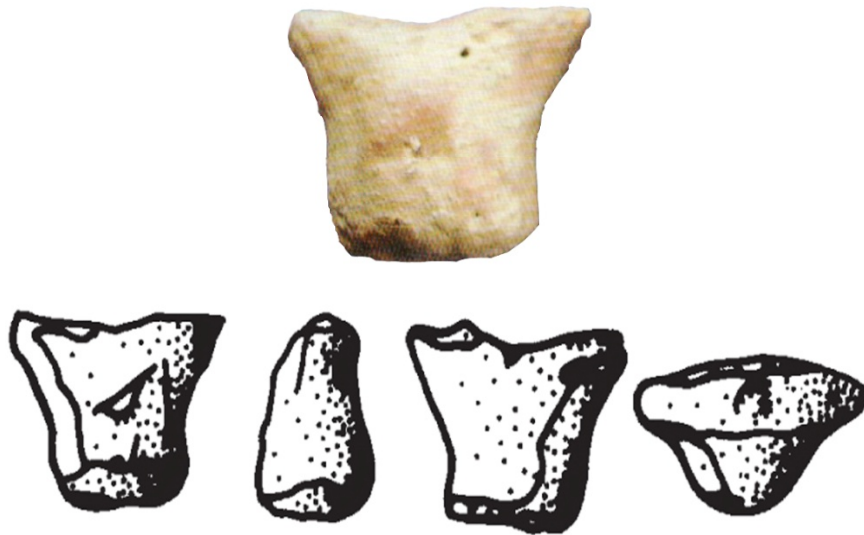
Yeşilova buluntuları arasında benzerlerine Göller Bölgesi'nde rastladığımız kollarını göğsünde birleştiren ana tanrıça tanımlı figürin Neolitik Dönem'in kült objeleri arasında değerlendirilmektedir (Derin 2011: 318, çiz. 3.1). Ana tanrıça olarak yorumlanan pişmiş topraktan kadın figürinin başı, sol kolu ve sol alt kısmı eksiktir; sağ kol göğüs kısmında, muhtemelen eksik olan sol kol ile birlikte göğüste kavuşur vaziyettedir. Önden bakıldığında ayakta, yandan bakıldığında oturur vaziyetteki figürin, sağ omuz dışarı doğru çıkıntılı, karın, kalça gibi kısımlarda abartı bulunmamaktadır; sadece kalça hafif dışarı ve yana doğru çıkık tasvir edilmiştir (Res. 6.36).

Res. 6.36. Yeşilova Höyük Neolitik Dönem kadın figürini (Derin 2011: 318, çiz. 3.1)

Neolitik Dönem'in 6 - 8. yapı katında açılanmış idol ve akrolitik pişmiş toprak figürin tespit edilmiştir (Derin 2007: 381, res. 12). Tüm halde tespit edilen açık bej rengindeki idol, başsız ve bacaksız betimlenmiş, omuzlarının arasında baş için hazırlanmış delik görülmemektedir. Kollar yanlarda uca doğru sivrilen küçük çıkıntılar şeklinde tasvir edilmiş, kadın cinsiyetini sembolize etmektedir (Res. 6.37). Benzerleri Göller Bölgesi'nde çuval biçimli sokma başlı figürinler (Duru 2008: Res. 154, 169, 181, 183) şeklinde literatüre geçmiştir.

Neolitik Dönem III.1. tabakasında kap üzerinde insan biçimli kabartma bulunmuştur (Derin 2011: 316, res. 3). Kabartma figür pişmiş toprak olup kırmızı perdahlı seramik kap parçasıdır. Baş ve ayaklar eksik, ayakta betimlenmiş, olasılıkla kadındır. Göğüsler betimlenmiş, karın, kalça ve bacaklar hafif şişkin; bacaklar ayrık alta doğru incelirken, kollar ve eller betimlenmemiştir (Res. 6.38). Figürinler Yeşilova toplumunun günlük yaşamı ve sosyal yapısı hakkında bilgiler vermektedir. Kadını ve bazı hayvanları kutsallaştırarak onların niteliklerini simgesel eşyalar halinde tapınma objesine dönüştürdükleri düşünülmektedir (Derin 2012: 176). Yeşilova figürinleri dinsel törenlerde ritüel nesneler işlevi görmüş olabilirler. Bu bakış açısı Lauren Talalay'ın antropomorfik figürinlerin işlevine yönelik görüşü ile benzerlik içerisindedir (Talalay 1987, 1993).

*Res. 6.37. Yeşilova Höyük Neolitik Dönem akrolitik figürini
(Derin vd. 2009: 17, 27, çiz. 17.6; Derin 2012: 180, fig. 12)*

Res. 6.38. Yeşilova Neolitik Dönem kabartmalı kadın figürü (Derin 2011: 316, res. 3)

6.4.4. Liman Tepe

Liman Tepe İzmir'in Urla ilçesi İskele Mahallesi'nde bugünkü limanın doğusunda yer alırken, Karantina Adası'na giden kara yolun yanında Ege Denizi'ne uzanan burnun üzerinde bulunmaktadır (Erkanal ve Şahoğlu 2012b: 219). 1992 yılından günümüze değin sürdürülen kazılar, Hayat Erkanal başkanlığındaki ekip tarafından yürütülmektedir. 2000 yılında sualtı kazılarına başlanmış ve bu tarihten itibaren 2008 yılına kadar Haifa Üniversitesi'nin katılımıyla kazılar ortaklaşa yürütülmüştür. Kazılarda I. tabaka Protogeometrik, II. tabaka Son Tunç Çağı, III. tabaka MÖ 2. bin Orta Tunç Çağı, IV-1. tabaka MÖ 3. binin son iki yüzyılı olan İlk Tunç Çağı / IIIB, IV-2. tabaka İlk Tunç Çağı IIIA, V. tabaka İlk Tunç Çağı II, VI. tabaka İlk Tunç Çağı I, VIIa. tabakası Geç Kalkolitik, VIIb. tabakası Orta Kalkolitik Dönem olarak adlandırılmıştır (Erkanal ve Şahoğlu 2012b).

Orta Kalkolitik Dönem düzensiz taşlarla inşa edilmiş tek sıra temellere sahip *wattle and daub* tekniğinde yapılan basit mimariye dayanmaktadır. İki farklı evreye sahip tabakada, perdah bezemeli kaplar, çok sayıda Melos obsidyeni, mermerden yapılmış konik gövdeli bir kaba ait bir parça ve çeşitli figürinler ele geçmiştir. Orta Kalkolitik Dönem içinde tespit edilen figürinler arasında yer alan şematik figürin (Res. 6.39), pişmiş topraktan yapılmış, tüm halde tespit edilmiştir. Gri kahverengi hamurlu, kum ve taşçık katkılıdır. Kolları yana doğru açık halde, boyundan yukarısı öne doğru eğimli, gövde ve alt kısım üst kısma göre daha geniş betimlenmiştir (Erkanal ve Şahoğlu 2012b: 221, res.3) Liman Tepe Doğu Ege Adaları ve Batı Anadolu sahil kesimi ile kültürel açıdan bütünlük göstermektedir (Erkanal ve Şahoğlu 2012b: 221). Geç Kalkolitik Dönem tabakasında *wattle and daub* mimariye sahip yangınla yıkılmış bir evin köşesi tespit edilmiştir. Ev

içerisinde yanmış halde çok sayıda buğday tohumu ele geçmiştir. Ele geçen seramik, Bakla Tepe'den bilinen koyu renk astarlı ve parlak perdahlı beyaz boyalı örneklerle karakterize olmaktadır. İçten kalınlaştırılmış ağız kenarlı çanaklar (*rolled rim*) en yaygın formdur. Melos obsidyen bu dönemde yoğun kullanılmaktadır. Obsidyen dilgiler ve ok uçları Batı Anadolu kıyısı ile Ege Adaları'ndan bilinmektedir (Erkanal ve Şahoğlu 2012b: 221).

*Res. 6.39. Liman Tepe Orta Kalkolitik Dönem şematik figürini
(Erkanal ve Şahoğlu 2012b: 221, res. 3)*

6.4.5. Bakla Tepe

Bakla Tepe, İzmir'in Menderes ilçesi Bulgurca köyü sınırları içinde Cumaovası düzlüğünde bugünkü Tahtalı Baraj Gölü altında yer almaktadır (Şahoğlu ve Tuncel 2014: 68). Cumaovası'nda konumlanan Bakla Tepe'nin batısında Palumut ve Çubuklu Dağları, kuzey-kuzeydoğusunda Nif Dağı yer alırken, kıyı ve iç kısımlara doğru açılan düzlükte kendini stratejik açıdan önemli bir yere konumlandırmıştır. İki ayrı tepeden oluşan Bakla Tepe'nin yayvan ve büyük olanı Geç Kalkolitik, küçük ve yüksek kısmı İlk Tunç Çağı ile bilinmektedir. 1995-2001 yılları arasında Tahtalı Barajı Kurtarma Kazıları kapsamında Hayat Erkanal ve ekibi ile İzmir Arkeoloji Müzesi Müdürü Turhan Özkan tarafından gerçekleştirilen çalışmalarda beş tabaka tespit edilmiştir. I. tabaka Geç Roma / Bizans kalıntıları, II. tabaka MÖ 13. yy. Son Tunç Çağı oda mezarı, III. tabaka MÖ 3. binin 3. çeyreği İTÇ II (geç) ve İlk Tunç Çağı III A, IV. tabaka MÖ 3. binin ilk yarısı İTÇ I ve V. tabaka Bakla Tepe'nin en geniş alana yayılan, bakır, kurşun, gümüş, altın madenleri ile zengin ve bir o kadar stratejik olan yerleşme, MÖ 4. bin sonlarına Geç Kalkolitik Dönem'e tarihlenmektedir (Erkanal ve Şahoğlu 2012a: 91-92; Şahoğlu ve Tuncel 2014: 68).

Bakla Tepe Geç Kalkolitik Dönem mimarisi savunma sistemi olmayan, evlerin arasında geniş açıklıklar bulunan açık yerleşim sistemindedir. Yaklaşık 350x250 m boyutlarında geniş alana yayılan yerleşmede, bağımsız tek sıra taş temel, çamur ve ahşap kullanılarak inşa edilmiş (*wattle and daub*) hafif mimari hâkimdir (Erkanal ve Şahoğlu 2012a: 92; Şahoğlu ve Tuncel 2014: 68). En az 4 evresi bulunan bu tabakanın, çok sayıda yangın geçirdiği tespit edilmiştir. Izgara planlı, apsisli yapılar karakteristik ev tipolojisini oluşturmaktadır. Dikdörtgen planlı veya silo olarak kullanılmış olduğu anlaşılan küçük dairesel planlı mimari öğeler de açığa çıkarılmıştır. Evlerin arasında çakıl taşlarıyla belirlenmiş alanlar sokaklar veya açık hava ışık alanları şeklinde kullanılmıştır. Evlerin büyük bir kısmı günlük yaşamın gerçekleştiği mekanlarıdır. Evlerin tabanlarında yer alan ızgara şeklindeki taş sıralarından oluşan mimari yapılar, tabanlarının olasılıkla ahşapla kaplı olduğuna işaret etmektedir. Böylece mekânların içinde yer alan tahıl depolama alanları nem, hijyen ve hayvanların oluşturabilecekleri zararlara karşı önceden tasarlanan planla uzun süre kullanılmıştır. Bakla Tepe'nin V. tabaka evlerinde ele geçen buluntular, ekonominin tarım ve hayvancılığa dayalı olduğunu göstermektedir. Tespit edilen obsidyen, sileks dilgi ile öğütme taşları, tarım ve hayvancılık ekonomisine dair önemli veriler sağlamaktadır (Erkanal ve Şahoğlu 2012a: 93).

Geç Kalkolitik Dönem seramiği Kumtepe ve Liman Tepe ile benzerlik içerisindedir. Sahilde yer almamasına rağmen dar bir vadi ile kolayca denize bağlanması Bakla Tepe'nin Batı Anadolu sahil kesimi ve Doğu Ege Adaları'nda görülen bu kültürün bir parçası olmasını sağlamıştır. İçten kalınlaştırılmış ağız kenarlı çanaklar (*rolled rim*), kırmızı veya siyah astarlı ve perdahlı seramik Geç Kalkolitik Dönem'in karakteristik özellikleridir (Erkanal ve Şahoğlu 2012a: 93). Farklı tiplerde çok sayıda pişmiş toprak figürin ele geçmiştir. Bunlardan bir tanesi (Res. 6.40) Geç Kalkolitik Dönem tabakalarına tarihlenmiştir (Erkanal ve Şahoğlu 2012a: 93, res. 2; Şahoğlu ve Tuncel 2014: 75, fig. 13).

Pişmiş toprak idol tüme yakın halde ele geçerken, 6,7 cm uzunluğunda ve kahverengi hamurludur. Kollar yana doğru çıkıntı yapmış halde her iki ucunda parmak betimlemek üzere üçer adet yarık oluşturulmuş, bacaklar ise kısa ve ayrıktır. Zemine oturması için ayak altları düz yapılmıştır. Gövde dikdörtgen ve geniş, boyun belirgin, burun büyük ve kabartmalıdır. Gözler nokta çukur, ağız belli belirsiz, başın üst kısmında ucu delik konik bir başlık yer alır. Cinsiyeti tanımlayabilecek cinsel organ, göğüs veya abartılı kalça betimi bulunmamaktadır; ancak erkek cinsiyetini sembolize etmesi daha olasılıklı görülüyor.

*Res. 6.40. Bakla Tepe Geç Kalkolitik Dönem erkek figürini
(Erkanal ve Şahoğlu 2012a: 93, res. 2; Şahoğlu ve Tuncel 2014: 75, fig. 13)*

6.5. Aydın ve Çevresi Yerleşmeler

Bu bölge Büyük Menderes Nehri'nin denize dökülürken oluşturduğu alüvyal birikintilerle verimli topraklara dönüşmüştür. Dikine uzanan dağların arasında bir çeşit doğal koridor meydana getirmiş olan Büyük Menderes, Neolitik ve Kalkolitik süresince tüm canlılar için önemli bir yer haline gelmiştir. Geçmişte olduğu gibi bugünün insanı da su kenarlarına yerleşerek aynı iskan düzenini kullanmayı tercih etmektedir. Bu bölgede yer alan Latmos kaya resimleri, Malkayası Mağarası, İsa Mağarası, Çine-Tepecik, Aphrodisias Pekmeztepe yerleşmelerinin sahip oldukları antropomorfik öğeler incelenecektir.

6.5.1. Latmos – Beşparmak Dağları

Bugün deniz kıyısından 30 km içeride bulunan Latmos Dağları, prehistorik dönemde Ege Denizi kıyısında yer almakta, Mykale ile Didyma arasında kalan körfezin doğu sınırını oluşturmaktaydı. Zaman içerisinde körfez Menderes Nehri'nin taşıdığı alüvyonlarla dolmuştur. Körfezin güney kısmı ise Bafa Gölü olarak adlandırılacak olan iç denize dönüşmüştür. Latmos Dağları kuzeyde Menderes Vadisi, güneyde Labada Dağı arasında yer almaktadır (Peschlow–Bindokat 2006: 13). Neolitik Dönem'de insan izlerine rastlanan Latmos'ta 1994 yılındaki çalışmalarda Neolitik Dönem'e tarihli kaya resimleri tespit edilmiş ve bugün 170 adet kaya resmi saptanmıştır (Peschlow–Bindokat 2006: 22). Bununla beraber Latmos Dağları'nın kuzey tarafında Malkayası ve İsa Mağaraları'nda

Neolitik-Kalkolitik Dönem'e tarihli antropomorfik figürinler, insan betimli kap parçaları bulunmuştur.

Kaya resimleri güneyde Gökaya'dan başlayıp Yürüken Geçidi üzerinden kuzeyde Bozalan ve buradan ilerideki Aztepe üzerinden Menderes'e açılan Değirmenboğazı Vadisi'ne ulaşan döşemeli antik yolun iki tarafında yoğunluk kazanmıştır. Kaya resimlerinin bulundukları yerler göl kıyısından başlayıp 930 m kadar yüksekliğe çıkarken, tek başına duran kayaların, kayaların alt yüzeylerinde, kaya sınıklarının alt kısmında, kaya yüzlerinde veya tek başına duran taş bloklar üzerinde tespit edilmiştir. Birkaç resim dışında tüm resimler doğrudan gün ışığına maruz kalmaktadır. Göktepe, Karadere Mağarası ve Balıklıtaş Mağarası betimlemelerinde kaya resimlerinin bulunduğu yer ve çevresi doğal bir tapınak izlenimi vermektedir (Peschlow-Bindokat 2006: 23, 97-98, 100-101, res. 16a-17f, 28a-29f, 41 - 47, 49, 50-58b, 98a-c).

Kaya resimleri genellikle su yakınında bulunması dikkat çekici bir özelliktir. Örneğin Damlayurt Mağarası içinde bezemelerden oluşan resimler mevcuttur (Peschlow-Bindokat 2006: 28, res. 18a-d). Bir başka örnekte Söğütözü'ne açılan vadilerden birinde bulunan kaya sığınağında iki insan figürü ve bezemeler mevcuttur (Peschlow-Bindokat 2006: Res. 19a-c). Çayırılık Mevkii resimleri su ile olan ilişkinin en yoğun ortaya konulduğu yerdir. Yıl boyu kurumayan kaynağa sahip olan mevkide dere yatağının hemen üstünde kaya üzerinde ağırlıklı kadın figürleri, insanlar ve çeşitli bezemeler resmedilmiştir (Peschlow-Bindokat 2006: Res. 22a-c).

Latmos kaya resimlerinde iki ana üslup görülmektedir. Antropomorfik figürinlerde kullanılan natüralist ve şematik üsluplarda özellikle kadın figürlerde yuvarlak hatlar ve derinlik hissi veren resimlerdir. En iyi örnekleri Göktepe Kaya resimlerinde görmek mümkündür (Peschlow-Bindokat 2006: 36, res. 45a-b, 46). Şematik üslubun en belirgin özelliği soyut ve geometrik tarzıdır. Natüralistik ve şematik resimlerin bir arada bulunuyor olması bu resimlerin aynı zamanda yapıldığı anlamını taşımamaktadır. Kendi aralarında yapılan karşılaştırmalarda kullanılan renkler, tonlar ve farklı yapımlar göz önüne alındığında resimlerin farklı kişilerce yapıldığı söylenebilir (Peschlow-Bindokat 2006: 41).

Latmos kaya resimlerinin ana teması 500'den fazla sayıda tespit edilen insandır. Bezemeler, işaretler, semboller, el ve ayak izleri de görülmektedir. Betimlerde avcılık-toplayıcılık, tarım veya hayvancılığa dair izler görülmemekle birlikte günlük faaliyetlere dair izler de yoktur. Resimlerde herhangi bir savaş veya çatışma kompozisyonu da

görülmemektedir (Peschlow–Bindokat 2006: 42). İnsan resimleri arasında erkekler çizgilerle belirtilmiştir. “Çöp adam” (Peschlow-Bindokat 2006: 46) tabiri kullanılan erkek figürlerde erkeklik organı betimlenmezken, uzun kollar ve güçlü bacaklar dikkat çeker. Kadın figürleri erkek figürlere nazaran daha çeşitlidir. Kadınlar daima profilden, vücudun üst kısmı her zaman uzun, bazen de ağırlığını arkaya vermiş halde betimlenirler. Kadınlar ayakta, oturur halde, çömelme, dinlenme pozisyonlarında betimlenmişlerdir. Kadınların en belirgin özelliği dolgun kalçalı (*steatopik*) olmaları ve bazı figürlerde bezeme vardır. Bezeme bir tür giysi olarak yorumlanmaktadır (Peschlow-Bindokat 2006: 47).

Resimlerin ana konusunu kadın-erkek ilişkileri oluşturmaktadır. Kadın figürleri kucaklaşma sahnelerinde erkeklik organıyla betimlenirken, erkekler cinsel organlarıyla resmedilmemişlerdir (Peschlow–Bindokat 2006: 51). Bu tür resimler gerçek eylemlerin yansımasından çok kadın erkek ilişkilerinden çıkarılması gereken ikincil anlamlarla yüklüdür. Anlatılmak isten sembolik yollarla anlatılıyor olabilir. Kadın erkek arasındaki kucaklaşma sahnelerinde cinsel birleşme betiminin olmayışı, daha naif olan duygusal birlikteliğe dair sembolik gönderme olabilir. Ancak dolgun kalçalar, erkeklik organının betimlenmesi doğurganlık ile özdeşleştirilebilir. Bindokat (2006: 52) ailenin sürekliliği açısından doğurganlığı ön plana koymaktadır. Kaya resimlerinin bulunduğu konum suya yakın olması nedeniyle bereketi temsil ettiği düşüncesi, geçmiş insanların ilkbahar şenlikleri, evlenme törenlerini gerçekleştirdiği, genç kızların, erkeklerin ergenlik dünyasına adım atması ile ilgili ritüel yansımalar kaya resimleri ile ortaya çıkmış olabilir (Peschlow – Bindokat 2006: 52). Düğün sahnesi olarak düşünülen örnek İkizada resmidir (Peschlow–Bindokat 2006: 53, res.40a-e). Betimlemenin orta kısmında ayakta durur halde bir çift görülmektedir. Çiftin arkasında sıra sıra dizilen 6 adet kadın figür yer almaktadır. Büyük olasılıkla dans eden arka kısımdaki kadın figürler çifte doğru yaklaşmaktadırlar. Kompozisyondaki figürlerin birbirlerini tanıdığı başlarının üzerlerinde yer alan çizgilerle ve simetrik dizilimler ile anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bir yere ait olma hissi uyandırmaktadır (Peschlow–Bindokat 2006: 55).

Kaya resimlerinin bulunduğu yerlerde düğün kutlamaları veya buna benzer geçiş ritüellerinin yapıldığı görüşünü yansıtan en iyi örnek Göktepe resmidir (Peschlow – Bindokat 2006: 56, res. 41-47). Natüralist üslubun en iyi örneği olan Göktepe resimleri kaya yüzeyine parmakla sürüldüğü anlaşılmaktadır. Resimde profilden betimlenmiş bir kadın ve bir sağ el, bunun her iki yanında ise bir çift görülmektedir. Profilden betimlenen

kadın figürü disk biçimli başı, uzun boynu, yuvarlak vücut hatları ve özellikle de dolgun kalçasıyla tıpkı resme adapte edilmiş Neolitik Dönem antropomorfik kadın figürünü izlenimi vermektedir (Peschlow–Bindokat 2006: 60, res. 46).

6.5.1.1. Malkayası

Malkayası Latmos Dağları'nın kuzeyinde, Menderes'in bir kolu olan Değirmen Deresi'nin doğu yamacında yer alır. Kalkolitik Dönem Malkayası buluntuları Samos Adası'ndaki Tigani ve Kos'taki Emporia ve Agio Gala buluntuları ile benzerlik içerisindedir. Ege kronolojisine göre Geç Neolitik – Kalkolitik Dönem'e tarihlenmektedir (Peschlow–Bindokat 2006: 87). Obsidyen veya çakmaktaşı aletler, ağırşaklar, kemik aletler ve iki adet mermer idol Kalkolitik tabakada tespit edilmiştir.

Figürinlerden biri tüme yakın keman biçimli, diğeri ise kırık haldeki Kilia figürinidir. Figürinlerin işlevi konusunda herhangi bir yorum yapılmamıştır. Bunun yanında keman biçimli figürinler Beycesultan, Çine Tepecik ve Hacılar Höyük gibi Orta - Batı Anadolu ve Göller Bölgesi Tunç Çağı yerleşmelerinden bilinmektedir Kilia tipi figürin tüm olmamakla beraber baş kısmı, vücutun sol kısmı ile alt kısmı kırıktır. Beyaz mermerden 3,4 cm yüksekliğinde, kollar vücuda bitişik olmasına rağmen çizgi ile belirtilmiştir (Res. 6.41). Keman biçimli şematik idol ise tüme yakın halde ele geçerken, beyaz renkli mermerden ince uzun boynu, dikdörtgen gövde kısmı ve yana çıkıntı oluşturan kolları ile 5,8 cm yüksekliğindedir (Res. 6.42).

Res. 6.41. Malkayası Kalkolitik Dönem Kilia tipi figürünü (Peschlow–Bindokat 2006: 84, res. 77)

*Res. 6.42. Malkayası Kalkolitik Dönem keman biçimli şematik figürini
(Peschlow–Bindokat 2006: 84, res. 77)*

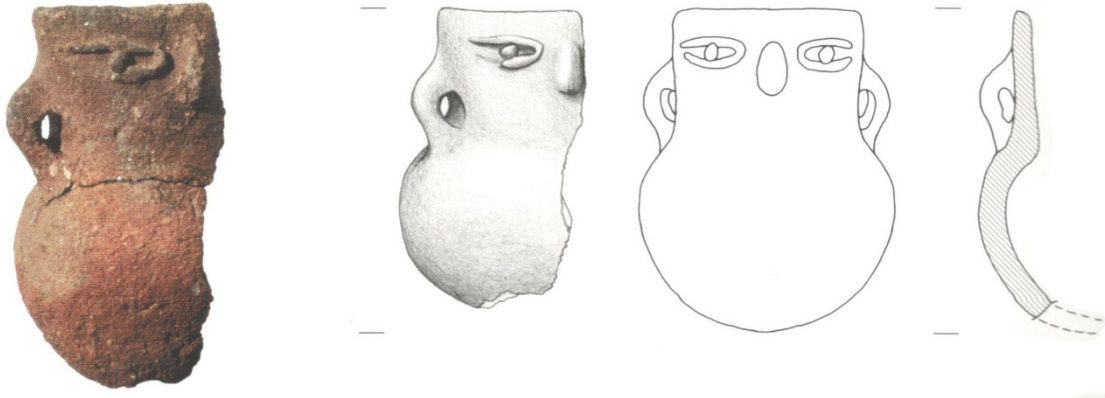
6.5.1.2. İsa Mağarası

Latmos antik kentinin kuzeyinde bulunan İsa Mağarası, Malkayası malzemeleriyle benzeşmektedir. İsa Mağarası'nda ele geçen önemli buluntular arasında pişmiş toprak kaba ait boyun parçasıdır. Kap üzerinde gövde kısmının ve kulbun boyunla birleştiği bölümler sağlam haldedir. Kulbun üst kısmında kabartma şeklinde kolları aşağıya doğru uzatılmış halde betimlenmiş (Res. 6.43) koçboynuzlu erkek figürü yer almaktadır (Peschlow–Bindokat 2006: 89, res. 93). Kırık halde ele geçen parçanın büyük bir kaba ait olduğu anlaşılmaktadır. Koçboynuzu applike edilmiş erkek figürü Latmos ile Doğu Ege için tek örnektir ve Karadere kaya resimlerine benzemektedir. Bindokat (2006: 89), bu durumu sıradan bir tesadüften öte dinsel temele dayandırmaktadır. Applike edilmiş koç boynuzlu erkek figürü su kaynağına yakın bulunmuş olmasından sebep tanrılara sunular sırasında kullanıldığı düşünülmektedir.

*Res. 6.43. İsa Mağarası Kalkolitik Dönem applike edilmiş koç boynuzlu erkek figürü
(Peschlow–Bindokat 2006: Res. 93)*

İsa Mağarası'nın diğer buluntusu Kalkolitik Dönem'e tarihli insan yüzü biçimli kap parçasıdır (Peschlow-Bindokat 2006: 89, res. 90d-e). Pişmiş toprak kap kırık halde tespit edilmiştir (Res. 6.44). Ağızdan gövdeye kadar olan kısım insan yüzü şeklinde betimlenmiştir. Sağ göz ve burun kabartma şeklinde, sol göz ise kabın sol kısmının ağız kısmından dibe kadar kırık olması nedeniyle tanımlanamamaktadır. Ancak sol gözün de kabartmalı biçimde tasvir edilmiş olması gerekmektedir. Kızılımsı, kahverengi kalın hamurlu, kabın sağ kısmındaki kulp insan kolunu çağrıştırmakta, dibe doğru kabın genişlediği görülmektedir. Kabın herhangi bir yerinde insana ait başka bir özellik görülmemektedir. Mağarada ritüellerin gerçekleştiği ileri sürülürken minyatür boyutu ve insan biçimiyle günlük kullanıma uygun olmayan bu kabın, kaya sığınağına adak hediyesi olarak sunulduğu; bu nedenle dinsel veya ritüel amaca hizmet ettiği düşünülmektedir (Peschlow-Bindokat 2006: 90).

Res. 6.44. İsa Mağarası Kalkolitik Dönem insan yüzlü pişmiş toprak kap
(Peschlow-Bindokat 2006: Res. 90d-e)

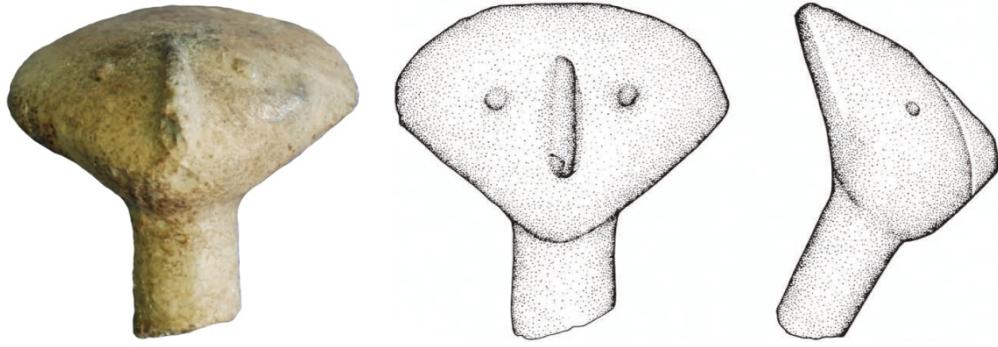
6.5.2. Çine-Tepecik Höyük

Çine - Tepecik yerleşmesi Aydın'ın Çine ilçesi Karakollar köyünde yer alırken doğusundan Çine Çayı akmaktadır. Doğu ve batısında Menteşe Dağları ile çevrili olan yerleşme verimli Büyük Menderes Ovası'nda yer almaktadır. Yıllar içindeki tarım çalışmaları nedeniyle höyükte tahribat söz konusudur. Ege kıyısı ile iç bölgeler arasındaki koridorda bulunan yerleşme 2004 yılından bugüne kesintisiz şekilde Sevinç Günel ve ekibi tarafından çalışılmaktadır (Günel 2014: 83). Höyükte dört yapı katı bulunmaktadır. I.1. tabaka Klasik Dönem, I.2. Karya Geometrik Dönem, II.1a-b. tabakası Son Tunç Çağı,

II.2a-b. tabakası Orta Tunç Çağı, III. tabaka İlk Tunç Çağı, IV. tabaka ise Kalkolitik / Geç Neolitik Dönem tabakaları olarak adlandırılmıştır (Günel 2014: Fig. 2).

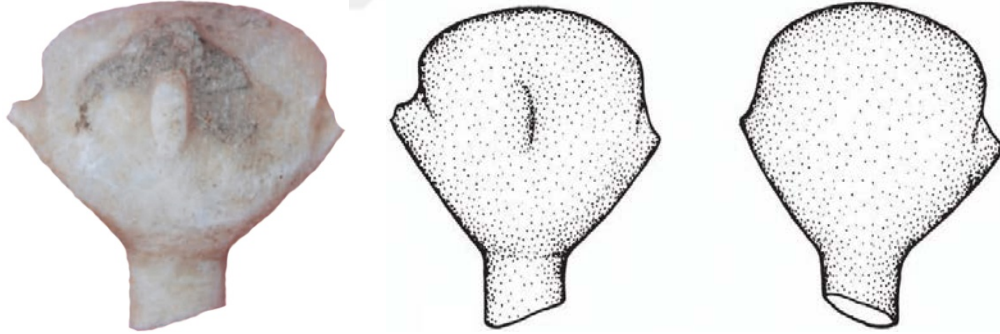
Çine - Tepecik'te gerçekleştirilen kazılar neticesinde güney, güneydoğu ve batı kesiminde Kalkolitik Dönem tabakası tespit edilmiştir. Höyüğün batısında Kalkolitik Dönem tabakasında iki adet yuvarlak biçimli mimari öge ortaya çıkarılmıştır. Bu iki yapının batısında tek sıra halinde uzanan taş duvar yer almaktadır. Kuzeydoğu güneybatı yönünde uzanan bu taş duvar yuvarlak biçimli yapıların batı kesmini sınırlandıran bir görünüm vermektedir. Mimari kalıntıların seviyesinde yoğun olarak görülen yanık toprak güneye doğru genişleyerek devam etmektedir; ancak bu yanık alanın çevresindeki taş duvarların dağınık halde olduğu görülmektedir (Günel 2014: Fig. 6). Bu alanda bol miktarda seramik bulunmuş; dikey kulplar ve tüm Batı Anadolu için karakteristik olan perdah bezemeli seramiklerin büyük çoğunluğu bu seramik grubu içinde yer almaktadır (Günel 2014: Pl. 5A-B). Yerleşimde ele geçen seramik örnekleri ve buluntular İç Batı Anadolu, Göller Bölgesi, Elmalı Ovası ve Kuzeybatı Anadolu Bölgesi ve Doğu Ege Adaları ile benzerlik göstermektedir. Yerleşmenin batı kesminde açığa çıkartılan bir pithos ve basit toprak mezar, yerleşimde Geç Kalkolitik Dönem'e ait IV. kültür tabakasında yerleşim içi gömü geleneğinin olduğunu göstermesi açısından önemlidir (Böyükulusoy 2010: 102). Yerleşmenin IV. yapı katında taş baltalar, çakmaktaşı ve obsidyenden deliciler, uçlar, yongalar, dilgilerle beraber, kemikten ve obsidyenden aletler ele geçerken, mermer kaplar ve Kilia tipi figürinler tespit edilmiştir (Günel 2014: 87, pl. 6-11).

Bitişik haldeki yapılarda ele geçen Kilia tipi figürinlerin hane içinde evsel amaçlara hizmet ettiğini düşünülürken, Kilia figürinleri iki farklı baş tipolojisine sahiptir. İlki yüz detayları itibarıyla belirgin, ince uzun burun yapısı, küçük ve kabartmalı göz yapısı, uzun boyun ve yukarıya doğru uzayan, arkası düzleştirilmiş üçgen baş formu olarak tanımlanabilir (Günel 2014: 91, pl. 6-7). Kilia tipi figürinler arasında beyaz mermerden üçgen baş formundaki başının arka tarafı düzleştirilmiş, uzun kabartmalı burun yapısı ve her iki yandaki küçük kabartmalı gözleri ile dikkat çeken figürinin boyundan aşağısı kırıktır (Res. 6.45). Çine-Tepecik'teki form Gelibolu Kilia koyu (Seeher 1992: 154, fig. 2a) ve Kırşehir'den (Seeher 1992: 161, fig. 1) bilinirken, Kiklad Adaları ile Kilia tipi figürinlerin baş formu ve yüz detayları itibarı ile benzer oldukları; ancak ağız detaylarının Kiklad'larda işlenebildiği görülmektedir (Günel 2014: 92).

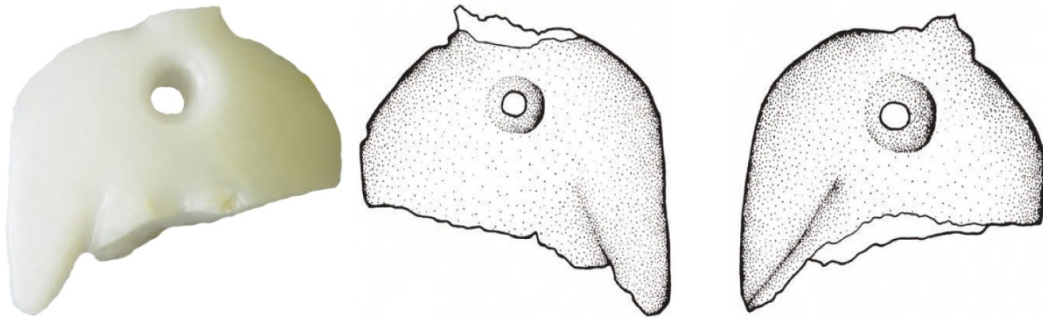
Res. 6.45. Çine-Tepecik üçgen baş formu boyunlu Kilia tipi figürin (Günel 2014: Pl. 6)

Çine - Tepecik'teki ikinci baş formu oval olanlardır (Günel 2014: Pl. 8-9). Oval formu başların ortasında bir kabartma burun yer almaktadır. Göz detaylarının işlenmediği oval formu başlarda kulaklar çıkıntı şeklinde tasvir edilmektedir. Boyunlu olanları tespit edilebildiği gibi boyunsuz sadece baş kısmı olanlar da bulunmaktadır. Beyaz mermerden figürinin gözleri belirtilmezken, burun kabartılmış, iki tarafta kulaklar çıkıntı şeklinde tasvir edilmiştir (Res. 6.46). Boyundan aşağısı kırık figürinin benzerleri Yortan Alaağaç (Dinç 1995: 94-95, pl. 6b) ve Alaçehir Gavurtepe'den (Meriç 1989: 189, fig. 6) bilinmektedir.

Res. 6.46. Çine-Tepecik oval baş formu boyunlu Kilia tipi figürin (Günel 2014: Pl. 8)

Çine-Tepecik Kilia figürinleri arasında tespit edilen bir başka figürin ise beyaz mermerden ince işçilikle yapılmış, boynun alt kısmında, göğüsün üstünde yer alan delikli figürindir (Res. 6.47). Baş kısmı ile vücudun sol ve alt kısmı kırık olan figürinin sağlam kalan sağ kolu dirsekten bükülmüş şekilde kuşkanadını anımsatmaktadır. Göğüslerin hafif kabartı şeklinde tasvir edildiği figürinde kadın cinsiyetine vurgu yapılmaktadır (Günel 2014: Pl. 10). Çine - Tepecik'teki örneğin benzerleri Papazköy (Seeher 1992: 158, fig. 2c), Kırşehir (Seeher 1992: 161, fig. 2b), Elmalı-Kozağacı, Aphrodisias Pekmeztepe (Joukowsky 1986: 526, 532, fig. 379.31, 385: 47) yerleşmelerinden bilinmektedir. Bunun

Res. 6.47. Çine-Tepecik delikli Kilia tipi figürin (Günel 2014: Pl. 10)

dışında İç Anadolu Bölgesi Can Hasan Kalkolitik yerleşmesi, Samos Adası Tigani III ve Bulgaristan Varna nekropolünde deniz kabuğu, kemik gibi farklı malzemelerden yapılmış olsalar dahi benzer özelliklere sahip ve pendentif olarak literatüre geçen nesnelerin Çine-Tepecik Kilia figürini ile benzerliğine dikkat çekilmektedir (Seeher 1992: Fig. 10; Günel 2014: 92). Günel (2014: 93), Kilia figürinlerinin uzun yıllar Geç Kalkolitik Dönem'den İlk Tunç Çağı geçişinde görüldüğüne dair değerlendirmeler yapıldığını, Çine - Tepecik Höyük için ise Kilia figürinlerinin Kalkolitik Dönem özelliklerini yansıttığını belirtmekte ve Kilia figürinlerinin kronolojik açıdan yeniden değerlendirilmesi gerektiğini düşünmektedir.

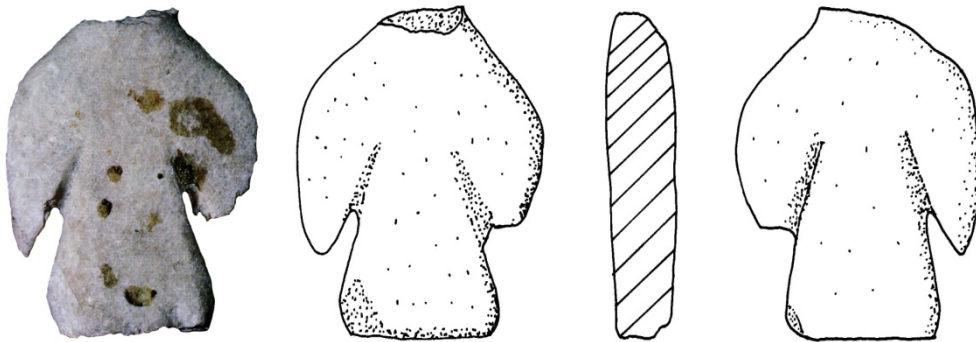
6.5.3. Aphrodisias Pekmeztepe

Aphrodisias, Aydın'ın Karacasu ilçesi'nde Geyre beldesinin yakınında bulunmaktadır. Yerleşmenin kuzeydoğusunda Babadağ, güneydoğusunda ise Karıncalı Dağı yer alır. Aphrodisias denizden 600 m yüksekliktedir. Yerleşmenin güneydoğusundaki iki höyükten biri Akropolis diğeri ise Pekmez Höyüktür. Akropolün doğusunda Pekmez Tepesi yer almaktadır. Pekmez Höyük'te yapılan kazılarda Kalkolitik Dönem tabakaları açığa çıkartılmıştır (Joukowsky 1986: 19).

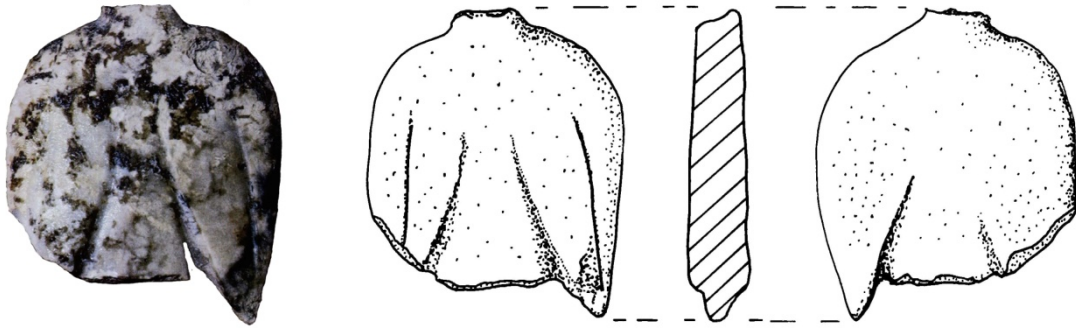
Aphrodisias Pekmeztepe I a-b tabakası Cumhuriyet sonrası, II a-c tabakası Bizans-Roma, III a-b tabakası Hellenistik Dönem, IVa?, IV b-c tabakası Orta Tunç Çağı, IV d tabakası İlk Tunç Çağı III, V a-b?, VI a-b tabakası İlk Tunç Çağı II, VII a-d - VIII tabakası Geç Kalkolitik Dönem ile bilinmektedir (Kadish: 1971: 123). En erken yerleşme, gerçekleştirilen radyokarbon ölçümlerine göre VIIIB tabakasında MÖ 4360 tarihinde başlarken, Kalkolitik Dönem'in MÖ 3100-3000 tarihlerine dek sürdüğü anlaşılmaktadır (Joukowsky 1986: 472-473).

Aphrodisias Pekmeztepe Geç Kalkolitik Dönem mimari kalıntılar açısından zengin değildir. Duvarların kerpiç mimarinin dikdörtgen planlı olduğu anlaşılmaktadır (Joukowsky: 1986: 483). Ancak hiçbir yapı tam olarak açığa çıkarılamamıştır. Bununla birlikte Pekmeztepe VIID tabakasında ev kalıntıları nispeten belirgindir. Söz konusu mekanların dikdörtgen planlı oldukları düşünülmektedir (Joukowsky 1986: 483).

VIIIA tabakası MÖ 4100-3500 yıllarına tarihlenirken iki adet Kilia tipi figürin bu tabakada tespit edilmiştir. Aphrodisias Pekmez Kilia figürinleri için bazı ortak özellikler bulunmaktadır. Figürinlerin baş ve bacakları eksik tespit edilirken, kısa boyun, düzleştirilmiş göğüs formu belirgindir. Kollar genelde dirseklerden bükülürken, işçilik izleri figürinlerde görülmekte ve figürin yüzeyleri cilalanmaktadır (Joukowsky: 1986: 206). Figürinlerin yapımında kullanılan mermer veya kireçtaşının kaynağı yerel, ithal veya taklit yoluyla mı elde edildiği konusunda kesin bir yargıya ulaşılamamıştır (Joukowsky 1986: 207). 1,2 cm kalınlığında, 4,9 cm yüksekliğinde ve 4,3 cm genişliğinde beyaz mermerden yapılmış figürinin gövdesi hafif dışa doğru çıkıntılıdır (Res. 6.48). Boyun son derece kısa veya kırılmasından kaynaklı mevcut şeklini almıştır. Bacakları günümüze ulaşmamıştır. Cinsiyete dair tanımlama yapılmamıştır. Yüzeyi cilalı ve işçilik izleri görülmektedir. Figürin üzerinde yer yer kahverengi kabuklar vardır. Kollar çizgilerle belirginleştirilirken vücuda tam olarak bitişik değil, ayrık durumda tasvir edilmiştir (Joukowsky: 1986: Kat. no. 1598e2.5, fig. 197, 207, 379.31, 385.47). Diğer Kilia figürin ise 1,1 cm kalınlığında, 5,2 cm yüksekliğinde ve 4,5 cm kalınlığında kireç taşından elde edilmiştir (Res. 6.49). Kadın cinsiyeti ile tanımlanan figürinin kolları dirseklerden bükük halde betimlenirken, üzerinde kahverengi kabuklar görülmektedir. Gövde düzleştirilmiş, boyun kısmının günümüze kalan kısmı diğer figürinin boyun kısmına göre daha belirgin, bacaklar günümüze ulaşmamış, sağ kolun uç kısmı kırıktır.

Res. 6.48. Aphrodisias Pekmeztepe Kalkolitik Dönem Kilia figürini
(Joukowsky 1986: Fig. 207, çiz. 197)

Res. 6.49. Aphrodisias Pekmeztepe Kalkolitik Dönem Kilia figürini
(Joukowsky 1986: Fig. 208; çiz. 198)

6.6. Manisa ve Çevresi Yerleşmeler

Manisa ve çevresi Batı Anadolu'nun kıyıya dik uzanan Yunt Dağı, Yamanlar, Bozdağlar, Simav ve Spil Dağları'nın arasında ovalara kurulan yerleşmeleriyle bilinmektedir. Gediz Nehri üzerinde Gediz, Manisa, Salihli, Turgutlu, Alaşehir ve Çöküntü Akhisar Ovası'ndaki yerleşmeler ile Bakırçay nehrinin suladığı Soma Ovası ile Batı Anadolu'nun Neolitik / Kalkolitik yerleşmelerin kıyı, Ege Adaları ve iç bölgelerle olan ilişkilerini anlamak açısından önem arz etmektedir.

6.6.1. Manisa ve Eski Balıkhane

Neolitik Dönem Manisa ve çevresine dair önemli çalışmalar arasında David French'in 1959-1960 yıllarında Balıkesir ve Manisa - Akhisar yöresinde gerçekleştirdiği yüzey araştırmaları vardır (French 1965: 15-24; 1969: 41-91). Çalışmalar neticesinde Manisa çevresinde Neolitik Dönem'e tarihlenen Kayışlar, Moralı, Arpalı II, Nuriye, Alibeyli ve Avlutepe gibi yerleşmeler tespit edilmiştir. French'in ardından uzun süre bölgenin prehistorik dönemlerine ilişkin herhangi bir çalışma yapılmamıştır. 1980'li yıllarda Recep Meriç tarafından gerek Alaşehir Gavurtepe'de yapılan kazılar gerekse İzmir ile birlikte Manisa'daki yüzey araştırmalarında yörenin prehistorik dönemine ilişkin bazı bilgilere ulaşılmıştır (Meriç 1993: 145, fig. 1,2). Christopher Roosevelt'in 2000 yılından itibaren merkezi Lydia Bölgesi başta olmak üzere sürdürdüğü yüzey araştırmaları ve yayınları, yörenin geç dönemlerinin yanı sıra prehistorik dönemleri hakkında bilgi vermektedir (Roosevelt 2010: 37-56).

Jeffrey Spier, *Sardis from Prehistoric to Roman Times* adlı kitaptaki makalesinde Marmara Gölü çevresindeki İlk Tunç Çağı yerleşmeleri ve mezarlık alanlarından bahsederken Tekelioğlu köyünün 2 km kuzeydoğusunda Eski Balıkhane İlk Tunç Çağı yerleşmesinde bazalt taşından yapılmış figürin başından söz etmektedir. MÖ 5. veya 4. bin gibi farklı tarihlerden bahsedilen figürin başının ana tanrıça özelliklerini sergilediği belirtilmiştir. Natüralistik tarzda boyundan yukarısı sağlam olan figürinin kabartmalı badem şekli gözü, öne doğru çıkık haldeki burun yapısı, kalın dudakları, dolgun yanakları, geniş alnı, kalın boynu ve saçlarını belirtir ayırım dikkat çekicidir (Spier: 1983: 19, fig. 21). Bağlam dışı buluntu olması ve Neolitik Dönem'in figürin özelliklerini yansıtmaması nedeniyle geç dönemlere tarihlenmesi kuvvetli ihtimaldir.

6.6.2. Kulaksızlar Mermer Atölyesi

Kulaksızlar, Akhisar ilçesinin 16 km güneyinde Selendi Ovası'nın doğusundaki tepelerin eteğinde yer almaktadır. Mermer atölyesinin varlığına işaret eden buluntular günümüzde kurumuş olan ırmak kenarında yoğunlaşmaktadır (Takaoğlu 2001: 157). 200x300 m'lik alana yayılan Kulaksızlar, deniz seviyesinden 115 m yükseklikte bir ova yerleşmesidir (Takaoğlu 2002: 72).

1994-1995 yıllarında Rafet Dinç Kulaksızlar'da yüzey araştırması gerçekleştirmiştir. 1999 yılında Turan Takaoğlu tarafından mermer üretiminin teknolojik özelliklerini ve sosyo-ekonomik yansımalarını anlamak amacıyla bir başka yüzey araştırması gerçekleştirilmiştir (Takaoğlu 2001). Yerleşmenin doğal çevreyle olan ilişkisi, mermer teknolojisinin uzmanlaşmış zanaatkarların ürünü olup olmadığı, yerleşmenin Batı Anadolu'daki yerinin anlaşılması, mermer kaplar ve figürinlerle taş aleltlerin ilişkiler ağını incelemek, yüzey araştırmasının ana temasını belirlemiştir (Takaoğlu 2001: 157).

Kulaksızlar'da mermer üretim artıklarının dışında çanak çömlek buluntularına da rastlanmıştır. Açık ve geniş ağızlı, yüksek kulplu düz dipli kaseler ve şişkin gövdeli düz dipli boyunlu çömlekler en yaygın formlardır. El yapımı seramik kapların yüzeyleri çoğunlukla siyah veya gri renklidir; az sayıdaki seramik parçasında perdah bezemesine rastlanmıştır. Benzer teknikle üretilmiş çanak ve çömlekler Batı Anadolu'da ve doğu Ege Adaları'nda yöresel farklılıklar göstermesine rağmen Geç Kalkolitik Dönem'in erken evrelerinde veya Orta Kalkolitik Dönem'de yaygındır. Samos Adası Tigani II-III ve Sakız

Adası Emporio X-VIII yerleşmelerinin çanak ve çömlekleri ile Kulaksızlar arasında benzerlikler vardır (Takaoğlu 2002: 72).

Kulaksızlar mermer atölyesinde taş aletler, konik mermer kaplar, sivri dipli mermer kaseler ve Kilia figürinler önemli yer tutmaktadır. Taş aletler arasında gablo çekiçler, kumtaşı delgi, raspalar, dere taşı parlatıcıları, çakmaktaşı kesiciler, öğütme taşları yer almaktadır (Takaoğlu 2001: 158). Tabana doğru daralan ve karşılıklı dikine tutamakları ile konik rhytonlar bir başka mermer üretim nesnesidir. Konik rhytonların benzerlerine Akselendi Höyüğü, Kumtepe, Beşik-Sivritepe, Demircihöyük (Takaoğlu 2001: 158), Liman Tepe (Kouka 2009: Fig. 5), Çine-Tepecik Höyük (Günel 2014: Pl. 11) ve Gülpınar (Takaoğlu 2006: 309, fig. 14; 2015: Fig. 27.3) yerleşmelerinde görülmektedir. Adalar arasında Samos Tigani, Keos Kephala ve Naksos Adası'nda da konik rhytonlar bilinmektedir (Takaoğlu 2001: 159). Keos Adası ve Bulgaristan'da Varna (Karonovo IV) mezarlığındaki konik kaplar ölü gömme ile ilişkilendirilmiştir. Konik rhytonların üretim zorluğu, seramik kaplarının Anadolu'da bulunmayışını Takaoğlu (2002: 82), statü eşyası olmakla beraber günlük yaşamda kullanılmayacak işlevlere sahip olduğunu ve sembolik kullanım amacı ile üretildiklerini düşünmektedir. Konik rhytonların üretim aşaması ile benzerlik kurulan bir başka üretim nesnesi sivri dipli mermer kaselerin Batı Anadolu'da görülmediği ve günlük üretimle ilişkili olmadığı belirtilmektedir (Takaoğlu 2001: 159).

Mermer atölyesindeki en önemli üretim nesnesi ise Kilia figürinleridir. Adını tespit edildiği Gelibolu Yarımadası'nın doğusundaki Kilia / Kilya koyundan almaktadır. Kulaksızlar'da Kilia figürinleri yüzey malzemesinin %40'lık kısmını oluşturmaktadır (Takaoğlu 2001: 160). Üretim hatalarının ince ve silindirik boyun aşamasında olduğu Kilia figürinlerinde, taslak gablo çekiçe oluşturularak ana hatları belirlenmektedir. Figürinlerin oluşturulmasında boyun tarafı en zorlanılan kısım olmakla birlikte, bacaklar arası ayırım, cinsiyeti belirten vulva, dirsekten katlanmış kollar ile vücut arası ayırım çakmaktaşı kesiciler kullanılarak yapılmakta ve en son aşamada çakıl taşı aletlerle açkılındığı tespit edilmiştir (Takaoğlu 2001: 160).

Kulaksızlar'da tespit edilmiş ve İzmir Arkeoloji Müzesi'nde sergilenen iki adet figürin, ince işçilikleri ile dikkat çekmektedir. 24412 envanter numaralı belden aşağısı kırık halde başı kayıp olan figürin bükük kolları gövdeden köşeli yivlerle ayrılmış, cinsiyetini belirtir vulva kazıma çizgiyle belirtilmiş; ince damarlı krem beyazı mermerden

elde edilmiş, 7,5 cm uzunluğunda, 5,7 cm genişliğindeki figürin kadın cinsiyetini sembolize etmektedir (Res. 6.50).

20675 envanter numaralı başı eksik olmakla beraber ayak bölgesi deformasyona uğramış diğer figürinin bükük kolları gövdeden köşeli yivlerle ayrılmış; vulva çizgileri kadınlık cinsiyetine vurgu yapmakta ve ince damarlı krem beyazı mermerden üretilmiştir. Figürin 3,5 cm uzunluğunda, 2,5 cm genişliğindedir (Res. 6.51).

Kulaksızlar'daki bu tip figürinlerin benzerlerine (Res. 6.52) Beşik-Yassıtepe, Hanay-Tepe, Bozköy-Hanaytepe, Troia, Papazköy, Gavurtepe, Selendi, Yortan, Alaağaç, Aphrodisias Pekmeztepe, Kozağacı, Karain Mağarası, Malkayası, Çine-Tepecik, Ulucak Höyük ve Kırşehir'de rastlanmaktadır (Takaoğlu 2002: Res.2). Batı Anadolu'da tespit edilen başka bir üretim merkezinin tespit edilmemesi ve yerleşmelerdeki figürinlerin birbiriyle olan yakın benzerliği, Kulaksızlar'ın ana üretim merkezi olabileceğini belirten Takaoğlu (2001: 160), figürinlerin işlevi konusunda Kilia figürinlerinin benzerleri olan MÖ 3. bin Kiklad Adaları'ndaki mermer figürinlerin mezarlarda tespit edilmesi ile benzer ritüel özelliklere sahip olabileceğinin altını çizmektedir. Figürinlerin prestij nesnesi, sosyal rolleri ifade etme biçimi, hane içinde veya sosyal ritüellerde iletişim biçimi olarak kullanılmış olabileceğini belirten Takaoğlu (2002: 80-81), aynı zamanda birbirinden çok farklı Kilia figürin tipolojisinin olmamasını tek bir tanrıça fikrine bağlanabileceğini ve figürin formunun Batı Anadolu kültürlerinde ana tanrıça geleneği içinde aranması gerektiğini belirtmektedir (Takaoğlu 2001: 161). Figürinlerin dirseklerden kırılıp göğüslerini tutarcasına tasviri Hacılar ve Kuruçay pişmiş toprak figürinlerine benzetilmektedir (Takaoğlu 2001).

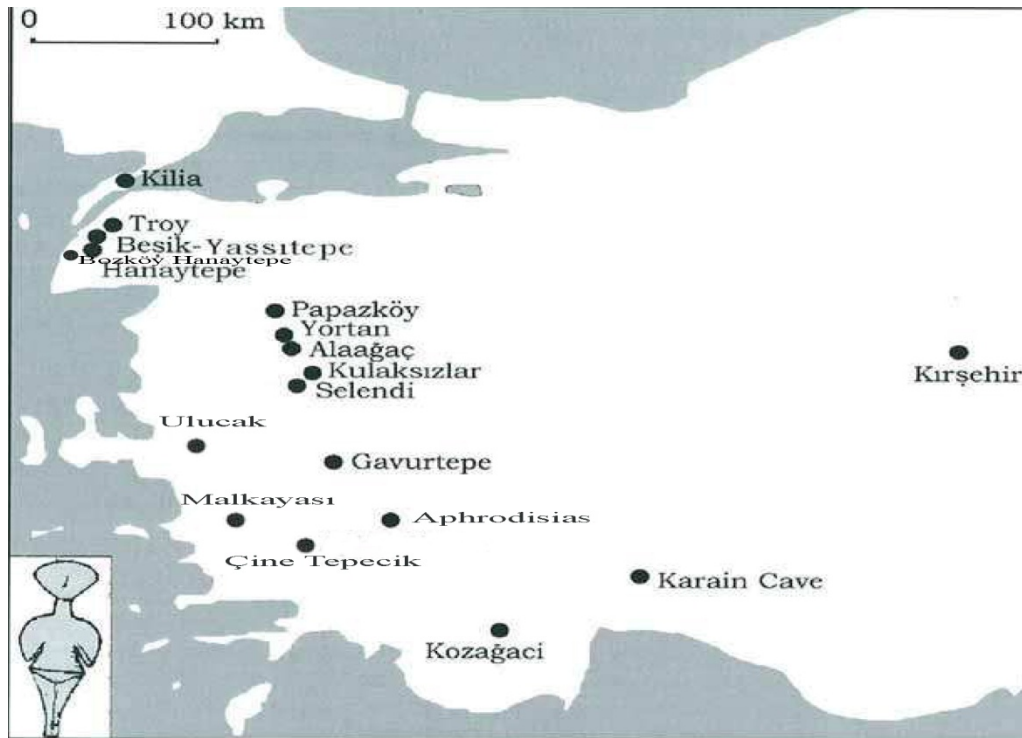
Kulaksızlar'da tespit edilen mermer kap ve figürin üretim artıkları ile taş aletler, ovalara kurulmuş köy öncesi toplumların tarım ve hayvancılık gibi geçim ekonomileri dışında farklı geçim ekonomilerini tercih edebileceklerini göstermiştir. El sanatlarındaki uzmanlık uzak mesafeli ticaret sayesinde sosyo-ekonomik kazanç sağlayabileceği gibi basit olmayan gelişkin bir ekonomik sistemin varlığını ortaya koymaktadır. Kulaksızlar Batı Anadolu'nun kıyı, Ege Adaları ve Anadolu'nun iç bölgeleriyle olan iletişim ağı ve sosyal organizasyonun anlaşılması yönünde önemli bir üretim merkezidir.

Res. 6.50. Kulaksızlar Kalkolitik Dönem Kilia figürini (Kaya 2011: 377, Kat. no. 192)

Res. 6.51. Kulaksızlar Kalkolitik Dönem Kilia figürini (Kaya 2011: 377, Kat. no. 193)

Res. 6.52. Kilia tipi figürinlerin Anadolu'daki yayılımı (Takaoğlu 2002: Fig. 8)

6.7. Teke Yarımadası Mağara Yerleşmeleri

Güneybatı Anadolu veya başka ifadeyle Batı Anadolu'nun güneydoğusu, Fethiye Körfezi ile Antalya Körfezi arasında kalan ve Akdeniz'e doğru ilerleyen Teke Yarımadası'nın bulunduğu bölgedir. Kuzeyde Göller Bölgesi ile sınırlanan bölge antik kaynaklarda Likya olarak bilinmektedir. Batı Toroslar ve uzantılarının başlangıcı olan bölgenin güneyinde Finike ve Demre Ovaları, orta kısmında Elmalı Ovası, kuzeyinde ise Korkuteli ve uzantısı Kestel Ovası; batıda Eşen Çayı ve ovası, doğuda Alakır Çayı uzanmaktadır. Bölgenin dağlık ve yüksek yapısı ile sahip olduğu kıyı çizgisi farklı olanakları ve olanaksızlıkları beraberinde getirmiştir. Geçmişten bugüne fiziki yapısı nedeniyle yoğun nüfusa sahne olmayan bölgenin çevresel şartları, barınak tipolojisini, ticaret yollarını, geçim ekonomisini etkilemiştir. Antalya Körfezi'nin kuzeyinde Antalya-Burdur kara yolunun batısında yer alan Karain Mağarası Kalkolitik Dönem tabakası ile Fethiye Körfezi'nin doğusunda Eşen Çayı vadisinde yer alan Girmeler ve Tavabaşı Mağaraları'nın Kalkolitik Dönem tabakalarının antropomorfik öğeleri değerlendirilecektir.

6.7.1. Karain Mağarası

Antalya'nın 30 km kuzeybatısında bulunan ve yedi farklı gözden oluşan Karain Mağarası kompleksi; eski Antalya-Burdur karayolunun 5-6 km batısında Yağca köyünün kuzeyinde, Şam (Katran) Dağı'nın Akdeniz'e bakan, Kretase Dönemine¹⁰ ait kalkerli ve dik yamaçları üzerinde yer alan Çadır Tepesi'nin içine oyulmuştur. Oldukça geniş bir traverten ovasına bakan mağaranın ovadan yüksekliği 150 m, denizden yüksekliği ise yaklaşık olarak 450 m'dir. (Yalçinkaya 1987: 21).

Karain Mağarası 1946 yılında İsmail Kılıç Kökten tarafından tespit edilmiş (Kökten 1947: 232) ve çalışmalar 1973 yılına kadar aralıklarla Kökten tarafından devam ettirilmiştir. Işın Yalçinkaya başkanlığında 1985 yılında mağaranın Holosen Dönemi olan "B" ve Pleistosen Dönem tabakalarının bulunduğu "E" gözlerinde kazılara yeniden başlanmış ve günümüzde çalışmalar sürdürülmektedir (Yalçinkaya 1987: 22).

Kılıç Kökten ve Işın Yalçinkaya'nın çalışmaları Karain Mağarası'nın tabakalarını belirlemiştir. Pleistosen Dönem tabakaları "P", Holosen Dönem tabakaları ise "H" harfi ile

¹⁰ Mezozoik Zaman'ın üç alt bölümünden sonuncusudur. Günümüzden 142 milyon yıl önce başlayıp 65 milyon yıl önce sona erdiği kabul edilir.

belirlenmiştir. Bu çalışmada Holosen Dönem'in beş farklı tabakasından bahsedilecektir. H.0. tabakası Geç Roma, Erken Bizans ve Ortaçağ olmak üzere karışık dönem bulgularına rastlanmıştır, H.I. tabakası yine karışık halde Geç Roma ve İlk Tunç Çağı verilerine ulaşılmıştır. H.II. tabakası İlk Tunç Çağı, kalibre edilmiş haliyle MÖ 4740-4510 tarihlerini veren Kalkolitik Dönem ile tanımlanmaktadır. H.III. IV. tabakaları ise Kalkolitik Dönem (MÖ 4920-4700) ile Geç Neolitik Dönem'i (MÖ 4930-6160) kapsamaktadır. H.V. tabakası Neolitik Dönem olarak tespit edilmiş; ancak MÖ 6430-6090 ve MÖ 7050-6250 gibi iki farklı karbon sonucu vermektedir (Yalçinkaya vd. 2010: 45; Yaman 2011: 259). Pleistosen Dönem ise 11 jeolojik tabakadan oluşmaktadır. P.I.1.2.3. tabakaları Epi-paleolitik, P.II. Üst Paleolitik, P.III. Orta / Üst Paleolitik, P.IV.V. Mousterien, P.VI. Levallois-Mousterien, P.VII. Levallois-Mousterien, P.IX. Levallois, P.X. Mousterien, P.XI. Mousterien Dönemleri'ni tanımlamaktadır (Yaman 2001: 259).

Jürgen Seeher Karain Mağarası Kalkolitik Dönem çalışmalarını Geç Paleolitik Dönem tabakalarının üzerinde 4 m'lik bir sondajda gerçekleştirmiş ve önemli bulgulara ulaşmıştır (Seeher 1988: 221). Basit çömlekler, büyük boyutlu düz, hafif dışa çekik ağızlı sığ çanaklar, dikey ağız kenarlı omuzlu çanaklar gri kahverengi, siyah renklerde olup az sayıda kırmızı veya kırmızımsı renkte seramik grubuna rastlanmıştır. Kalkolitik Dönem'in I. tabakası Erken Kalkolitik, II. tabakası Orta / Geç Kalkolitik, III. ve son tabakası karışık halde Kalkolitik, İlk Tunç Çağı ve Roma Dönemi birlikte görülmektedir. Perdah bezeme gerek I. tabakada gerekse de II. tabakanın sonunu tarihlemesi açısından önemlidir (Seeher 1987: 223, res. 6.28). II. tabakada kaba ve ince mallar, dikey kulplar, tutamaklar ve "cheese pot" birarada görülmektedir. II. tabakada görülmeye başlayan cheese potlar, III. tabakada görülmeye devam etmektedir. Geç Kalkolitik Dönem'in tipik buluntusu olan cheese potlar Troas'ta Beşik Sivritepe, Kumtepe IA-B, Alacalıgöl, Çıplak, Gülpınar yerleşmelerinde, Kiklad Adaları, Dodecanese (On İki Ada), Leros Adası Parheni, Mykonos Adası Ftelia, Sakız Adası Emporio X-VIII ve Aghio Gala yerleşmelerinden de bilinmektedir (Bloom 2014: 134-135; fig. 6, 10; pl. 5, 10-11). Karain Mağarası'ndaki çanak çömlek tipleri, perdah bezeme, boynuz tutamaklar, içe kalınlaştırılmış rolled rimler ve figürinler Ege Dünyası ile Karain Mağarası arasındaki etkileşime işaret etmektedir.

Kalkolitik Dönem H.IV. tabakası içinde 5 cm yüksekliğinde bej renkli pişmiş toprak figürin ele geçmiştir (Res. 6.53). Stilize olan figürinin dip kısmı dik duramayacağı kadar ovaldir. Gövdesinde incelen figürin, cepheden bakıldığında genişleyen forma sahiptir. Göz

çukuru ile burun ve kaşların çıkıntısı belli belirsiz işlenmiştir. Figürinin erkek ya da kadın olabileceğine dair belirti yoktur. Ancak dönemi itibariyle Yalçinkaya, Anadolu örneklerini göz önüne alarak figürinin kadın cinsiyetini temsil ettiğini (Yalçinkaya vd. 2010: 49, res. 3-4). benzerlerinin Köşk Höyük'te olduğunu belirtmektedir (Öztan vd. 2006: 380, 388). Köşk Höyük Kalkolitik tabakalarındaki figürinler sivri baş tipolojisi gösterirken, Karain buluntusu ise daha küt ve oval baş taşımaktadır. Her iki yerleşimden elde edilen örneklerde dip kısımlar yuvarımsı biçimlidir. Kollar, bacaklar ve ayaklar işlenmemiştir. Köşk Höyük örneklerinin burun göz ve kaşları Karain örneğine göre daha belirgindir. Karain'den ele geçen bu figürin, Güneybatı Anadolu için tek örnektir.

*Res. 6.53. Karain Mağarası Kalkolitik Dönem pişmiş toprak figürini
(Yalçinkaya 2010: 49, res. 3-4)*

H. IV. tabakasında Geç Kalkolitik Dönem'e tarihlenen boyundan aşağısı kırık üçgen baş formunda Kilia figürin başı ele geçmiştir (Yalçinkaya vd. 2013: 12, res. 4). Beyaz mermerden yapılmış figürinin burun kısmı kabartılmış, gözler ve ağız belirtilmemiş, her iki kulak çıkıntı şeklinde tasvir edilmiştir (Res. 6.54). Bu tabakada boyun ve yüz kısmı ele geçmiş, burnu kabartılmış ve ağız kısmı belirtilmemiş mermerden başka bir figürin başı tespit edilmiştir. Seeher (1988: 224; res. 13.2), figürinin Kiklad Adaları ile benzer özellikler taşıdığını ifade etmektedir. Seeher (1992) sonraki yıllarda mermerden yapılmış olan Kilia figürinlerinin Batı Anadolu'daki dağılımı ve doğu Ege Adaları'ndaki figürinlerle etkileşimini ortaya koymuştur. Kilia figürinlerin Beşik-Yassitepe, Hanay-Tepe, Bozköy-Hanaytepe, Troia, Papazköy, Gavurtepe, Selendi, Yortan, Alaağaç, Aphrodisias, Kozağacı, Malkayası Mağarası, Çine Tepecik, Ulucak Höyük ve Kırşehir'de rastlanmaktadır.

Res. 6.54. Karain Mağarası Kalkolitik Dönem Kilia figürini (Yalçinkaya 2013: 49, res. 4)

6.7.2. Girmeler Mağarası

Girmeler Mağarası, Fethiye Körfezi'nin doğusundaki Tlos antik kentinin 5 km kuzeydoğusunda Eşen Vadisi'nin kıyısında bulunmaktadır (Becks ve Becks 2013: 167). İki farklı göze sahip Girmeler, doğu yönündeki I. galeri / mağarası 15 m ağız açıklığına 100 m uzunluğa sahiptir. Batı yönündeki II. galeri / mağarası 150 m uzunluğundadır.

Girmeler Mağarası'ndaki ilk çalışma 1985 yılında mağaranın önündeki höyüğün tahrip edilmesiyle bölgeye gelen Fethiye Arkeoloji Müzesi'nin uzmanlarınca gerçekleştirilen belgeleme çalışmaları olmuştur (Köktürk 2000). 2008 yılında David French I. galeri / mağaranın seramiklerine dair bir makale hazırlamıştır (French 2008). 2010 yılında Ralf Becks ve B. Ayça Polat Becks tarafından çalışılmış ve yayınlanmıştır (Becks ve Becks 2013). Günümüzde çalışmalar Tlos arkeolojik kazıları başkanı Taner Korkut ve ekibi tarafından yürütülmektedir.

MÖ 9. binin son çeyreği ile MÖ 8. binin ilk çeyreğinde yerleşilmeye başlandığı anlaşılan Girmeler Mağarası'nda (Takaoğlu vd. 2014: 111), dört adet sondajda çalışılmıştır. A ve C sondajı erken tabakalara işaret etmektedir. A sondajında kireç sıvalı taban tespit edilirken, ahşap direk yuvaları, *wattle and daub* yapı ögesi ve dikdörtgen bir çukura ait mimari öğeler bütünün uzun süreyle kullanıldığı anlaşılmıştır. A sondajının içine ayrıca içleri sıvalı ve küllü yuvarlak ocak yerleri tespit edilmiştir. Ocak içlerinden alınan karbon örnekleri A sondajını MÖ 8200-7900 yıllarına tarihlemektedir (Takaoğlu vd. 2014: 112). A sondajında çakmak taşı endüstrisinde yongalar önemli yer tutmaktadır. Küçük çakmaktaşı

bloklardan üretilen dilgiler, kazıyıcılar ve bıçaklar bulunmaktadır. Mikrolit alete ve obsidyene rastlanmamıştır. Mağaranın bu dönem avcı toplayıcı topluluklar tarafından barınak olarak kullanıldığı tespit edilen hayvan kemiklerinden bilinmektedir. Girmeler Mağarası kireç sıvalı tabanın benzerleri kendini en yakın İç Anadolu Bölgesi'nde Aşıklı Höyük, Pınarbaşı ve Boncuklu Höyük'te göstermektedir (Takaoğlu vd. 2014: 113). Yuvarlak planlı yapıları olan Pınarbaşı'nda wattle and daub mimari özellikleri görülmektedir. Girmeler Mağarası'ndaki dal örgü mimari Pınarbaşı'ndaki mimari özelliğinden kireç sıvalı tabanı ile ayrılmaktadır. Aşıklı Höyük ve Boncuklu'da ise ev içi taban seviyesinin altında mezarlara rastlanmaktadır. Yaban hayvanları avlama konusunda benzer olan, yonga ağırlıklı buluntular içeren Girmeler ile mikrolit alet ve obsidyen kullanan Orta Anadolu yerleşmeleri taş endüstrisinde birbirinden farklı özelliklere sahiptir. Mikrolit aletleri ve Neolitik buluntuları ile Akeramik Neolitik unsurları bünyesinde barındıran Öküzini Mağarası'nın Ib1 tabakası ile Girmeler Mağarası arasında taş endüstrisi konusunda farklılıklar vardır. MÖ 9. binde Yunanistan'daki Mezolitik yerleşmelerden Kynthos Adası Maroulas ve Kiklad Adaları'ndan Kerame I'de Girmeler'dekinin benzeri basit çakmaktaşı yongalar bulunmaktadır. Ancak farklılık mimaride kendini belli etmektedir. Her iki yerleşmede taştan yapılma yuvarlak planlı yapılar bilinmektedir. Youra Adası Cyclope Mağarası'nda ise basit çakmaktaşı yonga endüstrisinin yanında taban altı gömü geleneği yer almaktadır (Takaoğlu vd. 2014: 114). Neolitik Girmeler Mağarası ve Mezolitik Ege Adaları yerleşmelerinin çakmaktaşı endüstrisi birbirine yakın özellikler göstermektedir.

Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem sonrası Çanak Çömlekli Dönem MÖ 8. binin sonlarına tarihlenen dönemdir. B ve C sondajlarından elde edilen bilgilere göre Galeri / Mağara I önünde terazzo tabanlara rastlanmıştır. Ana kayanın hemen üzerindeki terazzo tabanın bir tanesinde dal örgü mimari bünyesinde bir yapı ögesi olduğu düşünülmekte; ancak kireçle sıvanan tabanın üzerinde 9-12 cm kalınlığında taş duvar olduğu anlaşılmıştır (Takaoğlu vd. 2014: 115). Terazzo tabanlı yapının, yanmış veya bilerek yakılmış yapıların üzerine inşaa edildiği anlaşılmıştır. Yakılan yapı öğeleri ve üzerine yeniden kurulan terazzo yapıların hayata yeniden başlamak gibi sembolik bir anlatım biçimi olabileceği, aynı zamanda yakılan yapıların da belli bir ritüel dahilinde ortadan kaldırılmış olması mümkündür (Takaoğlu vd. 2014: 115). Levant, Orta ve Doğu Anadolu PPN yerleşmelerinde (Esin ve Harmankaya 2007: Res. 14; Özbaşaran vd. 2007: Res. 3-4; Özdoğan 2007c: Res. 49-51; Hauptmann 2007: Res. 7, 8, 8 a-b; Çelik 2007: Res. 12-16)

görülen terazzo tabanlar ile Göller Bölgesi Bademağacı Erken Neolitik 1/8 yerleşmesinin taban sıvası özenle açıklanmış ve üzerindeki koyu kırmızı veya siyah boyalı kısımlardan dolayı "terazzo" olduğu yorumu yapılan taban sıvası (Duru 2007: 344) ile Batı Anadolu Kalkolitik Dönem Gökçeada Uğurlu Höyük (Erdoğu 2014: 164, res. 22), Ulucak Neolitik Dönem VI (Çilingiroğlu vd. 2012: 165, res. 5), EN I Hacılar (Mellaart 1970: 30; Duru 2008: Res. 31, 34), ve Girmeler Mağarası (Takaoğlu 2014 vd. 114; res. 8), yerleşmelerinde görülen terazzo tabanların varlığı Çanak Çömlekli Neolitik ve Çanak Çömleksiz Neolitik evreleri ile bölgeler arası etkileşimi anlamada önemli ipuçlar sunmaktadır. Nevali Çori, Çayönü, Şanlıurfa Yeni Mahalle, Aşıklı Höyük gibi sosyal statünün nispeten Batı Anadolu yerleşmelerine nazaran belirgin olduğu terazzo yapıların diğer yapılardan ayrıcalıklı şekilde kullanıldığı, dinsel, ritüel törenlerin gerçekleştirildiği alanlar olarak düşünülmüştür.

Girmeler Mağarası çanak çömlek özellikleri Erken Neolitik Dönem Bademağacı I /9-8 ile benzerdir. Gri ve siyah hamurlu, kırmızı ve kahverengi yüzeylerin görüldüğü çanak çömleklerin yerini üst tabakalarda kırmızı ve siyah astarlı, ince perdahlı mallar almıştır. Orta ve büyük boy dip kaselerde herhangi bir süsleme yoktur. Galeri I ve II'nin girişinde Geç Neolitik / Erken Kalkolitik Dönem seramikler arasında kırmızı üzerine beyaz, beyaz üzerine ve devetüyü rengi çanak çömlekler Göller Bölgesi yerleşmeleri ile paralellik göstermektedir (Takaoğlu vd. 2014: 115).

Mağara/Galeri I önündeki temizlik çalışmalarında iki adet antropomorfik figürin ele geçmiştir. İlk örnek diğerine nazaran daha sağlam şekilde ele geçmiştir (Res. 6.55). Oturan insan biçimli antropomorfik figürin kızılımsı hamur renginde, başı kırık, kollar ip delikleri biçiminde, gövde tüm yönlerden kazıma çizgilerle bezenerek açık renk macunla doldurulmuş, boyunla omzun bitişme yerinde etrafını dönen halka biçimli kazıma çizgi bulunmakta; göğüs kısmında merkezde etrafı spiral formlu kazıma çizgilerle bezenmiş plastik memecik görülmektedir. Yuvarlak formlu bezeme, üç kısa kazıma çizgiyle omuz üzerindeki halkaya bağlanmış, cinsiyet detayları belirtilmemiş ve figürin içi boş şekillendirilmiş, iç kısmı oldukça düzensizdir (Korkut 2012: Res. 13; Becks ve Becks 2013: 170-171, res. 11). Konteks dışı buluntu olması nedeniyle kesin tarihleme yapılamamaktadır.

Res. 6.55. Girmeler Mağarası Kalkolitik Dönem antropomorfik figürini (Korkut 2012: Res. 13)

Diğer figürin konteks içinden gelmiştir (Becks ve Becks 2013: Res. 12). Kırık taşlı tabaka içinde, Mağara / Galeri I girişinin batı kısmında iki parça halinde bulunmuştur ve eski kırık halinde birbirine oturmaktadır. Figürinin parçaları koyu gri hamurlu olup üzerinde kazıma çizgiler içinde beyaz macun bezeme mevcuttur. Büyük kısmı kayıp olan figürinin alt arka kısmı günümüze ulaşmıştır. Burada çapraz halde kesişen, paralele ikişer çizgiden oluşan bezeme dikkati çekmektedir. Bu bezeme stil ve form açısından ilk örneğin bir benzeridir. Yüzeyi aşınmış, bu nedenle ilk örnekte görülen açık burada görülmez (Becks ve Becks 2013: 171).

Figürinlerin benzerlerine Burdur, Göller Bölgesi yerleşimlerinden Hacılar I'de ve Höyücek-Kutsal Alanlar Evresinde rastlanır (Mellaart 1970: 179-180, fig. 245.1,3, 246.2; pls. CLXVIIIa, CLXIXa,b,d, CLXXb; Duru ve Umurtak 2005: 101; pls. 120.3, 164.3). Figürinler Erken Kalkolitik Dönem'i işaret etmektedir (Becks ve Becks 2013: 171).

6.7.3. Tavabaşı Mağarası

Tlos antik kentinin güneyindeki Arsaköy yakınlarındaki Tavabaşı mevkiinde yer alan Yukarı ve Aşağı mağaralar Kalkolitik Dönem toplumuna dair bilgiler vermektedir. Yukarı Mağara konumu ve barındırdığı galeriler arasındaki geçişleri ile ulaşılması son derece zahmetlidir. Küçük bir oda ile son bulan mağarada Neolitik Dönem'den Bizans Dönemi'ne dek çanak çömleklere rastlanır (Korkut vd. 2015: 39). Aşağı Mağara tek odadan oluşan küçük bir mağaradır. Defneciler tarafından tahribata uğramış mağarada ana toprak 1,5 m sonra görülmektedir. Batı Anadolu'nun Orta Kalkolitik Dönem'ini anlamak adına Tavabaşı Mağarası, Hacılar'ın renkli çanak çömleği Erken Kalkolitik ve Beycesultan'ın erken

evrelerinde görülen koyu renkli çanak çömleği ile temsil edilen Geç Kalkolitik arasındaki geçiş dönemine denk gelmektedir (Korkut vd. 2015: 40). Ayrıca Latmos'ta bilinen kaya resimlerinin benzerlerinin güneyde görülmesi süregelen bir geleneğin yayılım alanına işaret etmektedir. Karbon sonuçlarına göre MÖ 4838-4459 yıllarına tarihlenen mağara yerleşmesinin yıl boyu mu, yoksa belli zamanlarda kullanılıp kullanılmadığı henüz bilinmemektedir.

Orta Kalkolitik Dönem'de 300-350 yıl iskan edilen Aşağı Mağara'daki insan, hayvan, doğal çevre, mimari ve soyut betimler gibi farklı anlatımlara sahne olmuş kaya resimleri için mağara duvarının traşlandığı anlaşılmıştır (Korkut vd. 2015: 41). Tavabaşı Aşağı Mağarası'ndaki kaya resimlerinin mağaranın fiziki yapısından ve hava olaylarından dolayı büyük tahribata uğramasının yanı sıra resimlerde soluk bir boya dokusu vardır. Kırmızı rengin ağırlıklı sarı rengin ise arada kullanıldığı resimlerde genel itibariyle konu birliği yoktur. Ancak altıncı küme olarak adlandırılan bölümde hayvan figürleri ile insanların günlük yaşam pratikleri konu edilmiş, sekizinci kümede ise tüm resimlerden biçim ve anlatım şekliyle farklı insan figürünün tanrılaştırılması tasviri yer almaktadır (Korkut vd. 2015). Toplam 6 adet insan figürine rastlanmıştır. İnsan figürleri yalnız, grup halinde ve insan-hayvan grupları şeklinde görülmektedir. Şematik bir üslupla cepheden resmedilen ayakta durur vaziyetteki insan figürlerinin gövdeleri dik bir çizgiyle, gövdenin her iki yanına çizilen çizgiler kolları, ayaklar ise ters "U" şeklinde resmedilmişlerdir (Korkut vd. 2015: 43). 8 numaralı kümede boyu 31 cm olan figür dışında, insanlar 15-18 cm boya sahiptirler. Cinsel uzuvları tasvir edilmemiş olsa bile benzerleri Latmos'ta bilinen 7 ve 9 numaralı kümelerdeki figürler erkeği sembolize etmektedir (Korkut vd. 2015: Res. 12-13). 6 numaralı kümede ise kadını sembolize eden figür bulunur (Korkut vd. 2015: Res. 11). 8 numaralı kümede belirgin kafası, iri gövdesi, yana açılmış yay biçimli kolları, elinde tuttuğu spiral formlu sembollerle tüm insan figürlerinden farklı figür yer almaktadır (Korkut vd. 2015: 10). Diğer anlatımların aksine erkekten ziyade bir kadını veya ilahi bir gücün sembolize edildiği ifade edilirken, figürün mevcut kompozisyonun en sağında yüceltilerek yer alması ve altıncı kümeden sonra resmedilen insan, insan-hayvan grupları bu figüre doğru yönlendirilmiştir (Korkut vd. 2015: 47).

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

"Neolitik ve Kalkolitik Dönem Batı Anadolu Antropomorfik Figürinlerinde Cinsiyet ve Sembolizm" çalışmasının temelini toplumsal cinsiyet ve sembolizm oluşturmuştur. Bu iki dalın antropomorfik figürinler yoluyla arkeolojide teorik ve pratik biçimde ele alınması uzun yıllar öncesine dayanmadığı gibi gerçekleştirilen çalışmaların sayısı son derece azdır. Bu çalışma esnasında post süreçsel arkeolojinin ilgi alanına giren toplumsal cinsiyet ve sembolizmin tarihçesine, teorik görüşlerine ve pratikte uygulamalarına başvurulmuştur.

Toplumsal cinsiyet arkeolojisi (*gender archaeology*), erkeklerle kadınların rollerini, faaliyetlerini, ideolojilerini, kimliklerini ve aralarındaki farkları inceleyen bir arkeolojik dal olarak yorumlanmaktadır (Nelson 2006:1). Toplumsal cinsiyet arkeolojisi, arkeolojinin erkeklerin gözünden (*androsentrik*) algılanması, kadınların yalnızca anne rolüyle ele alınması ve erkeklerle kadınlar arasındaki farkların kutupsal karşıtlıklar şeklinde gösterilmesi eğilimine tepki olarak çıktığı ifade edilebilir. Ayrıca toplumsal cinsiyet arkeolojisinin erkeklerle kadınlara gösterilen arkeolojik ilginin dengelenmesi, erkeklerin faaliyetlerine olduğu kadar kadınların faaliyetlerine de önem verilmesinin sağlanması ve bütün kültürlerde kadının aynı olmadığını karşılaştırmalı incelemeler yaparken kadın faaliyetlerine ayrı bir ilgi gösterilmesi gerektiğinin vurgulanması amacıyla ortaya çıktığı düşünülebilir (Nelson 2006: 2). Toplumsal cinsiyet ile cinsiyet arasındaki ilinti diğer toplumsal bilimlerden alınmıştır. Toplumsal cinsiyet erkeklerle kadınların toplumsal yapılanmalarını ifade ederken, cinsiyet biyolojik farklar için kullanılmaktadır.

Prehistoryada toplumsal cinsiyete duyulan ilgi 1970'li yıllarda Avrupa, Amerika ve Avustralya'da görülmeye başlamıştır. Arkeolojide kadınlara dikkat çekmeye odaklanmış ilk bilimsel toplantı 1979'da Norveç'te yapılmış ve bu çalışmanın sonuçları 1987 yılında "Tümü Erkek miydi?" başlığı ile yayınlanmıştır. Arkeolojik saha araştırmalarının örgütlenmesi konusunu ele alan Joan Gero (1985: 342-350) ve Alison Wylie (1985: 79-86) 1980'li yıllarda kendi bölümlerinde etkili sonuçlar yaratmış yayınlar yapmışlardır. Margaret Conkey ve Janet Spector tarafından gerçekleştirilen ortak bir çalışma prehistorik arkeoloji adına bu konuda yapılmış önemli bir çabayı temsil eder (Conkey ve Spector 1984: 1-38). Yeni ve Eski Dünya Arkeolojisi'ni birlikte temsil eden yazarların iddiaları

çok güçlüdür. Bu çalışma toplumsal cinsiyet arkeolojisinin neden önemli olduğu ve tanınmış çok sayıdaki arkeolojik kazı alanıyla ilgili yayında erkek egemen bakış açısına sahip olunmadığında ne kadar farklı sonuçlar elde edilebileceğini göstermiştir.

Toplumsal cinsiyetin arkeolojik yöntem ve kuramlar üzerinde karmaşık ama giderek artan bir etkisi vardır. Post süreçsel arkeolojinin yöntem ve hedefleriyle oldukça uyumludur. Süreçsel arkeoloji ise toplumsal cinsiyetle pek ilgilenilmemiştir; çünkü toplumsal cinsiyet ve öteki toplumsal değişkenler süreçsel arkeolojiye uygun değildir. Süreçsel arkeoloji kültürlerin kurucu parçalarını birbirleriyle yarışan, rekabet eden ya da uyumsuzluklardan oluşan bölümlerden çok, uyum üzerine gelişen bir çerçevede ele alır. Oysa toplumsal cinsiyet çok katı süreçselcilerin bile yolunu açmıştır (Nelson 2013: 303).

Olguları yorumlamaya veya inançları anlatmaya yarayan semboller sistemi, sembolizm olarak tanımlanabilir. Özellikle ritüeller için kullanılan sembollerin karmaşık ve karşıt anlamlarını inceleyerek toplum yapısı ve işleyişi anlaşılmasına çalışılmaktadır. Bir başka ifadeyle, sembolik arkeoloji; insanların sosyal yaşamına ilişkin temel sorular yöneltmesi amacıyla, geçmişte yaşayan insanların bu sembollere anlamlar yüklediği süreçleri ve sembollerini araştırmaktadır (Spencer 1996: 535-539). Geertz'e göre (1973: 45), insan herhangi bir kültürün anlayış sistemine kendini yönlendirmek için, sembolik açıklama kaynaklarına ihtiyaç duyar. Bu açıklama, sembolik arkeolojiye yorumsal bir yaklaşım olarak algılanabilir. Turner (1967), sembollerin sosyal harekete neden olduğunu ve onların insan gruplarını eyleme yönlendiren belirli etkiler olduğunu ifade eder.

Sembolik arkeoloji çalışmaları yıllar öncesine dayanmasına rağmen, bu alandaki ilk çalışmalar bu isimle anılmaz. Süreçsel arkeoloji işaretlere ve simgelere önem vermiş, bu önem simgelerin üretiminden çok işlevi üzerinde olmuştur. Sembolizm üzerine yapılan çalışmaların çoğu Wobst (1977) tarafından yazılan makaleyi başlangıç noktası olarak almaktadır. Wobst kalabalık insan gruplarının bilgi alış verişini kontrol etmek amacıyla simgelere ihtiyaç duyduklarını ve bu sebeple daha fazla maddesel simgelere sahip olduklarını belirtirken, simgeler bilgi alış verişinin fonksiyonu olarak görülmektedir (Hodder 2013: 234). Bu görüş dahilinde herhangi bir antropomorfik figürünün sembolik işlevi ilgi görürken, figürini yaratan insan görmezden geliniyor ve ikincil anlam geri plana atılıyor. Süreçselci yaklaşımın sembolizme tipik bakış açısını sergileyen Wobst, buluntu stillerinin üretimleriyle değil kullanım ve işlevleriyle ilgilenmektedir. Aynı zamanda

süreçselci arkeologlar, prehistorik insanların dini inançları, estetik veya sanatlarına, bilgi ve değerlerine karşı yeterince ilgi göstermemişlerdir.

Post süreçsel arkeolojinin konuları arasında sembolizm önemli bir yer tutar. 1980 yılında Cambridge Üniversitesi'nde "Symbolism and Structuralism" adlı konferans ve Hodder'ın 1982 yılında yayınlanan *Symbolic and Structural Archaeology* kitabı post süreçsel arkeolojinin dünya arkeolojisi içindeki yerini belirlemiştir. Ian Hodder'ın 1980'li yıllarda Afrika'da yaptığı etnoarkeolojik araştırmaları bir araya getirdiği *Symbols in Action* (1982) kitabında, metaryal kültürün meydana gelmesinde toplumsal cinsiyet, çıkar çatışmaları, din, ritüel, inançlar ve güç dengeleri gibi kültürel özelliklerin esas olduğu, materyal kültür ile davranışlar arasında kültürler arası genel geçer yasaların yürütülemeyeceği önerilmiştir. Post süreçselci arkeologlar maddesel kültürün anlamlı ve etkin şekilde oluşturulduğunu öne sürerken, toplumsal değişimi yönlendirecek şekilde insanlar tarafından beceriyle kullanıldığını, maddi kültürün insanların yaşadıkları dünyayı anlamlandırma biçimlerini, ideolojileri dönüştüreceğini savunmaktadırlar. Onlara göre sembolizm her yerdedir; örneğin çöp yığınları temizlik, saflık veya kirliliğe dair anlam ve kavramlar bağlamında ele alınmalıdır (Hodder 2013b: 228).

Tez çalışmasında yukarıda bahsedilen toplumsal cinsiyet arkeolojisi ve arkeolojide sembolizm konuları Batı Anadolu Neolitik ve Kalkolitik Dönem yerleşmelerinde tespit edilmiş antropomorfik figürinlerle pratik uygulamalarda bir araya getirilmiştir. Batı Anadolu Neolitik ve Kalkolitik yerleşmeleri kuzeyden güneye doğru kronoloji dikkate alınmadan bölgesel ayırım yapılarak toplumsal cinsiyet ve sembolizm konuları üzerine antropomorfik figürinler yoluyla bilim insanlarının teorik yaklaşımları ve arkeolojik verileri ortaya konmaya çalışılmıştır (Res. 7.2).

Saroz Körfezi Neolitik Dönem yerleşmesi Hoca Çeşme'de doğal ve şematik biçimde kadın cinsiyetini temsil eden figürinler farklı duruş şekilleriyle tespit edilmiştir. Figürinler kadın cinsiyetini temsil etmesi nedeniyle doğurganlık ve bereket ile ilişkilendirilmektedir (Özdoğan 1999: 219; Özdoğan 2007: 415; Yıldırım ve Karakaş 2006). Sembolik ifade biçimine yönelik herhangi bir görüş sunulmamıştır. Arkeolojik bağlamına dair bilgilerin verilmediği Hoca Çeşme figürinleri için ikincil anlamları yorumlamak oldukça güçtür.

Gökçeada Uğurlu Höyük Neolitik Kalkolitik yerleşmesinde çok sayıda farklı çeşitte doğal ve şematik antropomorfik figürin tespit edilmiştir. Seramik kap üzerinde insan betimlemeleri, kemikten akrolitik figürin başı gibi antropomorfik nesnelere de

rastlanmaktadır. Pişmiş toprak, kil, mermer, kemik ve deniz kabuğu gibi farklı hammaddelerden üretilen figürinler arasında bereket ve doğurganlıkla ilişkilendirilen kadın cinsiyeti yoğunluktadır (Erdoğu 2011, 2013, 2014). Venüs heykelciği / figürini olarak adlandırılan örneklerin benzerlerine Paleolitik Dönem Avrupa kıtasında rastlanmaktadır. Cinsiyeti belirgin olmayan örneklerle rastlanırken erkek cinsiyetini temsil eden figürine rastlanmamıştır. Uğurlu Höyük antropomorfik figürinleri kamusal alan, gündelik yaşamın parçası, ev içi üretim ve hane içi ilişkiler ağının önemli figürleri olabilecekleri gibi aracı nesneler görevi üstlenerek sembolik ifade biçimine dönüşmeleri mümkündür.

Kalkolitik Dönem Beşik Sivritepe ve Bozköy-Hanaytepe Höyüğü'nde şematik figürin grubu içinde değerlendirilen mermerden Kilia tipi figürinlerin gövde kısımları tespit edilmiştir. Geç Kalkolitik Dönem'e tarihlenen Kilia figürinlerinin yapılan son yıllardaki çalışmalarla Orta Kalkolitik Dönem'e tarihlenmesi daha yüksek bir olasılıktır. Kilia figürinlerinin üretimindeki zorluk derecesi figürinler üzerindeki ince detaylarda belirgindir. Beşik Sivritepe örneğinde kollar kıvrılarak göğüs üzerinde birleştirilirken, el parmakları gösterilmiştir. Bozköy-Hanaytepe Höyüğü örneğinde kollar yana doğru ufak çıkıntı şeklinde tasvir edilmektedir. Her iki yerleşmede toplumsal cinsiyet ve sembolizme dair yorum yapılmazken, Kilia tipi figürinlerin kadın cinsiyetini temsil ettiği bilinmektedir¹¹.

Çanakkale'nin güneybatısındaki Peyan Mezarlığı olarak adlandırılan¹² yerleşmede Erken Neolitik'e tarihlendirilmiş pişmiş topraktan figürin başının her iki yanındaki küpe delikleri sayesinde kadın cinsiyetini temsil ettiği ifade edilebilir. Kadın figürin başının toplumsal cinsiyet ve sembolizme yönelik değerlendirmesini yapmak buluntu konteksi ve dönemi tam olarak bilinmediğinden mümkün görünmemektedir. Ancak kadın cinsiyetin bereket, doğurganlık gibi üretim faaliyetleri ile ilişkilendirilebilir.

MÖ 6000 yılına tarihlenen Coşkuntepe Neolitik yerleşmesinde ele geçen bir adet figürin başı özellikleri itibari ile kadın cinsiyetini temsil etmektedir. Abartılı olmayan betimlemeleri ile doğurganlık veya bereketle ilişkilendirmeyecek figürin başını, hane içinde kadınların üstlendikleri rolle değerlendirmek daha yüksek olasılıktır.

¹¹ Kilia Tipi Figürin için bkz. Batı Anadolu'da Kalkolitik Dönem.

¹² Peyan Mezarlığı için bkz. Aslan, R., 1997. *Troia und Seine Siedlungskammer: Vom Neolithikum bis zu den Anfängen des Historischen Nationalparks*, Tübingen Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Orta Kalkolitik Dönem Gülpınar yerleşmesinde antropomorfik nesneler arasında figürinler, kült amaçlı kapların ağız kısmında yer alan protomlar ve boynuz kulp parçası yer almaktadır. Protomlar arasında yer alan yas tutan insan betimlemesinde gözyaşlarını simgeleyen kazıma çizgilerin ölü gömme törenleriyle ilişkili olduğu ifade edilmektedir (Takaoğlu 2005a, 2006). Ayrıca protomlarda ağız detaylarının belirtilmemesi, gözlerin kapalı tasvir edilmesi cenaze ritüeli ile ilgili yas tutan bireyleri sembolize ettiği düşünülmektedir (Takaoğlu 2005a, 2006; Özdemir vd. 2014: 5). Kadın cinsiyetine dair sembolik ifade biçimi, figürinlerdeki küpe delikleri ile betimlenmiştir. Protomlarda erkek cinsiyetini ifade eden belirgin özellikler bulunmamaktadır. Doğal ve akrolitik figürinler arasında kadın cinsiyetinin temsil oranı yüksektir. Doğal üslupta saç detayları, omuzları, kolları, el parmakları ve göğüs kısmı ile tasvir edilen kadın figürinler arasında ip tutamaklar için deliklerin oluşturulduğu anlaşılmıştır. Doğal üslupta üretilen başka bir kadın figürinde görülen dikey kazıma çizgilerin kıyafeti sembolize ettiği anlaşılmaktadır. Kalkolitik Gülpınar yerleşmesinde doğal betimlemeli figürinlerin yanı sıra akrolitik figürinler de bulunmaktadır. Sokma başa sahip pişmiş toprak figürinin gövde kısmındaki göğüsler, kol ve parmak detayları kadın cinsiyetini temsil etmektedir. Şematik üslupta üretilen diğer örneklerde kolllar hafif dışa doğru çıkıntı oluşturmakta ve Kilia tipi figürin özelliğini anımsatmaktadır. Ancak figürinlerin toplumsal cinsiyet özelliklerinin yanı sıra, sembolik ifade biçimleri hakkında değerlendirme yapmak son derece güçtür. Ancak Kalkolitik Gülpınar figürinlerinin evle ilgili mekanların içlerinde, avlularda, ocak kenarlarında, çukur içlerinde, seramik ve baltalarla bir arada bulunuyor olması önemlidir.

Batı Anadolu'da barındırdığı farklı dönemlerle önemli bir yerleşme konumundaki Ulucak Höyük'te çok sayıda ve çeşitte antropomorfik nesneye rastlanmaktadır. Figürin dışında idol ve pendantlar da yer almaktadır. Doğal ve şematik biçimli figürinlerin farklı duruş şekilleri bulunurken figürinler dolgu tabakası, sokak, avlu gibi ortak kullanım alanları ile mekan içlerinde tespit edilmektedir. Antropomorfik figürinlerin ağırlıklı olarak kadın cinsiyetini temsil ettiği örnekler dışında bir arada kap içinde tespit edilen erkek ve kadın Geç Neolitik Dönem figürinlerin, Ulucak insanların mevcut inanç sistemlerinin yansıması olarak değerlendirilirken (Çilingiroğlu vd. 2012: 145), kadın ve erkek arasındaki sevgiyi veya evlilik törenini sembolize etmesi olasılık dahilindedir. Ulucak Höyük antropomorfik nesneleri arasında seramik kaplar da bulunmaktadır. Geç Neolitik Dönem kadın cinsiyetinin özelliklerini sergileyen kabın üzerindeki kırmızı boyaların kıyafeti sembolize ettiği ifade edilirken (Çilingiroğlu ve Çilingiroğlu 2007: 368), dövme fikrini göz

ardı etmemek gerekmektedir. Figürinlerin evin girişlerinde, taş aletler ve tekstil üretimiyle ilişkili tespit edilmesi hane içi ilişkileri, üretim faaliyetlerinin bolluğu ve devamını temsil ettiği düşünülürken, ergenliğe geçiş veya sosyal statü kazanımı değerlendirilmesi yapılmaktadır (Çevik 2015: 116). Ulucak insanları için figürinlerin birden fazla anlamı ve amacı olmakla birlikte kadın bedeninin nicelik olarak üstün olduğu ifade edilebilir. Figürinler dışında tespit edilmiş olan baskı mühürler / pintaderaların ağırşaklarla birlikte bulunması tekstil üzerine uygulandığı düşüncesini akla getirmiştir. Bu tür baskı işlemlerinin olasılıkla kadınlar tarafından yapılması ve aynı baskıların bir ihtimal antropomorfik figürinlere uygulanmış olması muhtemeldir. Bu durum kadınların hane içindeki rollerini algılamak açısından önemlidir.

Ege Gölü'ne yerleşmesinde Neolitik Dönem'e tarihlenen antropomorfik figürinler ve seramik üzerinde insan betimlemeleri görülmektedir. Ana tanrıça benzetmesi yapılmış hamile kadın figürinin başındaki deliklere saç aplike edilerek ritüel törenlerde kullanıldığı ifade edilmektedir (Sağlamtimur 2007: 375, res. 10). Mevcut değerlendirmeye ekleme yapmak gerekirse, figürinin günlük hayatın içinde anne olmayı veya hamile kalmayı isteyen kadını sembolize etmesi de mümkün olabilir. Diğer antropomorfik betimlemelerin arasında önemli görülebilecek olanı seramik üzerindeki kadın ve erkek tasvirleridir. Kadın veya erkeğin anatomik detaylarının yoğun biçimde vurgulanmadığı örnekte, benzerlerine İç Anadolu'da rastladığımız ve hasat şenliği şeklinde yorumlanan betimlemelerin Ege Gölü'ne tarım toplumu için de yapılması mümkündür. Tarım toplumundaki toplumsal cinsiyet rollerin belirlenmesi veya iş bölümünün yansıtıldığı düşünülen kabartmalarda evlilik töreni veya cinsel birleşme fikrini göz ardı etmemek gerekir.

Yeşilova Höyük'te doğal üslupta üretilmiş Neolitik Dönem'e tarihlenen antropomorfik figürinler ana tanrıça ekseninde değerlendirilmiş ve kült objeleri arasında sayılmıştır. Antropomorfik figürinler Yeşilova Neolitik toplumun günlük yaşamı ve sosyal yapısı hakkında bilgiler vermektedir. Kadını ve bazı hayvanları kutsallaştırarak onların niteliklerini simgesel eşyalar halinde tapınma objeleri olarak işlevselleştirdikleri düşünülmektedir (Derin 2012: 176).

Liman Tepe'nin Orta Kalkolitik yerleşmesinde şematik üslupta bir adet figürin ele geçerken herhangi bir cinsiyet vurgusu görülmemektedir. Baklatepe'nin Geç Kalkolitik yerleşmesinde tespit edilen figürinin cinsel organı belirtilmemiş olmasına karşın erkek cinsiyet özelliklerini sergilediği düşünülmektedir.

Latmos Beşparmak Dağları insan betimlemeli kaya resimleri tüm yerleşmelerdeki antropomorfik nesnelerden ayrılmaktadır. Latmos kaya resimlerinin ana teması insandır. Bezemeler, işaretler, semboller, el ve ayak izleri de görülmektedir. Betimlerde avcılık-toplayıcılık, tarım hayvancılığa dair izler görülmemekle birlikte günlük faaliyetlere dair izler de yoktur. Resimlerde savaş veya çatışma kompozisyonu görülmemektedir. Resimler arasında erkekler çizgilerle gösterilmektedir. “Çöp adam” (Peschlow–Bindokat 2006: 46) tabiri kullanılan erkek figürlerde erkeklik organı betimlenmezken, uzun kollar ve güçlü bacaklar dikkat çekmektedir. Kadın figürleri erkek figürlere nazaran daha çeşitlidir. Kadınlar daima profilden, vücudun üst kısmı her zaman uzun, bazen de ağırlığını arkaya vermiş halde betimlenirler. Kadınlar ayakta, oturur halde, çömelme, dinlenme pozisyonlarında betimlenmişlerdir. Kadınların en belirgin özelliği dolgun kalçalar (*steatopik*), bazı figürlerde bezeme vardır. Bezeme bir tür giysi olarak yorumlanmaktadır (Peschlow–Bindokat 2006: 47). Resimlerin ana konusunu kadın-erkek ilişkileri oluşturmaktadır. Kadın figürleri kucaklaşma sahnelerinde erkeklik organıyla betimlenirken, erkekler cinsel organlarıyla resmedilmemişlerdir (Peschlow–Bindokat 2006: 51). Bu tür resimler gerçek eylemlerin yansımasından çok kadın erkek ilişkilerinden çıkarılması gereken ikincil anlamlarla yüklüdür. Kadın erkek arasındaki kucaklaşma sahnelerinde cinsel birleşme betiminin olmayışı, duygusal birlikteliğe dair sembolik gönderme olabilir. Ancak dolgun kalçalar, erkeklik organının betimlenmesi doğurganlık ile özdeşleştirilebilir. Bindokat (2006: 52) ailenin sürekliliği açısından doğurganlığı ön plana koymaktadır. Resimlerin suya yakın olması nedeniyle bereketi temsil ettiği, geçmiş insanların ilkbahar şenlikleri, evlenme törenlerini gerçekleştirdiği, genç kızların ve erkeklerin ergenlik dünyasına adım atması gibi ritüel yansımalar kaya resimleri ile ortaya çıkmış olabilir (Peschlow – Bindokat 2006: 52).

Malkayası ve İsa Mağaraları birbirine benzer Kalkolitik Dönem malzemeleri barındırırken, Malkayası Mağarası Kilia ve keman biçimindeki şematik figürinler Orta Kalkolitik Dönem özelliklerini sergilemektedir. İsa Mağarası seramik kap ve kabartmalı seramik buluntuları ise Kalkolitik Dönem'den ziyade Tunç Çağı buluntuları ile paraleldir.

Çine Tepecik Höyük ve Aphrodisias Pekmeztepe yerleşmelerinde Geç Kalkolitik Dönem'e tarihlenen Kilia tipi figürinleri tespit edilmiştir. Ancak Geç Kalkolitik Dönem'e tarihlendirilmiş Kilia figürinlerinin yapılan son yıllardaki çalışmalarla Orta Kalkolitik Dönem'e tarihlenmesi daha yüksek bir olasılıktır. Çine Tepecik Höyük'te çok sayıda ve

farklı formda Kilia tipi figürin ele geçmiştir. Çine Tepecik Höyük'te bitişik haldeki yapılarda ele geçen Kilia tipi figürinlerin hane içinde evsel amaçlara hizmet ettiğini ifade edilmektedir (Günel 2014: 91). Aphrodisias Pekmeztepe Kilia figürinlerine dair toplumsal cinsiyet veya sembolizme yönelik ifadeye rastlanmamıştır. Ancak bahsedildiği üzere Kilia figürinleri kadın cinsiyetini temsil etmektedir.

Manisa'nın Akhisar ilçesi sınırlarında bulunan Orta Kalkolitik Dönem'e tarihli Kulaksızlar Mermer Atölyesi bölge açısından önemli bir konumdadır. Kulaksızlar'ın ana üretim merkezi olabileceğini ifade eden Turan Takaoğlu (2001: 160), figürinlerin MÖ 3. bin Kiklad Adaları'ndaki mermer figürinlerin mezarlarda tespit edilmesi ile benzer ritüel özelliklere sahip olabileceğini ifade etmektedir. Figürinlerin prestij nesnesi, sosyal rolleri ifade etme biçimi, hane içinde veya sosyal ritüellerde iletişim biçimi olarak kullanılmış olabileceğini belirten Takaoğlu (2002: 80-81), aynı zamanda birbirinden çok farklı Kilia figürin tipolojisinin olmamasını tek bir tanrıça fikrine bağlanabileceğini ve figürin formunun Batı Anadolu kültürlerinde ana tanrıça geleneği içinde aranması gerektiğini belirtmektedir (Takaoğlu 2001: 161).

Teke Yarımadası yerleşmelerinden Karain Mağarası'nın Kalkolitik Dönem II. tabakasında tespit edilen Kilia tipi figürin başının Kiklad Adaları ile benzer özellikler taşıdığı ifade edilmektedir (Seeher 1988: 224; res. 13.2). Bir başka Kilia tipi figürin başı Geç Kalkolitik Dönem IV. tabakada ele geçmiştir (Yalçinkaya vd. 2013: 12; res. 4); ancak sembolik ifade biçimine yönelik değerlendirme yapılmamıştır. Karain Mağarası'nda Kilia tipi figürin dışında pişmiş topraktan şematik figürine rastlanmıştır. Anadolu'daki benzerleri dikkate alınarak kadın cinsiyetini temsil ettiği ifade edilmiştir (Yalçinkaya vd. 2010: 49; res. 3-4). Her iki figürin Geç Kalkolitik Dönem'e tarihlenmiş olsa dahi Anadolu'daki benzerlerine bakarak Orta Kalkolitik Dönem'e tarihlenmeleri daha yüksek olasılıktır. Teke Yarımadası'nın diğer yerleşmelerinden Girmeler Mağarası'nın galerileri önünde gerçekleştirilen kazı çalışmalarında iki adet antropomorfik kap tespit edilmiştir. Kesin tarihlenmeleri yapılamamasına ve Erken Kalkolitik Dönem'e (Becks ve Becks 2013: 171) tarihlenmiş olmalarına rağmen Geç Neolitik Dönem özelliklerini sergileyen antropomorfik kapların daha sağlam olanı, gövdesindeki spiraller, kazıma çizgiler ve gövdenin ortasında yer alan kabartma ile dikkat çekmektedir. Omuzlar kollarla bütünleşirken ip geçirmek için delik oluşturulmuştur. Kollar gövdeyle bütünleşmiş ve oturur biçimde tasvir edilmiştir. Cinsiyete yönelik herhangi bir vurgu yapılmamıştır. Tavabaşı Mağarası'ndaki (Korkut vd.

2015) kaya resimleri ise Latmos'taki geleneğin farklı coğrafyalara yayıldığını görebilmek adına önemliyen tasvirlerin Latmos kadar zengin olmadığı; ancak üzerinde durulması gerektiği açıktır.

Antropomorfik figürinlerin biçimsel özelliklerinden ziyade taşıdıkları veya taşıyabilecekleri anlamı çözmek için arkeolojik bağlama ihtiyaç duyulduğu; ancak arkeolojik bağlamın sınırlarını aşan hayat döngüsünde dahi antropomorfik figürinlerin anlamını aramak gerektiği tezde ifade edilmeye çalışılmaktadır.

Arkeologlar Neolitik ve Kalkolitik toplumlardaki figürinler vasıtası ile kadınların, erkeklerin ve çocukların toplumdaki rollerini, kimliğini, ideolojilerini anlamaya yönelik teorik yaklaşımlar ortaya koymaktadırlar. Figürinleri anlamlandırmada bilim insanları farklı görüşler ortaya atmışlardır. Bu doğrultuda arkeolojinin farklı disiplinlerden yararlanma ihtiyacı devam etmektedir. Arkeoloji, insanı anlamak için sadece nesnelere odaklanmamalı nesnelerin arkasındaki birey kadar sisteme de odaklanabilmelidir. Bununla birlikte arkeolojik nesnenin sosyal bir sistem tarafından üretilmeyip birey veya grup tarafından üretiliyor olması fikri, cinsiyete dayalı işlerin toplum içinde nasıl düzenlenebileceğine dair bilgiler verebilir. Figürinlerin işlevselliği hakkında toplumun ilahi duyguları veya günlük yaşamın parçası olarak yorumlamak kadar bireylerin figürinlerle yapmaya çalıştığı şeyler¹³ hakkındaki yorumlar da önemlidir. Maddesel kültür ögesi olan figürin sosyal sistemi yansıtmakla beraber, bireyin anlık duygu, düşünce ve beğenisini de yansıtabilir. Neticede buluntuyu yaratan bireydir. Bahsedilen yaklaşımlar karşısında antropomorfik figürinleri değerlendirirken etnografik, etnoarkeolojik ve antropolojik çalışmaların toplumsal cinsiyet rollerini ve sembolik yansımalarını anlamlandırmada yardımcı olacağı çok açıktır. Teorik yaklaşımların paralelinde arkeometrik çalışmalar figürinlerin üzerindeki parmak izlerini analiz ederek kadın, erkek ve çocuk bireyler hakkında daha fazla bilgi verebilir.

Bilgi üretiminde rol alan ve tezin konusunu oluşturan antropomorfik figürinlerin inanç sistemlerinin göstergeleri olarak kabul edildiği ve ritüellerde kullanılan aracı nesneler olduğu ile ilgili varsayımlar yapılmaktadır (Marshack 1991; Meskell 1995; Ucko 1968). Her toplumda farklı olan ritüeller, anlamlarını iletebilmek için sembollerini kullanmışlardır. Antropomorfik figürinler insanlar arasındaki ilişkiler ağını yansıtmakla birlikte sosyal düzen hakkında sembolik bilgiler veriyor olabilir. Antropomorfik

¹³ Ian Hodder. *Entangled: An Archaeology of the Relationships Between Humans and Things*.

figürinlerin evlerde veya topluluk içerisindeki ritüellerde özel amaca yönelik kullanımı veya işlevlerine dair bilgiler oldukça sınırlıdır. Son yıllarda yapılan araştırmalarla antropomorfik figürinlerin sadece bereket ve doğumu temsil eden ana tanrıça kültüne ait simgesel objeler olmadıkları, bireylerin yansıması veya ata kültürünü sembolize edebileceklerine dair görüşler ileri sürülmektedir (Whitle 1996: 94). Diğer yandan Selevac kazılarında ele geçen figürinlerin ritüeller ve seremonilerde pendantif benzeri takı olarak kullanıldığı, insanların şahsi kimliklerini yansıttıkları ve kimlikleri ayırt edici objeler oldukları (Bailey 1994: 328); ayrıca figürinlerin üzerinde yer alan bezemelerin ve süslemelerin kişisel süslenmede kullanılarak insanların kişiliklerini yansıtan, aktaran objeler olduğu, sembolik kimlik olarak yorumlandığı da bilinmektedir (Pollock 1995: 581). Talalay figürinleri geleneksel tanımlamaların (Gimbutas 1974; Bailey 1994, 1996, 2005, Dumas 1983; Renfrew 1984; Talalay 1987) ötesine götürerek sosyal kontrol sağlanması gereken mekanizmalarda ideoloji ve düşünceleri yönlendirmede, sosyal davranışların algılanmasını sağlamaya yardımcı güçler olduklarını ifade etmektedir (Talalay 1987: 167).

Yükledikleri sembolik anlamlar dışında uzmanlaşmış üretiminin göstergesi olarak kabul edebileceğimiz ve prestij objelerine dahil edilebilecek antropomorfik figürinler, hane yaşamında veya toplum içinde sosyal fonksiyona ve insanlar arasında iletişim gücüne sahip ayırt edici nesneler olarak tanımlanmaktadır (Siklosi 2004: 45). Seramiğin aksine antropomorfik figürinlere sahip olmak sosyal ayırt ediciliği ve iletişimi güçlendirici etkiye sahiptir. Toplumdaki ayırt ediciliği tetiklemesi, insanlar arasındaki iletişimde önemli bir aktarıma sahip olması, ritüellerde figürinlere sembolik anlamlar yüklenilerek kullanılmış olması şüphesiz bu tip objelerin üretiminin artmasına neden olmuştur.

Antropomorfik figürinlerin çoğunun özel bir tören ya da cenaze ritüeli boyunca kısa bir süreliğine kullanıldığı, kullanıldıktan sonra kırılarak atıldıkları ya da atıldıkları esnada kırıldıkları yönünde görüşler vardır (Perlés 2001: 263). Figürinler basit simgelerden daha öte anlamlar içerebilir. Üretim ve atma süreçlerinin nesnelerin kendilerinden daha büyük önem taşımaları mümkün olabilir. İlahi güçlere kurban görevi gören figürinlerin üretilmesi, kırılması veya atılması olasılığı vardır.

Antropomorfik figürinlerin hane veya ev ile ilgili mekanların içlerinde, avlularda, ocak yerlerine yakın yerlerde, çukurlar içinde, seramik kap parçaları ve cilalanmış baltalar gibi objelerle yan yana bulunmuş olması önemlidir. Ancak kazılarda figürinlerle mezarlar arasında doğrudan bir ilişkinin saptanamaması, antropomorfik figürinlerin ölü kültü ya da

mezara bırakılan adak veya hediye olarak değerlendirilmesini kısıtlarken, bireylerin yas tutma dönemlerini simgeleyen, cenaze ritüellerine ait sembolik domestik nesneler olarak da değerlendirilmektedir (Hoffman 2002; Takaoğlu 2006).

Neolitik ve Kalkolitik Dönem insanları figürinlere dokunmak, figürinleri üzerinde taşımak veya anlamlar yüklemekten sadece üretim aşaması ile tatmin olmak gibi eylemlerin tümünü birlikte veya ayrı ayrı yaşamış olabilirler. Bugünün modern insanı eşyalara sembolik anlamlar yükleyebilmekte veya işlevsel açıdan cansız olarak bakabilmektedir. Geçmişin figürinleri her açıdan bizleri etkilemektedir. Üretildikleri dönemlerde taşıdıkları anlamları bugün anlandırma da çekilen zorluk, yüklenilen işlevler ve ortaya atılan teoriler figürinlerin özel nesneler olduğunu göstermektedir. Bu özel nesneler ruhani törenlerle olduğu kadar günlük yaşamla da ilintili olabilir. Figürinler dünyevi veya ruhani gibi sembolik anlamlarının yanı sıra insanları temsil eden tarafı vardır. Kadının, erkeğin ve çocuğun toplum içindeki rollerini anlamada, hane içindeki görevlerini ve yerlerini anlamlandırmada figürinler bazı ipuçları vermektedir. İnsanlar sistem tarafından belirlenmiş rolleri kabul etmek zorunda olmamakla birlikte yeni roller yaratmak, mevcut toplumsal veya bireysel rolleri yeniden tanımlamak, başkalarının varlığını reddetmek için maddi kültür sembolizmini kapsayan çokça araç kullanırlar. Ancak insan davranışları ile maddi kültür arasında doğrudan evrensel boyutta kültürler arası bir ilişki söz konusu değildir. Figürin temsil ettiği şey kadar - ki bu günlük yaşam veya ruhani dünya da olabilir - insanın da özelliklerini alıp kendisinde muhafaza ederek aracı vazifesi görmektedir. Bu özellik sadece figürinin kendisi ile alakalı olmayıp sosyal, toplumsal, ekonomik ve kültürel yaşamın yansıması, figürinin bilişsel üretimine ve kullanımına zemin hazırlamaktadır.

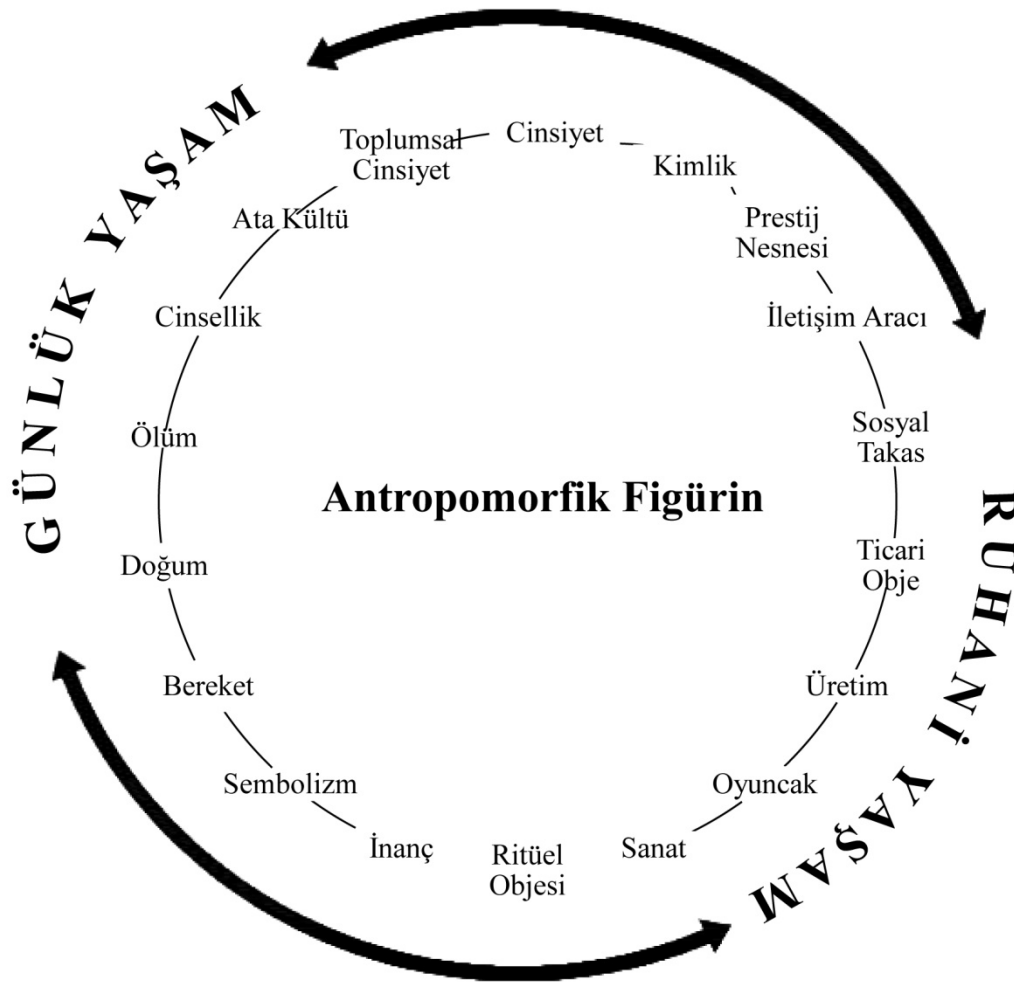
Figürinlerin eskimeden yeni haldeyken bile atılıp kırıldığı ve kırık halleriyle kullanılmaya devam edildiği düşünülebilir. Figürinleri bilerek atma veya kırmanın ruhani tarafı kadar bireyler arasında sosyal takas nesnesi işlevi görmesi de mümkün olabilir (Chapman 2000). Kullanım ve yapım amaçları ile figürine yüklenen anlamları farklı olabileceği gibi, her bireyin farklı anlamlar yüklemesi de mümkündür. Ayrıca kullanım süreci içinde ilk anlamları veya amaçları daha sonra değişmiş de olabilir. Kullanım alanlarındaki büyük farklılıklar figürinlerin işlevlerine dair farklı anlamlandırmaları beraberinde getirmektedir. Bu yüzden arkeolojik çalışmalarda tespit edilen figürinlerin kullanım alanlarını yorumlamak için detaylı analizlere ihtiyaç vardır.

Arkeoloji, bağlam sayesinde insan ve nesne gibi "şeylerin" zaman içindeki konumlarını, ilişkiler ağını, sosyo-ekonomik organizasyon içindeki yerlerini açıklayabilmektedir. Figürinlere bağlam dışında bakmak yanılgıları da beraberinde getirebilir. Neolitik ve Kalkolitik Dönem antropomorfik figürinlere dair bağlam dahilinde cinsiyet ve sembolizm yorumlarının daha sağlıklı yapılması için sistematik bir kazı modeli ve kayıt sistemine ihtiyaç vardır. Sistematik kazı modeli ile veri toplama modelinin sonucunda gerçekleştirilecek kayıt sisteminin uygulanabilmesi için tecrübeli arkeologlara, öğrenmeye açık, çok yönlü arkeoloji öğrencilerine, farklı disiplinlerden bilim insanlarına, teknolojiyi arkeolojik nesnenin bulunduğu her yerde etkili kullanabilme organizasyonuna, zamana ve sponsorlara, çok sesli fikirler bütünlüğüne ve nihayetinde arkeolojik projeyi güçlü şekilde temsil edecek ekibe ihtiyaç vardır. Bu tür çalışmaya en uygun model tek birim (single unit) kazı yöntemi önerilmektedir (Baysal 2015: 20). Bu yöntem Çatalhöyük'ten bilinmesine rağmen Türkiye'de yaygın değildir. Tek birim kazı yöntemi tek bir değişikliği doğal, hayvan veya insan aktivitesini tanımlayan en küçük birimleri tanımlamayı amaçlamaktadır. Bu sayede tanımlanabilen olaylar dizilimi içinde veya arasındaki bağların belgelenmesi, ilişkilerin yönü, hızı, tekrarı ve benzeri açıdan verileri elde etmek mümkündür. Tek birim kazı yöntemi nesneler veya genel söylemle arkeolojik şeyler arasındaki ilişkiler ağı, birimler sayesinde daha net anlaşılacaktır. Tezin konusunu oluşturan antropomorfik figürinler örneğinden yola çıkarak tek birim kazı yöntemini açıklamak anlaşırılığı pekiştirecektir.

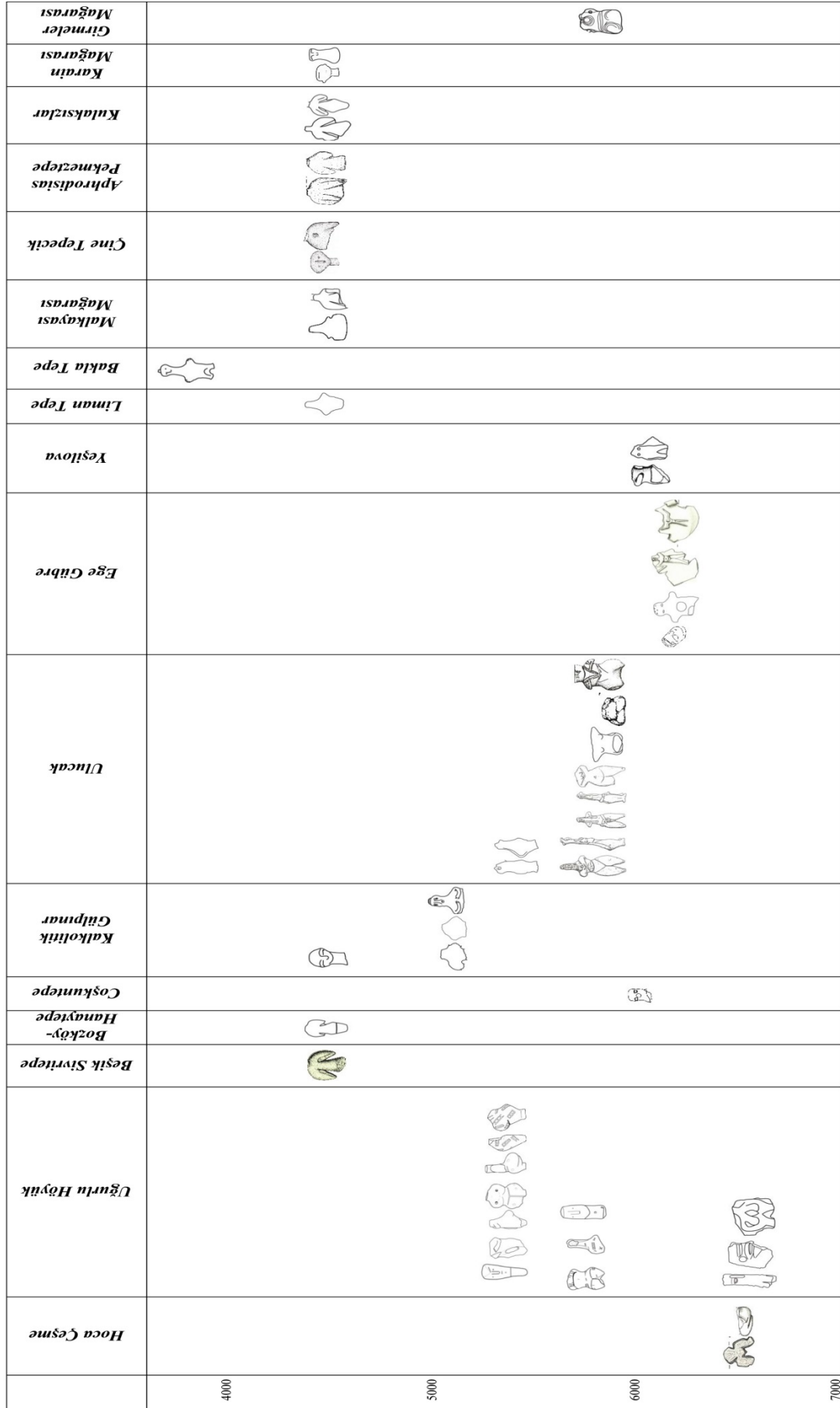
Bu tez kapsamında antropomorfik figürinler toplumsal cinsiyet ve sembolizm açısından değerlendirilmeye çalışılmıştır. Bunların dışında figürinler sosyal düzen içinde günlük yaşam pratiklerinden üretim, iletişim aracı, oyuncak, sosyal takas, ritüel ve prestij nesneleri arasında görülebilir. Ayrıca figürinlerin kişisel kimliğin ifadesi, sanatsal düşüncenin unsuru olarak görülebilecekleri gibi sembolik açıdan bereket, doğum, ölüm, ata kültü veya ruhani dünya ile ilişkilendirilmektedir (Res. 7.1).

Topluluğun veya üretimi gerçekleştiren bireyin / bireylerin ortaya çıkan ürüne yüklediği anlamı etkileyebilecek pek çok unsur bulunmaktadır. Ürünün yapımında kullanılan malzeme; yaşanılan fiziki çevre, besin ekonomisi, iklim; bireyin toplum ve hane içi rolü; ticari değeri; cinsiyet, psikolojik, sembolik, ideolojik, inanç ve sanatsal düşünce unsurları, sosyal organizasyon ve toplumsal gelenekler; göç, barış ve savaş gibi olguların toplum üzerinde bıraktığı izler etkili olmalıdır. Post süreçsel arkeoloji tarih öncesinde

yaşamış insanların sözü edilen üretim süreçlerini etkileyen bu unsurları yorumlayabilmek için çeşitli uygulama ve yöntemler geliştirmiştir. Tek birim kazı yönteminin uygulanması arkeolojik bilgiye ulaşmada en sağlıklı yol olarak görülürken; antropomorfik figürinlerin cinsiyet ve sembolizme dair bilgi üretiminde yeni ve farklı kazı yöntemlerinin de uygulanabilirliği göz ardı edilmemelidir.

Res. 7.1. Antropomorfik figürinlerin ilişkiler ağı (Hazırlayan Meral Mutlu)

Res. 7.2 Antropomorfik figürinlerin dönemlere ve yerleşmelere göre dağılımı (Hazırlayan Meral Mutlu)

KAYNAKÇA

- Abay, Eşref 2003. "The Neolithic Figurines from Ulucak Höyük: Reconsideration of the Figurine Issue by Contextual Evidence", *Neo-Lithics 2/3 The Newsletter of Southwest Asian Neolithic Research*, 16–22.
- 2005. "Western Anatolia in the Late Neolithic and Early Chalcolithic: the actual state of research", C. Lichter (ed.), *How Did Farming Reach Europe? Anatolian-European relations from the second half of the 7th through the first half of the 6th millennium cal BC*, Byzas 2, 75-84, Ege Yayınları, İstanbul.
- Abay, Eşref; Haluk Sağlamtimur; Turan Özkan, 2000. "Ulucak Höyük Kazıları 1998", *Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt: 1, 359-370, Ankara.
- Akdeniz, Engin 1997. "Güneybatı Anadolu Sahillerinde Prehistorik Bir Yerleşim: Tavşan Adası", *Ege Üniversitesi Arkeoloji Dergisi*, Sayı: 5, 1-13, İzmir.
- 2010. "Kulaksızlar Atölyesinde Kilya Tipi Figürin Üretimi", Serra Durugönül; Murat Durukan; Gunnar Brands (eds.), *Olba*, Sayı: XVIII, 65-83, Mersin Üniversitesi.
- Aldendenfer, Mark 1993. "Ritual, Hierarchy, and Change in Foraging Societies", *Journal of Anthropological Archaeology*, Vol. 12, 1-40.
- Ammerman, J. Albert; Jay S. Noller 2005. "New light on Aetokremmas", *World Archaeology*, Vol. 37, No. 4, 533-543.
- Ammerman, J. Albert; Pavlos Flourentzos; Roberto Gabrielli; Carole McCartney, Jays Noller, Daniella Peloso; Daniel Sorabji, 2007. "More on the new early sites on Cyprus", *Report of Department Antiquities, Cyprus*, 1-26.
- Ammerman, J. Albert; Pavlos Flourentzos; Roberto Gabrielli; T. Higham, Carole McCartney; T. Turnbull, 2008. "Third Report on Early Sites on Cyprus", *Report of the Department of Antiquities, Cyprus*, 1–32.
- Ammerman, J. Albert 2011. "The paradox of early voyaging in the Mediterterranean and the Slowness of the Neolithic transition between Cyprus and Italy", G. Vavouranakis (ed.), *The Seacape in Aegean Prehistory (Monograph of the Danish Institute at Athens 14)*, 31-51, Athens.
- Apostolika, Nina Kyparissi, 2008. "Some Finds of Balkan (or Anatolian) Type in the Neolithic Deposit of Theopetra Cave, Thessaly", H. Erkanal; H. Hauptmann; V. Şahoğlu; R. Tuncel (eds.), *The Aegean in the Neolithic, Chalcolithic and the Early Bronze Age Symposium*, 301-307, Ankara.

- Arnold, Bettina; Wicker, Nancy (eds.) 2001. "Gender and the Archaeology of Death", *AltaMiras Press*, Walnut Creek, Calif.
- Asad, Talal 1983. "Anthropological Concepts of Religion: Reflections on Geertz", *Man*, Vol. 18, No. 2, 237-259.
- Aslan, Rüstem 1997. *Troia und Seine Siedlungskammer: Vom Neolithikum bis zu den Anfängen des Historischen Nationalparks*, Magisterarbeit im Fach Ur- und Frühgeschichte und Archäologie des Mittelalters an der Eberhard -Karls-Universität Tübingen, Fakultät für Kultur - Wissenschaften.
- _____. 2011. "2010 Yılı Bozköy-Hanaytepe ve Çevresi Prehistorik Dönem Yüzey Araştırması", 29. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Cilt: 3, 149-151, Ankara.
- Aslan, Rüstem; Stephan W.E. Blum; Tobias L. Kienlin; Faika Evrim Uysal; Sebastian Kirchner 2010. "2009 Yılı Bozköy-Hanaytepe ve Çevresi Prehistorik Dönem Yüzey Araştırması", 28. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Cilt: 2, 291-302, Ankara.
- Aslan, Rüstem; Fecri Polat 2012. "Troia Kültürünün Kökeni, Troia'nın Yakın Çevresindeki M.Ö. 5. ve 4. Bine Ait Yeni Buluntu Yerleri", Rüstem Aslan; Fecri Polat (eds.), *Bozköy Hanaytepe ve Çevresi Prehistorik Dönem Araştırmaları*, 1-40, Troia Vakfı Yayınları, Çanakkale.
- _____. 2013. "Troia Kültürünün Kökeni Troia'nın Yakın Çevresindeki M.Ö. 5. ve 4. Bine Ait Yeni Buluntu Yerleri", Ertuğ Öner (ed.), *Profesör Doktor İlhan Kayan'a Armağan*, 489-506, Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir.
- Atakuman, Çiğdem 2014. "Neolitik Süreci Yeniden Tanımlamak: Güneydoğu Anadolu Neolitiği'nde Mekan Kurgusu ve Sosyal İlişkiler", Özlem Çevik; Burçin Erdoğan (eds.), *Yerleşim Sistemleri ve Mekan Analizi*, Tematik Arkeoloji Serisi 1, 191-216, Ege Yayınları, İstanbul.
- Ateş, Mehmet 2001. *Mitolojiler ve Semboller Anatanrıça ve Doğurganlık Sembolleri*, İstanbul.
- Aydınün, Şengül 2006. "Yerleşik Hayat Öncesi: Yaratan Beden", Şengül Aydınün (ed.), *Tunç Çağı'nın Gizemli Kadınları*, 11-27, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Badal, Ernestina; Maria Ntinou 2013. "Wood Charcoal Analysis: The Local Vegetation", Nikos Efstratiou; Alexandra Karetsou; Maria Ntinou (eds.), *The Neolithic Settlement of Knossos in Crete New Evidence for the Early Occupation of Crete and the Aegean Islands*, INSTAP Academic Press, Philadelphia, Pennsylvania, 95-118.
- Bailey, Douglass 1994. "Reading Prehistoric Figures as Individuals", *World Archaeology* Vol. 25, 321-331.
- _____. 1996. The Interpretation of Figurines: the Emergence of Illusion and New Ways of Seeing. *Cambridge Archaeological Journal*, Vol. 6, 291-295.
- _____. 2005. *Prehistoric Figurines. Representation and Corporeality in the Neolithic*. London.

- Bacus A. Elisabeth; Alex W. Barker; Jeffrey D. Bonevich; Sandra L. Dunavan; J. Benjamin Fitzhugh; Debra L. Gold; Nurit S. Goldman-Finn; William Griffen, Karen M. Mudar (eds.) 1993. *A Gendered Past: A Critical Bibliography of Gender in Archaeology*, Ann Arbor, University of Michigan Museum of Anthropology.
- Bahn, Paul 1991. "Pleistocene images outside Europe", *Proceedings of the Prehistoric Society*, Vol. 57, No. 1, 91-102.
- Baltacıoğlu, Hatçe 2011. "Buda Oturuşunda Betimlenmiş Geç Neolitik Çağ Köşk Höyük Heykelcikleri", Aliye Öztan ve Şevket Dönmez (eds.), *Karadeniz'den Fırat'a Bilgi Üretimi Önder Bilgi'ye Armağan Yazılar*, 49-80, Bilgin Kültür Sanat, Ankara.
- Baysal, Adnan 2014. "Bir Fenomen Olarak Neolitik", Özlem Çevik; Burçin Erdoğan (eds.), *Yerleşim Sistemleri ve Mekan Analizi*, Tematik Arkeoloji Serisi 1, 217-237, Ege Yayınları, İstanbul.
- _____. 2015. "Arkeolojide İletişim Ağı (Network) ve Sosyal Organizasyon", Adnan Baysal (ed.), *İletişim Ağları ve Sosyal Organizasyon*, Tematik Arkeoloji Serisi 2, 11-29, Ege Yayınları, İstanbul.
- Baysal, Emma; Burçin Erdoğan 2014. "Frog in the Pond: Gökçeada (Imbros), an Aegean Stepping Stone in the Use of Spondylus Shell", *Proceedings of the Prehistoric Society*, Vol. 80, 363-378, Cambridge.
- Becks, Ralf; Bilge Ayça Polat Becks 2013. "Girmeler Mağarası - Lykia'da Bir Kalkolitik Dönem Yerleşimi", Kürşat Özdaşlı (ed.), *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl: 5, Sayı: 8, 166-183, Burdur.
- Bednarik, G. Robert 1995. "The Còa petroglyphs: an obituary to the stylistic dating of Paleolithic rock-art", *Antiquity*, Vol. 69, 877-883.
- Bender, Barbara 1978. "Gatherer-hunter to farmer: a social perspective", *World Archaeology*, Vol. 10.2, 204-22, Taylor ve Francis Ltd.
- Bıçakçı, Erhan 2007. "Tepecik-Çiftlik", Mehmet Özdoğan; Nezih Başgelen (eds.), *Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı Türkiye'de Neolitik Dönem, Levhalar*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Bianchi, S. Robert 1988. "Tattoo in Ancient Egypt," Arnold Rubin (ed), *Marks of Civilization Artistic Transformations of the Human Body*, Los Angeles, 21-28.
- Bilgi, Önder 2012. *Anadolu'da İnsan Görüntüleri Klasik Çağ Öncesi*, İstanbul.
- Bindokat - Peschlow Anneliese 2006. *Tarihöncesi İnsan Resimleri Latmos Dağları'ndaki Prehistorik Kaya Resimleri*, Vehbi Koç Vakfı Sadberk Hanım Müzesi, İstanbul.
- Bindokat - Peschlow Anneliese; Christoph Gerber 2012. "The Latmos - Beşparmak Mountains Sites with Early Rock Paintings in Western Anatolia", Mehmet Özdoğan; Nezih Başgelen; Peter Kunilhom (eds.), *The Neolithic in Turkey*, Vol. 4, 67-115, Archaeology and Art Publications, İstanbul.

- Binford, Robert Lewis 1968. "Post-Pleistocene Adaptations", Lewis Robert Binford; Sally Rice Binford (eds.), *New Perspective in Archaeology*, 313-342, Chicago.
- _____ 1972. *An Archaeological Perspective*. New York.
- Bloch, Maurice 1989. *Ritual, History and Power*, Athlone Press, London.
- _____ 1992. *How we think they think: Anthropological approaches to cognition, memory and literacy*, Westview Press, Oxford.
- Blum, W. E. Stephan 2014. "The Middle Chalcolithic Cultural Sequence of the Troad (Northwest Anatolia): Chronological and Interregional Assessment", Barbara Horejs; Mathias Mahofer (eds.), *Western Anatolia before Troy Proto-Urbanisation in the 4th Millennium BC?*, 125-154, Austrian Academy of Sciences Press, Vienna.
- Blum, W. E. Stephan; Rüstem Aslan; Faika Evrim Uysal; Sebastian Kirschner; Steffan Kraus 2011. "Archäologische Untersuchungen zur vor-eisenzeitlichen Kultursequenz des Bozköy - Hanaytepe, Nordwesttürkei", *Studia Troica*, Band 19, 119-177, Philipp Von Zabern, Darmstadt.
- Boyer, Pascal 1994. *The naturalness of religious ideas: a cognitive theory of religion*, University of California Press, London.
- Bozbay, Heval 2009. Neolitik Dönem Akarçay Tepe Yerleşmesinde Küçük Buluntular Işığında Zanaat Ürünleri, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Böyükulusoy, Çayır Ümit 2010. Batı Anadolu Bölgesi'ndeki Kalkolitik Çağ Bezemeli Seramik Geleneği, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- _____ 2014. "Batı Anadolu Kalkolitik Seramiğinde Perdah Bezeme Tekniği", Atilla Engin; Barbara Helwing; Bora Uysal (eds.), *armizzi Engin Özgen'e Armağan Studies in Honor of Engin Özgen*, 81-100, Ankara.
- Braidwood, John Robert 1952. *The Near East and the Foundations for Civilization*. Eugene.
- _____ 1960. "The Agricultural Revolution", *Scientific American*, Vol. 203.3, 130-141.
- _____ 1995. *Tarihöncesi İnsan*, Bilgi Altınok (çev.), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Brukner, Bogdan 1997. "Proto-Starçevo White Painted and Early Painted Pottery of Europe: Similarities and Differences", *Anatolica*, Vol. XXIII, 243-268.
- Calvert, Frank 1880. "Thymbra, Hanai Tepeh", Henry Schliemann (ed.), *Ilios: The City And Country of the Trojans*, Appendix IV, 706-720, London.

- Calvert, Frank; Georg Schweinfurth; F. v. Luschan; P. Staudinger; Hub Schmidt; Karl von den Steinen; S. Pazcek, Joachimsthal; R. Virchow; F. Noetling 1901. "Ausserordentliche Sitzung vom 29. Juni 1901", *Zeitschrift für Ethnologie*, 33. Jahrg. 329-346.
- Campo, Laetitia a Anna 1994. *Anthropomorphic Representations in Prehistoric Cyprus: A Formal and Symbolic Analysis of Figurines C. 3500-1800 B.C.*, Paul Aströms Förlag, Jonsered.
- Caskey, L. John 1972. "The figurine in the Roll-Top Disk", *American Journal of Archaeology*, Vol. 76, No. 2, 192-193.
- Cauvin, Jacques 2000. *The Birth of the Gods and the Origins of Agriculture*, Trevor Watkins (translated), Cambridge University Press.
- Chapman, John 1991. "The creation of social arenas in the Neolithic and Copper Age of south-east Europe: The case of Varna", Paul Garwood; D. Jennings; Robin Skeates; J. Toms (eds.), *Sacred and Profane*, 152-171. Oxbow Books, Oxford.
- _____. 2000. *Fragmentation in Archaeology. People, Places and Broken Objects in the Prehistory of South Eastern Europe*, London, New York, Routledge.
- Cherry, F. John 1984. "The Initial Colonisation of the West Mediterranean Islands in the Light of Island Biogeography and Paleogeography", William H. Waldren (ed.) *Early Settlement in the Western Mediterranean Islands and the Peripheral Areas*, 7-23, BAR International Series, Oxford.
- _____. 1990. "The First Colonization of the Mediterranean Islands: A Review of Recent Research", *Journal of Mediterranean Archaeology* Vol. 3, 145-221.
- Childe, Vere Gordon 1936. "The Man Makes Himself", Oxford University Press.
- _____. 1964. "The Dawn of European Civilization", *Vintage Books*, New York.
- Claassen, Chery 1993. "Black and White Women at Irene Mound", *Southeastern Archaeology*, Vol. 12, No. 2, 137-147, Allen Press.
- Collidge, Sule; James Conelly; Stephan Shennan 2004. "Archaeobotanical Evidence for the Spread of Farming in the Eastern Mediterranean", *Current Anthropology*, Vol.45, 35-58.
- Collignon, Maxime 1901 "Fouilles dans la nécropole de Yortan en Mysie", *Comptes Rendus des Séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, Vol.45.6, 810-840.
- Conkey, W. Margaret; Janet Spector, 1984. "Archaeology and the Study of Gender", *Advances in Archaeological Method and Theory*, Vol. 7, 1-38.

- Cultraro, Massimo 2009. "Crete and the Islands of North Aegean before the Palaces: Reconsidering the Evidence of Poliochni, Lomnos", Colin F. Macdonald; Erik Hallager; Wolf Dietrich Niemeier (eds.), *The Minoans in the Central, Eastern and Aegean New Evidence*, Monographs of the Danish Institute at Athens, Vol.8, 219-241.
- Cunliffe, Barry 2001. *The Oxford Illustrated History of Prehistoric Europe*, Oxford University Press, Oxford.
- Çakır, Serpil 2010. "Mekanın Kadınlar Açısından Kurgulanışına Kuramsal ve Tarihsel Süreç İçinde Bakmak", Ayşen Akpınar; Gönül Bakay; Handan Dedehayır, (der.) *Kadın ve Mekan*, Turkuvaz Kitapçılık ve Yayıncılık, 133-149, İstanbul.
- Çelik, Bahattin 2007. "Şanlıurfa Yeni Mahalle Balıklıgöl Höyüğü", Mehmet Özdoğan; Nezih Başgelen (eds.), *Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı Türkiye'de Neolitik Dönem*, 12-16, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Çevik, Özlem 2014. "Türkiye Arkeolojisi'nde Mekan Analizi: Sorun ve Yöntemler", Özlem Çevik; Burçin Erdoğu (eds.), *Yerleşim Sistemleri ve Mekan Analizi*, Tematik Arkeoloji Serisi 1, Ege Yayınları, 109-122, İstanbul.
- _____ 2015. "Ulucak Höyük Neolitik Toplumunda Antroposantrik İletişim Ağı", Adnan Baysal (ed.), *İletişim Ağları ve Sosyal Organizasyon*, Tematik Arkeoloji Serisi 2, Ege Yayınları, 111-128, İstanbul.
- _____ 2016. Neolithic pottery production workshop at Ulucak Höyük, western Turkey: evidence for a full production sequence, <www.antiquity.ac.uk/projgall/cevik350> (7.11.2016).
- _____ 2017. "What Follows The Late Neolithic occupation in Central-West Anatolia?: A View from Ulucak Höyük", *baskıda*.
- Çevik, Özlem; Osman Vuruşkan 2014. "Ulucak Höyük 2012-2013 Yılı Kazı Çalışmaları", 36. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt: 1, 583-599, Ankara.
- Çilingiroğlu, Altan; Zafer Derin; Eşref abay; Haluk Sağlamtimur; İlhan Kayan 2004. *Ulucak Höyük Excavations Conducted Between 1995 and 2002*, Ancient Near Eastern Studies, Supplement 15, Peeters, Louvain.
- Çilingiroğlu, Altan; Çiler Çilingiroğlu 2007. "Ulucak", Mehmet Özdoğan; Nezih Başgelen (eds.) *Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı Türkiye'de Neolitik Dönem*, 361-372, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Çilingiroğlu, Altan; Özlem Çevik; Çiler Çilingiroğlu 2012a. "Ulucak Höyük", Altan Çilingiroğlu; Zeynep Mercangöz; Gürcan Polat, (eds.), *Ege Üniversitesi Arkeoloji Kazıları*, 157-168, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İzmir.
- _____ 2012b. "Ulucak Höyük Towards Understanding the Early Farming Communities of Middle West Anatolia: The Contribution of Ulucak", Mehmet Özdoğan; Nezih Başgelen; Peter Kuniholm (eds.), *The Neolithic in Turkey New Excavations ve New Research Western Anatolia*, 139-175, Archaeology and Art Publications, İstanbul.

- Çilingiroğlu, Çiler 2009. "Of Stamps, Loom Weights and Spindle Whorls: Contextual Evidence on the Function(s) of Neolithic Stamps from Ulucak, Izmir, Turkey", *Journal of Mediterranean Archaeology*, Vol. 22, No. 1, 3-27.
- Çoruhlu, Yaşar 2015. "Tendeki Desen: Dövme", *National Geographic Türkiye*, Şubat 2015, 40-53.
- Darga, Muhibbe 1984. *Eski Anadolu'da Kadın*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Basım: 2, İstanbul.
- Delluc, Gilles; Brigitte Delluc 1978. "Les manifestations graphiques aurignaciennes sur support rocheux des environs des Eyzies (Dordogne)", *Galli préhistoire*, Vol. 21, No. 2, 333-438.
- Delporte, Henry 1993. *Image de La Femme Dans L'art Préhistorique*, Picard, Paris.
- Dennel, Robin 1978. *Early Farming in South Bulgaria From the VI to the III Millenia B.C.*, BAR International Series (Supplementary) 45.
- Derin, Zafer 2011. "İzmir-Yeşilova Höyüğü 2009 Yılı Kazı Çalışmaları", 32. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt: 4, 315-323, Ankara.
- _____ 2012a. "Yeşilova Höyük", Mehmet Özdoğan; Nezir Başgelen; Peter Kuniholm (eds.), *The Neolithic in Turkey New Excavations ve New Research Western Anatolia*, 177-195, Archeology and Art Publications, İstanbul.
- _____ 2012b. "Yeşilova Höyüğü", Altan Çilingiroğlu; Zafer Mercangöz; Gürcan Polat, (eds.), *Ege Üniversitesi Arkeoloji Kazıları*, 169-180, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İzmir.
- Derin, Zafer; Filiz Ay; Tayfun Caymaz 2009. "İzmir'in Prehistorik Yerleşimi-Yeşilova Höyüğü 2005-2006 Yılı Çalışmaları", *Arkeoloji Dergisi*, Sayı: XIII (2009 / 1), 7-58, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir.
- Des Chene, Mary 1996. "Symbolic Anthropology" *Encyclopedia of Cultural Anthropology*, David Levinson; Melvin Ember (ed.), 1274-1278, Henry Holt, New York.
- Dickson, D. Bruce 1990. *The Dawn of Belief: Religion in the Upper Paleolithic of Southwestern Europe*, The University of Arizona Press, Tucson.
- Dikaïos, Porphyrios 1953. *Khirokitia Final Report on the Excavation of a Neolithic Settlement in Cyprus on Behalf of the Department of Antiquities 1936-1946*, Oxford University Press.
- Dinç, Rafet 1995. "Yortan'da bulunan Kilia tipi iki mermer heykelcik başı", Armağan Erkanal; Hayat Erkanal; Halime Hüryılmaz; Ayşe Tuba Ökse; Nazlı Çınardalı; Sevinç Günel; Halil Tekin; Derya Yalçıklı (eds.), *İ. Metin Akyurt Bahattin Devam Anı Kitabı*, 91- 94, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

- _____. 1996. "1994 Yılı Akhisar-Kulaksızlar Mermer İdol Atölyesi Yüzey Araştırması", *XIII. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Cilt: II, 11-41, Ankara.
- _____. 1997. "Akhisar Kulaksızlar Mermer İdol Atölyesi ve Çevre Araştırmaları", *XIV. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Cilt: II, 255-282, Ankara.
- Dorfer Leopold; Maximilian Moser; Kondrad Spindler; F. Bahr; E. Egarter-Vigl; S. Giullén; G. Dohr; T. Kenner; 1999. "A medical report from the stone age?", *The Lancet*, Vol. 354, 1023-1025.
- Doumas C. 1983 *Cycladic art: Ancient Sculpture and Pottery from the N.P. Goulandris Collection*, Published for the Trustees of the British Museum by British Museum Publications, 88-94, London.
- Duru, Güneş 2014. "Tanrının Doğuşu, İnsanın Sonu", *Birgün Gazetesi* (26.07.2014).
- Duru, Refik 1991. "Höyücek Kazıları – 1991", *XIV. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt: 1, 147-153, Ankara
- _____. 1994. *Kuruçay I. 1978-1988 Kazılarının Sonuçları, Neolitik ve Erken Kalkolitik Çağ Yerleşmeleri / Results of the Excavations 1978-1988, The Neolithic and Early Chalcolithic Periods*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- _____. 2007. "Göller Bölgesi Neolitiği Hacılar - Kuruçay Höyüğü - Höyücek - Bademağacı Höyüğü", Mehmet Özdoğan; Nezih Başgelen (eds.), *Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı Türkiye'de Neolitik Dönem*, 331-360, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- _____. 2008. "MÖ 8000'den MÖ 2000'e Burdur Antalya Bölgesi'nin Altıbin Yılı", *Suna – İnan Kiraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü*, Antalya.
- _____. 2012. "The Neolithic of the Lakes Region, Hacılar – Kuruçay Höyük – Höyücek – Bademağacı Höyük", Mehmet Özdoğan; Nezih Başgelen; Peter Kuniholm (eds.), *The Neolithic in Turkey New Excavations ve New Research Western Anatolia*, 1-65, Archaeology and Art Publications, İstanbul.
- Duru, Refik; Gülsün Umurtak 2005. *Höyücek. 1989-1992 Kazılarının Sonuçları / Results of the Excavations 1989-1992*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Dürring, S. Bleda 2011. *The Prehistory of Asia Minor: From Complex Hunter-Gatherers to Early Urban Societies*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Efe, Turan 2001. *The Salvage Excavations at Orman Fidanlığı: a Chalcolithic Site in Inland Northwestern Anatolia*, TASK, İstanbul.
- _____. 2003. "Pottery Distribution Within the Bronze Age of Western Anatolia and its Implications upon Cultural, Political (and Ethnic?) Entities", Mihriban Özbaşaran; Oğuz Tanındı; Ahmet Boratav (eds.), *Güven Arsebük İçin Armağan Yazıları*, 87-104, Ege Yayınları, İstanbul.

- Efstratiou, Nikos; Alexandra Karetsou; Eleni S Banou; Despina Margomenou; 2004. "The Neolithic Settlement of Knossos: new light on an old Picture", *British School at Athens Studies*, Vol. 12, 39-49.
- Efstratiou, Nikos 2014. "Reaching the island. What next? Material life and socio-historical processes in early Cyprus", Jeniffer M. Webb; David Frankel (ed.), *Structure, Measurement and Meaning Studies on Prehistoric Cyprus In Honour of David Frankel*, 3-11, Aaströms Förlag, Uppsala.
- Eliade, Mircea 2000. *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi Taş Devrinden Eleusis Mysteria'larına*, Cilt: I, Ali Berktaş (çev.), Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- Elisofon, Eliot; William Buller Fagg 1958. *The Sculpture of Africa*, Thames ve Hudson, London.
- Ellis, S. Richard 1985. "The 1983 Season at Gritille", VI. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 65-70, Ankara.
- Erdoğan, Burçin 2000. "The Problems of dating prehistoric axe factories and Neolithization in Turkish Thrace", *Documenta Praehistorica*, Vol. 27, 155-166.
- _____. 2005. *Prehistoric Settlements at Eastern Thrace: A Reconsideration*, BAR International Series 1424, Oxford.
- _____. 2010. "Gökçeada Uğurlu Zeytinlik Höyük Kazıları-2009", Meltem Doğa Alparslan; Aşkın Özdzibay (eds.), *Haberler*, Sayı: 29, 26-28, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- _____. 2011a. "Gökçeada-Zeytinlik Kazısı 2009 Yılı Çalışmaları", 32. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt: 1, 119-127, Ankara.
- _____. 2011b. "A Preliminary Report From The 2009 And 2010 Field Seasons At Uğurlu On The Island of Gökçeada", Jacob Roodenberg (ed.), *Anatolica*, Vol. XXXVII, 45-65, Leiden.
- _____. 2012a. "Uygarlığın Batıya Göçü", *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, Mayıs-Haziran 2012, 31-32, İstanbul.
- _____. 2012b. "2010 Yılı Gökçeada Uğurlu Zeytinlik Kazı Çalışmaları", 33. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt: 1, 365-374, Ankara.
- _____. 2013. "Uğurlu A Neolithic Settlement on the Aegean Island of Gökçeada", Mehmet Özdoğan; Nezih Başgelen; Peter Kuniholm (eds.), *The Neolithic in Turkey New Excavations ve New Research Northwestern Turkey and Istanbul*, 1-33, Archaeology and Art Publications, İstanbul.
- _____. 2014. "Gökçeada Uğurlu Archaeological Project: A preliminary report from the 2011-2013 field seasons", *Anatolica*, Vol. XL, 157-178.

- _____. 2015. "Ege'de Erken Prehistorik Dönemlerde Denizcilik ve Denizyolu İletişim Ağı", Adnan Baysal (ed.), *İletişim Ağları ve Sosyal Organizasyon*, Tematik Arkeolojik Serisi 2, 31-45, Ege Yayınları, İstanbul.
- _____. 2016. "Batı Anadolu'nun Neolitik İle İmtihanı", Cevdet Merih Erek; Benjamin S. Arbuckle; Çiğdem Atakuman; Kadriye Özçelik (eds.), *APAD*, Sayı:2, 1-9, Ankara
- Erdoğu, Burçin; Nurcan Kayacan; İsmail Fazlıoğlu; Nejat Yücel 2007. "Material Engagement, Resources and New Discoveries in Central Anatolian Neolithic", *Colloquium Anatolicum*, Sayı: VI, 85-96, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Erdoğu, Burçin; Onur Özbek; Nejat Yücel 2014. "Gökçeada Uğurlu - Zeytinlik Kazısı 2012 Yılı Çalışmaları", 35. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt: 2, 204-210, Ankara.
- Erdoğu, Burçin; Özlem Çevik. 2015. "Batı Anadolu Kronolojisi ve Terminolojisi: Sorunlar ve Öneriler", Cevdet Merih Erek; Benjamin S. Arbuckle; Çiğdem Atakuman; Kadriye Özçelik (ed.), *APAD*, Vol. 1, 29-45, Ankara.
- Erkanal, Hayat 2011. "MÖ 3. Bin'de Batı Anadolu Sahil Kesimi ve Kiklad Adaları: Giriş", Ayşen Anadol (ed.), *Karşıdan Karşıya MÖ. 3. Bin'de Kiklad Adaları ve Batı Anadolu*, 116 - 128, Sabancı Üniversitesi Sakıp Sabancı Müzesi, İstanbul.
- Erkanal, Hayat; Turan Özkan 1999. "1997 Bakla Tepe Kazıları", XX. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt: I, 337-355, Ankara.
- Erkanal, Hayat; Vasıf Şahoğlu 2012a. "Bakla Tepe (1995 - 2001)", *Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi 75. Yıl Armağanı DTCF Arkeoloji Bölümü Tarihçesi ve Kazıları (1936 - 2011)*, Orhan Bingöl; Aliye Öztan; Harun Taşkiran (eds.), Ankara Üniversitesi Basımevi, 91-98, Ankara.
- _____. 2012b. "Liman Tepe (1992 -)", *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi 75. Yıl Armağanı DTCF Arkeoloji Bölümü Tarihçesi ve Kazıları (1936- 2011)*, Orhan Bingöl; Aliye Öztan; Harun Taşkiran (eds.), Ankara Üniversitesi Basımevi, 219-230, Ankara.
- Ertuğ, Fisun 2010. "Geçmişten Bugüne Anadolu Kırsalında Kadın - Mekan İlişkileri", Ayşen Akpınar; Gönül Bakay; Handan Dedehayır (der.), *Kadın ve Mekan*, Turkuvaz Kitapçılık ve Yayıncılık, 80-93, İstanbul.
- Esin, Ufuk; Savaş Harmankaya 2007. "Aşıklı Höyük", Mehmet Özdoğan; Nezih Başgelen (eds.), *Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı Türkiye'de Neolitik Dönem*, 255-272, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Eslick, Christine 1992. *Elmalı-Karataş I: The Neolithic and Chalcolithic Periods. Bağbaşı and Other Sites*, Bryn Mawr Archaeological Monographs.
- Evans, D. J.; Colin Renfrew; I. W. Cornwell; A. C. Western 1964. "Excavations in the Neolithic Settlement of Knossos, 1957-60, Part I", *The Annual of British School at Athens*, Vol. 59, 132-136, 137-240.
- Evans, D. J.; Colin Renfrew 1968. *Excavations at Saliagos near Antiparos*, The British School of Archaeology at Athens, London.

- Fidan, Erkan 2011. Küllüoba İlk Tunç Çağı Mimarisinin Batı Anadolu ve Ege Dünyası İçerisindeki Yeri, Cilt I - Metin, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Finlayson, Bill 2004. "Island colonization, insularity or mainstream?", E. Peltenburg; Alexander Wasse (eds.), *Neolithic Revolution. New perspectives on southwest Asia in light of recent discoveries on Cyprus*, 15-22, Oxbow Books, Oxford.
- Frazer, George James Sir 2004. *Altın Dal Büyü ve Din Üzerine Bir Çalışma*, Mehmet H. Doğan (çev.), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- French, David 1965. "Early pottery sites from western Anatolia," *Bulletin of the Institute of Archaeology at London*, Vol. 5, 15-24.
- _____ 1969. "Prehistoric sites in north-west Anatolia, II. The Balıkesir and Akhisar / Manisa areas," *Anatolian Studies*, Vol. 19, 41-98.
- _____ 1998. "Can Hasan Sites", *British Institute at Ankara Monography Series* 23, Vol. 2, London.
- _____ 2008. "Chalcolithic and Early Bronze Age Pottery of Southwest Anatolia", Hayat Erkanal; Herald Hauptmann; Vasıf Şahoglu; Rıza Tuncel (eds.), *The Aegean in the Neolithic, Chalcolithic and the Early Bronze Age Symposium*, 197-202, Ankara.
- Frolov, Boris 1990. "Tarih Öncesi Sembolizmin İlkeleri", Celal A. Kanat (çev.), *Felsefe Dergisi*, Sayı: 2-3, 126-131.
- Fromm, Erich 1990. "Rüyalar, Masallar, Mitoslar", Kaan H. Ökten (çev.), Arıtan Yayınevi, İstanbul.
- Focorellis, Yorgos; Yiannis Maniatis 2013. "Radiocarbon Dates from the Neolithic Settlement of Knossos: An overview", Nikos Efstratiou; Alexandra Karetsou; Maria Ntinou (eds.), *The Neolithic Settlement of Knossos in Crete New Evidence for the Early Occupation of Crete and the Aegean Islands*, 193-200, INSTAP Academic Press, Philadelphia, Pennsylvania.
- Gabriel, Utta 2000. "Mitteilung zum Stand der Neolithikumsforschung in der Umgebung von Troia (Kumtepe 1993-1995; Beşik-Sivritepe 1983-1984, 1987,1998-1999)", *Studia Troica*, Vol. 10, 233-237.
- Gabriel, Utta 2001. "Troia Çevresinde İlk İnsan İzleri", *Düş ve Gerçek Troia Sergi Kataloğu*, 201-202, Stuttgart.
- _____ 2014. "Die Keramik der troadischen Fundorte Kumtepe IA, Beşik-Sivritepe und Çıplak Köyü im Kontext ihrer überregionalen Vergleichsfunde", Ernst Pernicka; Brian Rose; Peter Jablonka (eds.), *Troia 1987-2012: Grabungen und Forschungen I*, 990-1057, Bonn.
- Gabriel, Utta; Rüstem Aslan; Stephan W. E. Blum 2004. "Alacalıgöl: eine neuentdeckte Siedlung des 5. Jahrtausends v. Chr. in der Troas", *Studia Troica*, Band: 14, 121-131, Philip Von Zabern, Mainz Am Rhein.

- Gallis, Kostas; Leia Orphanidis, 1996. *Figurines of Neolithic Thessaly*, Vol. 1, Academy of Athens-Research Centre for Antiquity, Monograph 3, Athens.
- Gamble, Clive 1986. *The Palaeolithic Settlement of Europe*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Geertz, Clifford 1973. "The Impact of the Concept of Culture on the Concept of Man", *The Interpretation of Cultures Selected Essays*, Basic Books, New York, 33-54.
- Gerasimov, Mikhaylovich Mikhail 1958. "Paleolithischeskaja stojanka Malta" *Raskopki 1956–1957 (Paleolithic excavations at the site of Malta. Seasons 1956 –1957)*, Sovetskaja Etnografija, Moscow.
- Garfinkel, Yosef 2003. *Dancing at the Dawn of Agriculture: Dance and Display at the Beginning of Farming*, University of Texas Press.
- Gero, M. Joan 1985. "Socio - Politics and the Woman -at- Home Ideology", *American Antiquity*, Vol. 50 (2), 342-350, Society for American Archaeology.
- Gero, M. Joan; Margaret Wright Conkey 1991. *Engendering Archaeology: Women and Prehistory*, Blackwell, Oxford.
- Gezgin, İsmail 2008. *Paleolitik Çağlardan Hristiyanlığa Kadar Sanatın Mitolojisi*, Sel Yayıncılık, İstanbul.
- Gjerstad, Einar; Patricia Wetterberg 1980. *Ages and Days in Cyprus*, Studies in Mediterranean Archaeology, Paul Åström, Göteborg.
- Gimbutas, Marija 1972. "The Neolithic Cultures of the Balkan Peninsula", Henrik Birnbaum; Speros Uryonis (eds.), *Aspects of the Balkans Continuity and Change Contributions to the International Conference held at UCLA, October 23-28 1969*, The Hague, Paris.
- _____. 1974. *The Gods and Goddesses of Old Europe: 7000 to 3500 BC. Myths, Legends and Cult Images*, Thames and Hudson, London.
- _____. 1986. "Mythical Imagery of Sitagroi Society", Colin Renfrew; Marija Gimbutas; Ernestine S. Elster (eds.), *Excavations at Sitagroi A Prehistoric Village in Northeast Greece Volume 1*, 225-301, Los Angeles.
- _____. 1989. *The Language of the Goddess*, Thames and Hudson, New York.
- _____. 1991. *The Civilization of the Goddess, The World of Old Europe*, Harper Collins, San Francisco.
- _____. 1995. *Die Sprache der Göttin Das verschüttete Symbolsystem der westlichen Zivilisation*, Zweitausendeins, Frankfurt am Main.
- _____. 1996. *The Goddesses and Gods of Old Europe 6500-3500 BC*, Hampshire.

- Gimbutas, Marija; Shan Winn; Daniel Shimabuku 1989. *Achilleion: a Neolithic Settlement in Thessaly, Greece, 6400-5600 BC*, Institute of Archaeology UCLA, Los Angeles.
- Gilchrist, Roberta 1991. "Women's Archaeology? Political Feminism, Gender Theory, and Historical Revision", *Antiquity*, Vol. 65, 495-501.
- _____ 1999. "Gender and Archaeology: Contesting the Past", Routledge, London.
- Gökberk, Macit 2005. *Felsefe Tarihi*, Basım: 16, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Guilaine, Jean; François Briois; Jean-Denis Vigne 2011. *Shillourokambos un établissement néolithique a Chypre*, les fouilles du secteur 1, Éditions errance, Ecole française d'Athènes, Paris.
- Guthrie, Elliot Stewart 2014. "Religion as Anthropomorphism at Çatalhöyük", Ian Hodder (ed.), *Religion at Work in a Neolithic Society: Vital Matters*, 86-108, Cambridge University Press, New York.
- Günel, Sevinç 2006. "A New Early Settlement on the Plain of Çine (Marsyas) in Western Anatolia: Tepecik Höyüğü in the Light of Surface Survey", Betül Avunç (ed.), *Hayat Erkanal'a Armağan: Kültürlerin Yansıması*, 401-422, Homer Kitabevi, İstanbul.
- _____ 2014. "New Contributions Regarding Prehistoric Cultures in the Meander region: Çine Tepecik", Barbara Horejs; Mathias Mahofer (eds.), *Western Anatolia before Troy Proto-Urbanisation in the 4th Millennium BC?*, 83-103, Austrian Academy of Sciences Press, Vienna.
- Gündüzalp, Sidar 2009. Ege Gübre Neolitik Dönem Mimarisi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Çanakkale.
- Hall, Heinrich 2006. "Special Sites in the Cretan Neolithic Landscape", Jo Day; Cybelle Greenlaw; Heinrich Hall; Amanda Kelly; Lidia Matassa; Killian McAleese; Emma Saunders; Deirdre Stritch (eds), *SOMA 2004, Symposium on Mediterranean archaeology : proceedings of the eighth annual meeting of postgraduate researchers*, BAR International Series 1514, 69-76.
- Hamilton, Naomi 1996. "Figurines, Clay Balls, Small Finds and Burials", Ian Hodder (ed.), *On the Surface: Çatal Höyük 1993-95*, 215-263, London.
- _____ 2000. "Çatalhöyük Figürinleri", Gül Pulhan (ed.), *Sanat Dünyamız*, Sayı: 80, 135-140, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- _____ 2001. "Bones, Stones, Paint and Clay-Writing History from the", *Uluslararası "Çatalhöyük'ten Günümüze Çumra" Kongresi (15-16 Eylül 2000 Çumra)*, 281-285, Çumra.
- _____ 2005. "The Figurines", Ian Hodder (ed), *Changing Materialities at Çatalhöyük. Reports from the 1995-1999 Seasons*, 187-213, London.

- Han  ar, Franz 1940. "Zum Problem der Venusstatuen im eurasiatischen Jungpal  olithikum," *Pr  historische Zeitschrift*, Vol. 30-31 (1-2), 85-156.
- Hansen, Svend 2007. "Köşk Sanat Eserleri ve Büyük Heykeller Önasya'dan, Anadolu'dan Tuna Havzasına Kadar İnsan Tasvirleri", *Vor 12.000 Jahren In Anatolien Die   ltesten Monumente der Menschheit 12.000 Yıl   nce Anadolu İnsanlığın En Eski Anıtları*, Sergi Kataloğu, 506-513, Karlsruhe Baden Eyalet Müzesi, Almanya.
- Hauptmann, Herald 2007. "Nevali Çori ve Urfa Bölgesinde Neolitik Dönem Genel Bir Bakış", Mehmet   zdoėan; Nzi  Başgelen (eds.), *Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımları Türkiye'de Neolitik Dönem, Levhalar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları*, İstanbul.
- Hegmon, Michelle 2003. "Setting Theoretical Egos Aside: Issues and Theory in North American Archaeology", *American Antiquity*, Vol. 68 (2), ss. 214-243.
- Hendon, Julia 1996. "Archaeological Approaches to the Organization of Domestic Labor: Household Practices and Domestic Relations", *Annual Review of Anthropology* Vol. 25, 45-62.
- Hendon, Julia 2000. "Round Structures, Household Identity, and Public Performance in Preclassic Maya", *Latin American Antiquity*, Vol. 11 (3), 299-301, Society for American Archaeology.
- Hendrix, Elizabeth 2003. "Painted Early Cycladic Figures An Exploration of Context and Meaning", *Hesperia*, Vol. 72, 405-446.
- Herd, Gilbert 1982. "Fetish and fantasy in Sambia initiation", Gilbert Herd (ed.), *Rituals of Manhood*, 44-98, University of California Press, Berkeley.
- Hodd, Sinclair 1978. *The Arts in Prehistoric Greece*, Penguin Books, London.
- Hodder, Ian 1982. "Symbols in action: Ethnoarchaeological studies of material culture", *Cambridge University Press*, Cambridge.
- _____. 1990. *The Domestication of Europe, Structure and Contingency in Neolithic Societies*, Oxford, Blackwell.
- _____. 2003. "The Lady and The Seed: Some Thoughts on The Role of Agriculture in The Neolithic Revolution", Mehmet   zdoėan; Herald Hauptmann; Nezi  Başgelen (eds.), *Ufuk Esin'e Armağan K  yden Kente Yakındoğu'da İlk Yerleşimler*, 133-139, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- _____. 2004. "Neo-thingness", Colin Renfrew; John Faulkner Cherry; Christopher Scarre, Stephan Shannan (eds.), *Explaining Social Change: Studies in Honour of Colin Renfrew*, 45-52, Cambridge.
- _____. 2005. "Figürinler Hakkında Düřünmek", şengül Aydıngün (ed.), *Tunç   ağı'nın Gizemli Kadınları*, 7-10, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

- _____. 2006a. "Çatalhöyük'te Kadınlar ve Erkekler", Mine Haydaroğlu (der.), *Topraktan Sonsuzluğa*, ss. 170-178, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- _____. 2006b. *Çatalhöyük Leoparın Öyküsü*, Dilek Şendil (çev.) Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- _____. 2007. "Çatalhöyük Yeni Çalışmalar", Mehmet Özdoğan; Nezih Başgelen (eds.), *Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı Türkiye'de Neolitik Dönem*, 313-329, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- _____. 2012. *Entangled: An Archaeology of the Relationships Between Humans and Things*, Wiley-Blackwell, Malden.
- _____. 2013a. "Sembolik ve Yapısalcı Arkeoloji", Colin Renfrew; Paul Bahn (der.) *Arkeoloji Anahtar Kavramlar*, Selda Somuncuoğlu (çev.), 234-239, İletişim Yayınları, İstanbul.
- _____. 2013b. "Post Süreçsel ve Yorumlamalı Arkeoloji", Colin Renfrew; Paul Bahn (der.), *Arkeoloji Anahtar Kavramlar*, Selda Somuncuoğlu (çev.), 227-233, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Hodder, Ian; Scott Hutson 2010. *Geçmiş Okumak, Arkeolojiyi Yorumlamada Güncel Yaklaşımlar*, Burcu Toprak; Emre Rona (çev.), Phoenix Yayınevi, Ankara.
- Hodder, Ian; Meskell, Lynn 2010. "The symbolism of Çatalhöyük in its regional context", Ian Hodder (ed.), *Religion in the emergence of civilization: Çatalhöyük as a case study*, 32-72, Cambridge University Press.
- _____. 2011. "A curious and sometimes a trifle macabre artistry: some aspects of symbolism in Neolithic Turkey", *Current Anthropology*, Vol. 52 (2), 235-263.
- Hoffman, L. Gail 2002. "Painted Ladies: Early Cycladic Figures", *AJA*, Vol. 106, 525-550.
- Horejs, Barbara 2012. "Çukuriçi Höyük A Neolithic and Bronze Age Settlement in the Region of Ephesos", Mehmet Özdoğan; Nezih Başgelen; Peter Kuniholm (eds.), *The Neolithic in Turkey New Excavations ve New Research Western Anatolia*, 117-131, Archaeology and Art Publications, İstanbul.
- Horejs, Barbara; Alfred Galik; Bogdana Milic; Felix Ostmann; Ursula Thanheiser; Bernhard Weninger 2015. "The Aegean in the early 7th Millenium BC Maritime Networks and Colonization", *Journal of World Prehistory*, Vol.28, No. 4, 289-330, Springer.
- Huyssteen, Wentzel von 2014. "The Historical Self: Memory and Religion at Çatalhöyük", Ian Hodder (ed.), *Religion at Work in a Neolithic Society: Vital Matters*, 108-133, Cambridge University Press.
- Joukowsky, Harp Martha 1986. *Prehistoric Aphrodisias, An Account of the Excavations and Artifact Studies*, Vol. I-II: Excavations and Studies, Publications D'Histoire De L'Art Et D'Archéologie De L'Université Catholique De Louvain - XXXIX.

- Kaczanowska, Malgżatā; Janus K. Kozłowski; Adamantios Sampson 2006. "Neolithic Chipped Stone Industries from the Island of Rhodes: A case of the Ayios Georgios Cave near Kalythies", Betül Avunç (ed.), *Hayat Erkanal'a Armagan: Kùltürlerin Yansıması*, 458-466, Homer Kitabevi, İstanbul.
- Kadish, Barbara 1971. "Excavations of Prehistoric Remains at Aphrodisias, 1968 and 1969", *American Journal of Archaeology*, Vol. 75.2, 121-140, Archaeological Institute of America.
- Kaplan, Davut; Tayyar Gürdal; Abdulkadir Özdemir 2014. "2012 Yılı Kazıları (33. Yıl), 35. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt: 1, 135-145.
- Karauçak, Mehmet Kemal 2008. Trakya'da Toptepe Kùltürünün Tanımlanması, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Kaya, Selma 2011. "Kilia figürinine ait gövde, Başı eksik Kilia figürini", Ayşen Anadol (ed.), *Karşıdan Karşıya MÖ 3. Bin'de Kiklad Adaları ve Batı Anadolu, Katalog Girişleri*, 377, Sabancı Üniversitesi Sakıp Sabancı Müzesi, İstanbul.
- Kayan, İlhan 1999. "Holocene Stratigraphy and Geomorphological Evolution of the Aegean Coastal Plains of Anatolia", *Quaternary Science Reviews*, Vol. 18, 541-548.
- _____. 2001. "Troia Yöresinin Yüzey Şekilleri", *Düş ve Gerçek Troia Sergi Kataloğu*, 182-184, Stuttgart.
- Kent, Kimball Ruth; David Guralnik 1984. *Websters New World Dictionary of Synonyms*, Simon and Schuster, New York.
- Kent, Susan 1998. "Gender in African Prehistory", *AltaMira Press*, Walnut Creek, California.
- Kenyon, Kethleen 1957. *Digging up Jericho: the results of the Jericho excavations, 1952 – 1956*, Frederick A. Praeger, New York.
- Kızıltan, Zeynep; Mehmet Ali Polat 2012. "The Neolithic at Yenikapı Marmaray-Metro Project Rescue Excavations", Mehmet Özdoğan; Nezih Başgelen; Peter Kuniholm, (eds.), *The Neolithic in Turkey New Excavations ve New Research Northwestern Turkey and Istanbul*, 113-165, Archaeology and Art Publications, İstanbul.
- King, Roy; Peter A. Underhill 2002. "Congruent Distribution of Neolithic Painted Pottery and Ceramic Figures With Y-chromosome Lineages", *Antiquity*, Vol. 76, Issue. 293, 707-714.
- Knapp, A. Bernard 2009. "Representations: Female Figurines and Social Identity on Protohistoric Cyprus", *Focus on the Mediterranean*, Vol. 5, 137-144, Medelhavsmuseet, Stockholm.
- Knapp, A. Bernard; Lynn Meskell 1997. "Bodies of Evidence on Prehistoric Cyprus", *Cambridge Archaeological Journal*, Vol. 7, No. 2, 183-204.
- Korfmann, Manfred 1973. "The Sling as a Weapon", *Scientific American*, Vol. 229, 35-42.

- Korfmann, M. 1984. "Beşik Yassitepe ve Beşik - Sivritepe - 1983 Ön Raporu", *VI. Kazı Sonuçları Toplantısı*, 107-120.
- Korfmann, M. 1985. "Beşik - Tepe Vorbericht über die Ergebnisse der Grabung von 1983 Grabungen am Beşik - Yassitepe und Beşik - Sivritepe. Mit von J. Seeher und A. - U. Kossatz", *Archäologischer Anzeiger*, Heft 2, 157-195, Walter De Gruyter ve Co., Berlin.
- Korfmann, M. 1986. "Beşik Yassitepe, Beşik - Sivritepe ve Beşik Mezarlığı 1984 Ön Raporu", *VII. Kazı Sonuçları Toplantısı*, 229-238.
- _____. 1987. "Beşik Yassitepe 1986 Kazı Raporu", *IX. Kazı Sonuçları Toplantısı*, 131-134.
- _____. 1988. "1987 Yılı Beşik - Sivritepe, Beşik Koyu ve Troia Çalışmaları", *X. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt: 1, 323-329.
- Korfmann, Manfred; Çiğdem Girgin; Çiğdem Morçöl; Sinan Kılıç vd. 1995. "Kumtepe 1993. Bericht Über die Rettungsgrabung Report on the Rescue Excavation", *Studia Troica*, Band 5, 237-289, Philip Von Zabern, Mainz Am Rhein.
- Korfmann, Manfred; Fulya Dedeoğlu; Mücella Erdalkıran. 2007. "Ulucak Höyük Neolitik Dönem Sapan Taneleri", Gülsün Umurtak; Şevket Dönmez; Aslıhan Yurtsever (eds.), *Refik Duru'ya Armağan Studies in Honour of Refik Duru*, 41-50, Ege Yayınları, İstanbul.
- Korkut, Taner 2012. "Tlos 2010 Kazı Etkinlikleri", *33. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt: 1, 453-474, Ankara.
- Korkut, Taner; Gül Işın; Turan Takaoğlu; Bilsen Özdemir 2015. "Tlos Antik Kenti Yakınlarındaki Tavabaşı Mağarası Kaya Resimleri", *Tüba-Ar*, Sayı: 18, 37-49, Ankara.
- Korkuti, Muzafer 1995. *Neolithikum und Chalkolithikum in Albanien*, Mainz am Rhein.
- Kökten, Kılıç İsmail 1947. "Bazı Prehistorik İstasyonlar Hakkında Yeni Gözlemler", *Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt: V, Sayı: 2, 223-236, Ankara.
- Köktürk, Hüseyin 1999. "New lights on prehistoric Lycia: Finds from Girmeler Cave near Tlos", *Lykia* 3, 39-45.
- Kuijt, Ian 2004. "Cyprus as a regional Neolithic entity: Do researchers need to revisit the concept of the Levantine PPNB interaction sphere?", *Neo-Lithics*, Vol. 1(04), 8-9.
- Kuijt, Ian; Meredith Chesson 2005. "Lumps of clay, pieces of stone: ambiguity, bodies and identity as portrayed in Neolithic figurines", Susan Pollock; Reinhard Bernbeck (eds.), *Archaeologies of the Middle East: Critical Perspectives*, 152-183, Blackwell, Oxford.

- Leroi-Gourhan, André 1968. *The Art of Prehistoric Man in Western Europe*, Thames and Hudson, London.
- _____ 1970. *Les Religions De La Préhistoire*, Press Universitaires de France.
- Levy, E. Janet 1981. "Religious Ritual and Social Stratification in Prehistoric Societies: An Example from Bronze Age Denmark", *History of Religions*, Vol. 21 (2), 172-188.
- _____ 1999. "Metals, Symbols and Society in Bronze Age Denmark", John Robb (ed.), *Material Symbols: Culture and Economy in Prehistory*, Carbondale, Center for Archaeological Investigations.
- Lichter, Clemens 2002. "Central-Western Anatolia-key region in the neolithization of Europe?", Frédéric Gérard; Laurens Thissen (eds.), *The Neolithic of Central Anatolia internal developments and external relations during the 9th - 6th millennial BC*, 161-170, Ege Yayınları, İstanbul.
- Lichter Clemens; Recep Meriç. 2007. "Dedecik - Heybelitepe", Mehmet Özdoğan; Nezih Başgelen (eds.), *Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı Türkiye'de Neolitik Dönem*, 385-386, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Lloyd, Seton; James Mellaart 1962. *Beycesultan I: The Chalcolithic and Early Bronze Age Levels*, The British Institute of Archaeology at Ankara, London.
- Makkay, Janos 1984. *Early Stamp Seals in South-East Europe*, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Manning, W. Sturt; Carole McCartney; Bernd Kromer; Sarah T. Stewart 2010. "The earlier Neolithic in Cyprus: recognition and dating of a Pre-Pottery Neolithic A occupation", *Antiquity*, Vol. 84/325, 693-706.
- Marangou, Christina 1992. *EIDOLIA. Figurines et miniatures du Néolithique récent et du Bronze Ancien en Grèce*, BAR International Series 576, Oxford.
- _____ 1996. "Figurines and Models Anthropomorphic Figurines: Macedonia – Thrace", George A. Papathanasopoulos (ed.), *Neolithic Culture in Greece*, 146-153, Museum of Cycladic Art – N. P. Goulandris Foundation, Athens.
- Margomenou, Despina; John F. Cherry; Lauren Elizabeth Talalay 2005. "Reflections on the "Aegean" and its prehistory: Present routes and future destinations", John F. Cherry; Despina Margomenou; Lauren Elizabeth Talalay (eds.), *Prehistorians Round the Pond: Reflections on Aegean Prehistory as a Discipline*, 1-21, Ann Arbor, MI: Kelsey Museum of Archaeology, University of Michigan.
- Marshack, Alexander 1989. "Evolution of the human capacity: the symbolic evidence", *Yearbook American Journal of Physical Anthropology*, Vol. 32, No. 10, 1-34.
- _____ 1990. "Early hominid symbol and the evolution of human capacity", Paul Mellars (ed.), *The emergence of modern humans*, 457-498, Edinburgh University Press, Edinburgh.

- _____. 1991. *The Roots of Civilization: The Cognitive Beginnings of Man's First Art, Symbol and Notation*, Moyer Bell.
- McCafferty, D. Sharisse; Geoffrey G. McCafferty 1998. "Spinning and Weaving as Female Identity in Post-Classic Mexico", Kelley Hays Glippin; David S. Whitley (eds.), *Reader in Gender Archaeology*, 213-230, Routledge, London.
- McCarter, Foster Susan 2007. *Neolithic*, Routledge.
- McCartney, Carole 2005. "Preliminary Report on the Re-Survey of Three Early Neolithic Sites in Cyprus", *Report of the Department of Antiquities, Cyprus*, 1-21.
- _____. 2014. "Considering colonisation: comparing migration processes during the Cypriot Neolithic Early Bronze periods", Jeniffer M. Webb (ed.), *Structure, Measurement and Meaning Studies on Prehistoric Cyprus In Honour of David Frankel*, 13-22, Uppsala.
- McCoid, Hodge Catherine; McDermott D. Leroy 1996. "Toward Decolonizing Gender: Female Vision in the Upper Paleolithic", *American Anthropologist New Series*, Vol. 98; No. 2, 319-326.
- Mellaart, James 1960. "Excavation at Hacilar: Third Preliminary Report, 1959", *Anatolian Studies*, Vol. 10, 83-104.
- _____. 1961. "Early Cultures of the South Anatolian Plateau", *Anatolia Studies XI*, 159-184.
- _____. 1962. "Excavations at Çatalhöyük-First Preliminary Report", *Anatolian Studies XII*, 41-65.
- _____. 1967. *Çatal Hüyük: a Neolithic Town in Anatolia*, Thames and Hudson, London.
- _____. 1970. "Excavation at Hacilar I, II", *The British Institute of Archaeology at Ankara*, Edinburgh.
- _____. 1975. *The Neolithic of Near East*, Thames and Hudson, London.
- _____. 2003. *Çatalhöyük Anadolu'da Bir Neolitik Kent*, Gökçe Bike Yazıcıoğlu (çev.), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Meriç, Recep 1989. "1987 Yılı Alaşehir Kazısı", *X. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt: I, 157-170, Ankara.
- _____. 1993. "Pre-Bronze Age settlements of west-central Anatolia," *Anatolica XIX*, 143-50.
- Meskel Lynn 1995. "Goddesses, Gimbutas and 'New Age' Archaeology", *Antiquity*, Vol. 69, 74-86.

- Meskel, Lynn; Carolyn Nakamura 2005. *Figurines. Çatalhöyük Archive Report 2005*, <http://www.catalhoyuk.com:8080/archive_reports/2005/ar05_29.html> (23.11.2016).
- 2006. “Çatalhöyük Figürinleri”, Mine Haydaroglu (der.), *Topraktan Sonsuzluğa*, 108-133, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Mina, Maria 2007. "Figurines without Sex; People without Gender?" Sue Hamilton; Ruth D. Whitehouse; Katherine I. Wright (eds.), *Archaeology and Women*. 263-282. Walnut Creek, CA: Left Coast Press.
- 2008. “Figurin’ Out Cretan Neolithic Society: Anthropomorphic Figurines, Symbolism and Gender Dialectics”, Peter Tomkins; Valisia Issaakidou (eds.) *Escaping the Labyrinth The Cretan Neolithic in context*, 115-135, Oxbow Books, Oxford.
- Mithen, Steven 1999. *Aklın Tarihöncesi*, İrem Kutluk (çev.), Dost Kitabevi Yayınları, Ankara.
- Mithen, Steven; Bill Finlayson; Ruth Shaffrey 2005. "Sexual Symbolism in the Early Neolithic of Southern Levant: Pestles and Mortars from WF16", *Documenta Praehistorica*, Vol. XXXII, 103-110.
- Morales, Broman Vivian 1983. “Jarmo Figurines and Other Clay Objects”, Linda S. Braidwood; Robert J. Braidwood; Bruce Howe (eds.), *Prehistoric Archaeology Along the Zagros Flanks*, 369-426, Chicago.
- Morsch, G. F. Michael 2002. "Magic figurines? Some remarks about the clay objects of Nevalı Çori", Hans George Gebel; Bo Dahl Hermansen; Charlott Hoffman Jansen (eds.), *Magic practices and ritual in the Near eastern Neolithic*, 145-162, Ex Oriente, Berlin.
- Moss, L. Madonna 2005. "Rifts in the Theoretical Landscape of Archaeology in the United States: A Comment on Hegmon and Watkins", *American Antiquity*, Vol. 70 (3), 581-587, Society for American Archaeology.
- Nakamura, Carolyn 2010. "Magical deposits at Çatalhöyük: A matter of time and place?", Ian Hodder (ed.), *Religion in the emergence of civilization: Çatalhöyük as a case study*, 300-331, Cambridge University Press, New York.
- Nakamura, Carolyn; Lindsay Der; Lynn Meskel 2014. "Çatalhöyük Figurines Report", *Çatalhöyük 2014 Archive Report*, 145-149.
- Nakamura, Carolyn; Peter Pels 2014. "Using “Magic” to Think from the Material: Tracing Distributed Agency, Revelation, and Concealment at Çatalhöyük", Ian Hodder (ed.), *Religion at Work in a Neolithic Society: Vital Matters*, 187-224, Cambridge University Press, New York.
- Nanoglou, Stratos 2010. “The representation of phalli in Neolithic Thessaly, Greece”, 215-225, *Documenta Praehistorica*, XXXVII.

- _____. 1997. "Gender in Archaeology: Analyzing Power and Prestige", *AltaMira Press*, Walnut Creek, Calif.
- Nelson, Sarah Milledge 2013. "Toplumsal Cinsiyet Arkeolojisi", Colin Renfrew; Paul Bahn (eds.), *Arkeoloji Anahtar Kavramlar*, Selda Somuncuoğlu (çev.), İletişim Yayınları, 297- 305, İstanbul.
- Nergiz, Şafak 2008. Yakındoğu Neolitik'inde Phallous Sembolü Sorunu, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Ortner, B. Sherry 1984. "Theory in Anthropology Since the Sixties", *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 26, 126-166.
- Orphanidis, Laia 1996. "Thessaly–The Northern Sporades-Central Greece", George A. Papathanassopoulos (ed.), *Neolithic Culture in Greece*, 153-154, Athens.
- _____. 1998. *An Introduction to the Neolithic Figurine Art. Southeastern Europe and Eastern Mediterranean* (in Greek), Athens.
- _____. 2002. "Neolithic figurine art from Ftelia", Adamantios Sampson (ed.), *The Neolithic Settlement at Ftelia, Mykonos*, The Aegean University Press, 141-145.
- Özbaşaran, Mihriban; Güneş Duru; Nurcan Kayacan; Burçin Erdoğan; Hylke Buitenhuis 2007. "Musular 1996-2004: Genel Değerlendirme", Mehmet Özdoğan; Nezih Başgelen (eds.), *Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı Türkiye'de Neolitik Dönem*, 273-283, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Özdemir, Abdulkadir 2013. *Kalkolitik Smintheion (Gülpınar) Yerleşiminde Hasırcılık ve Dokumacılık*, Troia Vakfı Yayınları, Çanakkale.
- Özdemir, Abdulkadir; A. Onur Bamyacı; Çilem Yavşan 2014. "Kalkolitik Smintheion (Gülpınar) Buluntusu Antropomorfik Objeler, Höyük, Sayı: 5, 11-24, TTK Yayınları, Ankara.
- Özdoğan, Aslı Erim 2007. "Çayönü", Mehmet Özdoğan; Nezih Başgelen (eds.), *Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı Türkiye'de Neolitik Dönem* 57-97, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Özdoğan, Mehmet 1993. "Vinça and Anatolia: A New Look at a Very Old Problem", *Anatolica*, XIX (Special Issue on Anatolia and the Balkans), 173 – 193.
- _____. 1998. "Tarihöncesi Dönemlerde Anadolu ile Balkanlar Araasındaki Kültür İlişkileri ve Trakya'da Yapılan Yeni Kazı Çalışmaları", *TÜBA – AR*, Sayı:1, 63-93.
- _____. 1999. "Northwestern Turkey: Neolithic Cultures in Between the Balkans and Anatolia", Mehmet Özdoğan; Nezih Başgelen (eds.), *Neolithic in Turkey The Cradle of Civilization New Discoveries Text*, 203-224, Archaeology and Art Publications, İstanbul.
- _____. 2000. "Yarımburgaz 1986 yılı Kurtarma Kazısı", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, Oktay Belli (ed.), İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü Yayını, 9-13.

- _____. 2006. "Yakın Doğu Kentleri ve Batı Anadolu'da Kentleşme Süreci", Betül Avunç (ed.), *Cultural Reflections Hayat Erkanal'a Armağan*, 571-577, Homer Kitabevi, İstanbul.
- _____. 2007a. "Neolitik Dönem: Günümüz Uygarlığının Temel Taşları", Nezih Başgelen (ed.), *12000 Yıl Önce Uygarlığın Anadolu'dan Avrupa'ya Yolculuğun Başlangıcı Neolitik*, 9-20, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- _____. 2007b. "Neolitik Yaşam Biçiminin Orta Anadolu'dan Avrupa'ya Aktarımı", Nezih Başgelen (ed.), *12000 Yıl Önce Uygarlığın Anadolu'dan Avrupa'ya Yolculuğun Başlangıcı Neolitik*, 63-70, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- _____. 2007c. "Bazı Genellemeler-Öngörüler", Mehmet Özdoğan; Nezih Başgelen (eds.) *Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı Türkiye'de Neolitik Dönem*, 441-458, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- _____. 2007d. "Neolitik Dönem ve Batı Anadolu: Sorunlar ve Bazı Tanımlar", Gülsün Umurtak; Şevket Dönmez; Aslıhan Yurtsever (eds.), *Refik Duru'ya Armağan*, 31-37, Ege Yayınları, İstanbul.
- _____. 2008. "Trakya'dan Neolitik döneme ait insan betimlemeli bir kap", Taner Tarhan; Aksel Tibet; Erkan Konyar (eds.), *Muhibbe Darga Armağanı*, 379-388, Sadberk Hanım Müzesi Yayını, İstanbul.
- _____. 2011. "Archaeological Evidence on the Wesward Expansion of Farming Communities from Eastern Anatolia to the Aegean and the Balkans", *Current Anthropology*, Vol. 52, No: 4, 415-430
- _____. 2013. "Neolitik Dönem ve Deniz", Ertuğ Öner (ed.), *Profesör Doktor İlhan Kayan'a Armağan*, Ege Üniversitesi Yayınları, 257-269, İzmir.
- Özkaya, Vecihi 2009. "Excavations at Körtik Tepe. A New Pre - Pottery Neolithic A Site in Southeastern Anatolia", *Neo-Lithics, A Newsletter of Southwest Asian Lithics Reserach*, Vol. 2/09, 3-8.
- Özkaya, Vecihi; Oya San 2007. "Körtik Tepe Bulgular Işığında Kültürel Doku Üzerine İlk Gözlemler", Mehmet Özdoğan; Nezih Başgelen (eds.), *Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı Türkiye'de Neolitik Dönem*, 21-36, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Öztan, Aliye 2007. "Köşk Höyük Niğde-Bor Ovası'nda Bir Neolitik Yerleşim", Mehmet Özdoğan; Nezih Başgelen (eds.), *Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı Türkiye'de Neolitik Dönem*, 223-235, Levhalar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Özterzi, Sevil 2011. "Anadolu'da Neolitik ve Kalkolitik Dönemdeki Mezar Tiplerinin ve Ölü Gömme Geleneklerinin Sosyo Kültürel Açından Değerlendirilmesi", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi, Ankara.

- Pabst, M. A.; I. Letofsky-Papst; E. Bock; M. Moser; L. Dorfer; E. Egarter-Vigl; F. Hofer 2009. "The tattoos of the Tyrolean Iceman: a light microscopical, ultrastructural and element analytical study", *Journal of Archaeological Science*, Vol. 36, 2335–2341.
- Paglia, Camille 2004. *Cinsel Kimlikler Nefertiti'den Emily Dickson'a Sanat ve Dekadans*, Anahid Hazaryan; Fikriye Demirci (çev.), Epos Yayınları, Ankara.
- Papathanassopoulos, George A. 1996. *Neolithic Culture in Greece*, Museum of Cycladic art – N. P. Goulandris Foundation, Athens.
- Pappa, Maria; Paul Halstead; Kostas Kotsakis; Duska Urem-Kotsou 2004. "Evidence for Large-scale Feasting at Late Neolithic Makriyalos Northern Greece", Paul Halstead; John C. Barrett (eds.), *Food, Cousine and Society in Prehistoric Greece*, 16-44, Oxbow Books.
- Parsons, Elsie Clewis 1919. "Increase by Magic: A Zunni Pattern", *American Anthropologist*, New Series, Vol. 21, No. 3, 279-286.
- Parzinger, Hermann; Heiner Schwarzberg 2005. *Aşağı Pınar II Die mittel-und sparteneolithische Keramik*, Verlag Phillip Von Zabern, Mainz.
- Pels, Peter 2010. "Temporalities of "religion" at Çatalhöyük", Ian Hodder (ed.), *Religion in the emergence of civilization: Çatalhöyük as a case study*, 220-267, Cambridge University Press, New York.
- Peltenburg, Edgar 2004a. "Cyprus: A regional component of the Levantine PPN", *Neolithics*, Vol. 1, No. 4, 3–7.
- _____ 2004b. "Introduction: A revised Cypriot prehistory and some implications for the study of the Neolithic", Edgar Peltenburg; Alexander L. Wasse (eds.), *Neolithic revolution: New perspectives on southwest Asia in the light of recent discoveries in Cyprus*, xi–xx, Oxford: Oxbow Books.
- Pérles, Catherine 2001. "Early Neolithic in Greece", Cambridge University Press.
- _____ 2004. "Les industries lithiques taillées de Franchthi (Argolide, Grèce). Tome III: Du Néolithique ancien au Neolithique Final Excavations at Franchthi Cave", *Fascicle 13*, Indiana University Press, Bloomington and Indianapolis.
- _____ 2005. "From the Near East to Greece: let's reverse the focus-Cultural elements that didn't transfer", Clemens Lichter (ed.), *How Did Farming Reach Europe? Anatolian-European relations from the second half of the 7th through the first half of the 6th millennium cal BC*, Byzas 2, 275-290, Ege Yayınları, İstanbul.
- Perlès, Catherine; Turan Takaoğlu; Bernard Gratuze 2011. "Melian Obsidian in NW Turkey: Evidence of early Neolithic trade", *Journal of Field Archaeology*, Vol. 36, No. 1, 42-49.
- Pernitcheva, Lilyana 1995. "Prehistoric Cultures in the Middle Struma Valley: Neolithic and Eneolithic", Douglass W. Bailey; Ivan Panayotov (eds.), *Prehistoric Bulgaria Monographs in World Archaeology*, No. 22, 99-140, Wisconsin.

- Pollock Donald 1995. "Masks and the Semiotics of Identity", *The Journal of the Royal Anthropological Institute*, No. 1/3, 581-596.
- Przyluski, Jean 1950. *La Grande Deesse Introduction à l'étude comparative des religions*, Payot, Paris.
- Pomeroy, Sarah 1975. *Goddesses, Whores, Wives and Slaves: Women in Classical Antiquity*, Schocken Books, New York.
- Pumpelly, Raphael 1908. *Explorations in Turkestan Expedition of 1904 Prehistoric Civilizations of Anau*, Carnegie Institution of Washington, Washington, D. C.
- Raduncheva, Ana 1976. *Prehistoric Art in Bulgaria from the Fifth to the Second Millenium B.C.*, BAR Supplementary Series 13, Oxford.
- Renfrew, Colin 1982. "Discussion: Contrasting Paradigms", Colin Renfrew; Stephan Shennan (eds.), *Ranking Resource and Exchange*, Cambridge University Press.
- _____ 1983. "Divided We Stand: Aspects of Archaeology and Information", *American Antiquity*, Vol. 48, 3-16.
- _____ 1993. "Cognitive Archaeology: Some Thoughts on he Archaeology of Thought", *Cambridge Archaeological Journal*, Vol. 3, 248-250.
- _____ 1994. "Towards a Cognitive Archaeology", Colin Renfrew (ed.), *The Ancient Mind: Elements of a Cognitive Archaeology*, Cambridge University Press.
- _____ 2001. "Symbol Before Concept: Material Angagement and the Early Development of Society", Ian Hodder (ed.), *Archaeological Theory Today*, 122-140, Cambridge.
- Renfrew, Colin; Paul Bahn 2013. *Arkeoloji Anahtar Kavramlar*, Selda Somuncuoğlu (çev.), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Roodenberg, Jacob; Songül Alpaslan Roodenberg. 2007. "İlıpınar ve Menteşe Doğu Marmara'da Neolitik Döneme ait İki Yerleşme", Mehmet Özdoğan; Nezih Başgelen (eds.), *Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı Türkiye'de Neolitik Dönem*, 393-400, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Rooselvelt, Christopher 2010. "Lidyalılardan Önce Lidya", Nicholas D. Cahill (ed.), *Lidyalılar ve Dünyaları*, 37-73, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Rosenberg, Michael 2007. "Hallan Çemi", Mehmet Özdoğan; Nezih Başgelen (eds.), *Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı Türkiye'de Neolitik Dönem*, 1-11, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Sağlamtimur, Haluk 2007. "Ege Gübre Neolitik Yerleşimi", Mehmet Özdoğan; Nezih Başgelen (eds.), *Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı Türkiye'de Neolitik Dönem*, 373-376, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

- _____. 2012. "The Neolithic Settlement of Ege Gübre", Mehmet Özdoğan; Nezih Başgelen; Peter Kuniholm (eds.), *The Neolithic in Turkey New Excavations ve New Research Western Anatolia*, 197-225, Archaeology and Art Publications İstanbul.
- Sağlamtimur, Haluk; Ali Ozan 2012. "Ege Gübre Neolitik Yerleşimi", Altan Çilingiroğlu, Zafer Mercangöz; Gürcan Polat (eds.), *Ege Üniversitesi Arkeoloji Kazıları*, 95-114, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İzmir.
- Sahlins, Marshall 2012. *Taş Devri Ekonomisi*, Taylan Doğan; Şirin Özgü (çev.), Boğaziçi Gösteri Sanatları Topluluğu, İstanbul.
- Sakellarakis, J. A. 1973. "Neolithic Crete", Demetrios R. Theocharis (ed.), *Neolithic Greece*, 131 – 146, National Bank of Greece, Athens.
- Sampson, Adamantios 1984. "The Neolithic of the Dodecanese and Aegean Neolithic", *The Annual of the British School of Athens*, Vol. 79, 239-249.
- _____. 1998. *The Neolithic and Mesolithic Occupation of the Cave of Cyclope, Youra, Alonnessos Greece*, *The Annual of the British School at Athens*, Vol. 93, 1-22.
- _____. 2006. "Stone Age Neolithic Age", Andreas G. Vlachopoulos (ed.), *Archaeology Aegean Islands*, 34-37, Mellisa Publishing House, Athens.
- _____. 2008. "From the Mesolithic to the Neolithic: New data on the Aegean Prehistory", Hayat Erkanal; Herald Hauptmann; Vasıf Şahoğlu; Rıza Tuncel (eds.), *The Aegean in the Neolithic, Chalcolithic and the Early Bronze Age Symposium*, 503-516, Ankara.
- Sampson, Adamantios; Stella Katsarou 1996. "I. The Cave of Lakes at Kastria of Kalavryta, Peloponnese", Eva Alram-Stern; Nicholas Efstratiou (eds.), *Die Ägäische Frühzeit. 1.Band Das Neolithikum in Griechenland mit Ausnahme von Kreta und Zypern*, 497-505, Wien.
- Schachner, Andreas 1999. "Der Hanay Tepe und seine Bedeutung für die bronzezeitliche Topographie der Troas: Die prähistorischen Funde der Grabungen von Frank Calvert im Berliner Museum für Vor- und Frühgeschichte", *Acta Praehistorica et Archaeologica*, Vol. 31, 7-47, Berlin.
- Schmid, Selma 2013. "Tattoos an historical essay", *Travel Medicine and Infectious Disease*, Vol. 11, 444-447.
- Schmidt, Hubert 1902 *Heinrich Schliemann's Sammlung Trojanischer Altertümer*, Georg Reimer, Berlin.
- Schmidt, Klaus 2007. "Göbekli Tepe", Mehmet Özdoğan; Nezih Başgelen (eds.), *Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı Türkiye'de Neolitik Dönem*, Resim: 21, 115-129, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

- Schults, F. LeRon 2014. "Excavating Theogonies: Anthropomorphic Promiscuity and Sociographic Prudery in the Neolithic and Now", Ian Hodder (ed.), *Religion at Work in a Neolithic Society: Vital Matters*, 58-85, Cambridge University Press, New York.
- Seeher, Jürgen 1988. "Antalya Yakınlarında Karain Mağarasındaki Kalkolitik Çağ Buluntuları", *V. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Cilt: II, 221-238, Ankara.
- _____ 1990 "Coşkuntepe-Anatolisches Neolithikum am Nordostufer der Ägäis," *Istanbuler Mitteilungen*, Vol. 40, 9-15.
- _____ 1992. "Die Kleinasiatischen Marmarstuetten Vom Typ Kiliya", *Archäologischer Anzeiger*, Heft 2, 153-170, de Gruyter, Berlin.
- Séfériadés, Michel Louis 2011. "Protohistoric Spondylus gaederopus L. Shell some considerations on the earliest European long-distance exchanges related to shamanism", Andrea Vianello (ed.), *Exotica in the Prehistoric Mediterranean*, 179-189, Oxbow Books, Oxford.
- Schoop, Ulf Dietrich 2005. *Das anatolische Chalkolithikum. Eine chronologische Untersuchung zur vorbronzezeitlichen Kultursequenz im nördlichen Zentralanatolien und den angrenzenden Gebieten*. Leipzig: Bernhard Albert Greiner (BAG).
- _____ 2011. "The Chalcolithic on the Plateau", Sharon R. Steadman; John Gregory McMahon (eds.), *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia*, 150-173, Oxford University Press, Oxford.
- Siklósi Zsuzsanna 2004. "Prestige Goods in the Neolithic of the Carpathian Basin", *Acta Archaeologica*, Vol. 55, 1-62.
- Silistreli, Uğur 1989. "1987 Köşk Höyük", *X. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt: 1, 61-66, Ankara.
- Simmons, Alan 1998. "Test Excavations at Two Aceramic Neolithic Sites in the Uplands of Western Cyprus", *Report of the Department of Antiquities, Cyprus*, 1-17.
- _____ 2003. "Preliminary Report of the 2002 Excavations at Ais Yiorkis, an Aceramic Neolithic Site in Western Cyprus", *Report of the Department of Antiquities, Cyprus*, 1-10.
- _____ 2005. "Ais Yiorkis, an Upland Aceramic Neolithic Site in Western Cyprus: Progress Report of the 2003 Excavations", *Reports of the Department of Antiquities of Cyprus*, 23-30.
- _____ 2008. "American Researchers and the Earliest Cypriots", *Near Eastern Archaeology*, Vol. 71, 21-29.
- _____ 2012. "Ais Giorkis: An unusual early Neolithic Settlement in Cyprus", *Journal of Field Archaeology*, 86-103, Vol. 37, No. 2, Boston University.

- Soffer, O; J. M. Adovasio; D. C. Hyland 2000. "The Venus Figurines: Textiles, Basketry, Gender, and Status in the Upper Paleolithic", *Current Anthropology*, Vol. 41, No. 4, 514-538.
- Sørensen, Marie Louise Stig 1999. *Gender Archaeology*, Polity Press, Cambridge.
- Souvatzi, Stella G. 2008. *A Social Archaeology of Households in Neolithic Greece*, Cambridge.
- Spencer, Jonathan 1996. "Symbolic Anthropology", Alan Barnard; Jonathan Spencer (eds.), *Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology*, 535-539, London.
- Sperling, Jerome 1976. "Kum Tepe in the Troad: trial Excavation, 1934", *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens*, Vol. 45, No. 4, 305-346.
- Spindler, Konrad 2002. "The Iceman's Body - the 5000 Year Old Glacial Mummy from the Ötztal Alps", Sean Sweeney; Ian Hodder (ed.), *The Body*, 142-167, Cambridge.
- Spier, Jeffrey 1983. "Prehistoric and Protohistoric Periods", George M. A. Hanfmann (ed.), *Sardis from Prehistoric to Roman Times Results of the Archaeological Exploration of Sardis 1958 - 1975*, 17-25, Harvard University Press, USA.
- Stampolidis, Nicholas Chr.; Peggy Sotirakaopoulou 2011. "Tunç Çağı Öncesinde Kikladlar", Ayşen Anadol (ed.), *Karşıdan Karşıya MÖ. 3 Bin'de Kiklad Adaları ve Batı Anadolu*, 26-31, Sabancı Üniversitesi Sakıp Sabancı Müzesi, İstanbul.
- _____. 2011. "Erken Kiklad Döneminde Taş Eserler ve İdoller", Ayşen Anadol (ed.), *Karşıdan Karşıya MÖ. 3. Bin'de Kiklad Adaları ve Batı Anadolu*, 64-84, Sabancı Üniversitesi Sakıp Sabancı Müzesi, İstanbul.
- _____. 2011. "Erken Kiklad Dönemi: Ticaret ve Karşılıklı İlişkiler", Ayşen Anadol (ed.), *Karşıdan Karşıya MÖ. 3. Bin'de Kiklad Adaları ve Batı Anadolu*, 100-109, Sabancı Üniversitesi Sakıp Sabancı Müzesi, İstanbul.
- Strathern, Marilyn 1988. *The Gender of the Gift: problems with women and problems with society in Melanesia*, University of California Press, Berkeley.
- Stratouli, Georgia 2005. "Symbolic Behavior at Places of Social Activity Beyond the Domestic Area in the Ionian Neolithic", *Documenta Praehistorica*, Vol. XXXII, 123-132.
- Şafak, Elif 2000. "Çatalhöyük'ün Tanrıçası", Gül Pulhan (ed.), *Sanat Dünyamız*, Sayı: 80, 141-143, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Şahoğlu, Vasıf; Rıza Tuncel 2014. "New Insights into the Late Chalcolithic of Coastal Western Anatolia: A View from Bakla Tepe, Izmir", Barbara Horejs; Mathias Mehofer (eds.), *Western Anatolia before Troy Proto-Urbanisation in the 4th Millennium BC?*, 65-82, Austrian Academy of Sciences Press, Vienna.

- Şevketoğlu, Müge 2008. "Early Settlement and Procurement of Raw Materials-New Evidence Based on Research at Akanthou-Arkosykos (Tatlısu-Çiftlikdüzü), Northern Cyprus", *TÜBA - AR*, Vol. 11, 63-72.
- Takaoğlu, Turan 2001. "1999 Yılı Kulaksızlar Mermer Atölyesi Araştırması", *18. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Cilt: II, 157-168, Ankara.
- _____. 2002. "Chalcolithic Marble Working at Kulaksızlar in Western Anatolia", *Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi*, Sayı: 5, 71-93, Ankara.
- _____. 2004a. "Moralı: A Neolithic Mound in Central-Western Anatolia", Taner Korkut (ed.), *60. Yaşında Fahri Işık'a Armagan Anadolu'da Doğdu*, 743-751, Ege Yayınları, İstanbul.
- _____. 2004b. "Interactions in the Fifth Millenium B.C. Eastern Aegean: New Evidence", *Anatolia Antiqua*, Vol. XII, 1-5.
- _____. 2005a. "A Prehistoric Mourning Figurine from Gülpınar in North-Western Anatolia", *Arkeoloji, Anadolu ve Avrasya*, Sayı: 2, 3-7.
- _____. 2005b. "2004 Yılı Coşkuntepe Yüzey Araştırması", *23. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Cilt: 1, 411-418, Ankara.
- _____. 2005c. *A Chalcolithic Marble Workshop at Kulaksızlar in Western Anatolia An Analysis of Production and Craft Specialization*, Bar International Series 1358, Oxford Archaeopress.
- _____. 2006. "The Late Neolithic in the Eastern Aegean: Excavations at Gülpınar in the Troad", *Hesperia*, Vol. 75, No. 3, 289-315, Athens.
- _____. 2011. "Batı Anadolu'da Taş Kaplar ve İdoller", Ayşen Anadol (ed.), *Karşıdan Karşıya MÖ. 3 Bin'de Kiklad Adaları ve Batı Anadolu*, 158-162, Sabancı Üniversitesi Sakıp Sabancı Müzesi, İstanbul.
- _____. 2015. "Prehistoric Occupations At Smintheion: A Preliminary Report", Coşkun Özgünel (ed.), *Smintheion In Search of Apollo Smintheus*, 139-166, Ege Yayınları, İstanbul.
- _____. 2017. *Smintheion, Vol. 1: The Prehistoric Settlement*, İstanbul, baskıda.
- Takaoğlu, Turan; Abdulkadir Özdemir 2013a. "Coşkuntepe A Neolithic Village in the Coastal Troad", Mehmet Özdoğan; Nezih Başgelen; Peter Kuniholm (eds.), *The Neolithic in Turkey New Excavations ve New Research Northwestern Turkey and Istanbul*, 35-43, Archaeology and Art Publications, İstanbul.
- _____. 2013b. "Smintheion Öncesi: Prehistorik Yerleşim", Coşkun Özgünel (ed.), *Smintheion Apollon Smintheus'un İzinde*, 15-28, Ege Yayınları, İstanbul.
- Takaoğlu, Turan; Taner Korkut; Burçin Erdoğu; Gül Işın 2014. "Archaeological evidence for 9th and 8th millennia BC at Girmeler Cave near Tlos in SW Turkey", *Documenta Praehistorica*, Vol. XLI, 111-118.

- Talalay, Lauren 1987. "Rethinking the Function of Clay Figurine Legs from Neolithic Greece: An Argument by Analogy", *American Journal of Archaeology*, Vol. 91, No. 2, 161-169.
- _____. 1993. *Deities, Dolls, and Devices Neolithic Figurines from Franchthi Cave, Greece*, fasc. 9, Indiana University Press, Bloomington ve Indianapolis.
- Tanner, Nancy; Adrienne Zihlman 1976. "Women in Evolution. Part I: Innovation and Selection in Human Origins", *Signs*, Vol. 1, No. 3, 585-608, The University of Chicago Press.
- Taylor, Timothy 1996. *The Prehistory of Sex Four Million Years of Human Sexual Culture*, Bantam Books, New York.
- Theocharis, R. Demetrios 1973. *Neolithic Greece*, National Bank of Greece.
- Thissen, Laurens 2002. "CANEW 14C Databases and 14C Charts, Anatolia, 100,000-5,000 Cal BC", Frédéric Gérard; Laurens Thissen (eds.), *The Neolithic of Anatolia Internal Developments and External Relations during the 9th-6th Millennia Cal B.C.*, Ege Yayınları, 299-337, İstanbul.
- _____. 2005. "Coming to grips with the Aegean in Prehistory: an outline of the temporal framework, 10,000-5500 cal BC", Clemens Lichter (ed.), *How Did Farming Reach Europe? Anatolian-European relations from the second half of the 7th through the first half of the 6th millennium cal BC*, Byzas 2, 29-40, Ege Yayınları, İstanbul.
- Tomkins, Peter 2009. "Domesticity by Default. Ritual, Ritualization and Cave-Use in the Neolithic Aegean", *Journal of Archaeology*, Vol. 28, No. 2, 125-153.
- Tranner, Jan 2010. "Untersuchungen zu den sogenannten Housemodellen des Neolithikums und Chalkolithikums in Südosteuropa", *Band 180, Aus dem Institut für Ur-und Frühgeschichte der Universität Heidelberg, Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH*, Bonn.
- Trigger, Bruce G. 2014. *Arkeolojik Düşünce Tarihi*, Fuat Aydın (çev.), Eskiyei Yayınları, Ankara.
- Tringham, Ruth E. 1991. "Households with Faces: The Challenge of Gender in Prehistoric Architectural Remains", Joan M. Gero; Margaret Wright Conkey (eds.), *Engendering Archaeology, Women and Prehistory*, 93-131, Oxford, UK.
- Tuncel, Rıza 2011. "Tunç Çağı Öncesi Batı Anadolu", Ayşen Anadol (ed.), *Karşıdan Karşıya MÖ. 3. Bin'de Kiklad Adaları ve Batı Anadolu*, 124-128, Sabancı Üniversitesi Sakıp Sabancı Müzesi, İstanbul.
- Turner, Victor W. 1967. *The Forest of Symbols: Aspects of Ndembu Ritual*, Ithaca, New York, Cornell University Press.
- Tylor, Edward B. 1871. *Primitive Culture: Researches Into The Development of Mythology, Philosophy, Religion, Art, And Custom*, London

- Ucko, Peter 1968. *Anthropomorphic Figurines of Predynastic Egypt and Neolithic Crete with Comparative Material from the Prehistoric Near East and Mainland Greece*. Andrew Szmidla, London.
- Uhri, Ahmet 2010. *Anadolu'da Ölümlerin Tarihöncesi Bir Gelenegin Oluşum Süreçleri*, Ege Yayınları, İstanbul.
- Umurtak, Gülsün 1996a. "Anadolu'nun Batı Bölgelerinde ve Trakya'da Tunç Çağları Öncesi Yerleşmelerde Bulunmuş Olan Ayrışık Kaplar", *Anadolu Araştırmaları XIV / Prof. Dr. Afif Erzen'e Armağan*, 479-517.
- _____. 1996b. "Küçük Buluntular / Small Finds"; Refik Duru; Gülsün Umurtak (eds.), *Höyücek 1989-1992 Kazılarının Sonuçları / Results of the Excavations 1989-1992*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 92-109, Ankara
- _____. 2005. "Burdur-Antalya Bölgesi'nde Neolitik Çağ Mimarlık Gelenekleri", *Colloquium Anatolicum*, Sayı: IV, 1-15, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Van Andel, H. Tjeerd; Curtis N. Runnels 1995. "The earliest farmers in Europe", *Antiquity*, Vol. 69, No. 264, 481-500.
- Van Andel, H. Tjeerd; Judith C. Shackleton 1982. "Late Paleolithic and Mesolithic Coastlines of Greece and the Aegean", *Journal of Field Archaeology*, Vol. 9, No. 4, 445-454.
- Verhoeven, Marc 2001. "Person or Penis? Interpreting a 'New' PPNB Anthropomorphic Statue from the Taurus Foothills", *Neo-Lithics, A Newsletter of Southwest Asian Lithics Research*, Vol. 1/01, 8-9, ex oriente, Berlin.
- _____. 2002a. "Ritual and ideology in the Pre-Pottery Neolithic B of the Levant and southeast Anatolia", *Cambridge Archaeological Journal*, Vol. 12, No. 2, 233-258.
- _____. 2002b. "Transformations of society: The changing role of ritual and symbolism in the PPNB and the PN in the Levant, Syria, and southeast Anatolia", *Paleorient*, Vol. 28, No. 1, 5-14.
- Voigt, Mary M. 1983. *Hajji Firuz, Iran: The Neolithic Settlement*, University Museum, University of Pennsylvania, Philadelphia.
- _____. 1989. "Excavations at Neolithic Gritille", *Anatolica*, Vol. XV, 217-232.
- _____. 2000. "Çatal Höyük in context: Ritual at Early Neolithic Sites in Central and Eastern Turkey". Ian Kuijt (ed.), *Life in Neolithic Farming Communities: Social Organization, Identity, and Differentiation*, 253-293, Kluwer Academic, New York.
- _____. 2007. "The splendour of women: late Neolithic images from Central Anatolia", Colin Renfrew; Iain Morley (eds.), *Material beginnings: a global prehistory of figurative representation*, 151-169, Cambridge McDonald Institute Monographs.

- Wace, Alan John Bayard; Maurice Scott Thompson 1912. *Prehistoric Thessaly*, Cambridge University Press.
- Warren, Peter; M. R. Jarman; H. N. Jarman; N. J. Shackleton; J. D. Evans 1968. "Knossos Neolithic, Part II", *The Annual of British School at Athens*, Vol. 63, 239-276.
- Watkins, Trevor 2004. "Putting the Colonization of Cyprus into Context", Edgar Peltenburg; Alexander Wasse (eds.), *Neolithic Revolution (Levant Supplement Series 1)*, 23-24, Oxford.
- _____. 2008. "Supra-regional networks in the Neolithic of Southwest Asia", *Journal of World Prehistory*, Vol. 21, No. 1, 139-171.
- Weinberg, Saul S. 1951. "Neolithic Figurines and Aegean Interrelations", *American Journal of Archaeology*, Vol. 55, No. 2, 121-133.
- Whittle, Alasdair 1996. *Europe in the Neolithic: The Creation of New Worlds*, Cambridge University Press, Cambridge.
- White, Randall 1993. "Technological and Social Dimensions of Aurignacian-Age" Body Ornaments across Europe in Knecht", Heidi Knecht; Anne Pike-Tay; Randall White (eds.), *Before Lascaux: The Complex Record of the Early Upper Paleolithic*, 277-299, CRC Press, Boca Raton, Florida.
- Wobst, H. Martin 1977. "Stylistic Behaviour and Information Exchange", *University of Michigan Museum of Anthropology Anthropological Papers*, No. 61, 317-342.
- Wylie, Alison 1985. "The Reaction against Analogy", Michel B. Schiffer (ed.), *Advances in Archaeological Method and Theory*, Vol. 8, 63-111, Academic Press, Orlando.
- _____. 1991. "Gender Theory and the Archaeological Record: Why is there No Archaeology of Gender?", Joan M. Gero ve Margaret Wright Conkey (eds.), *Engendering Archaeology: Women and Prehistory*, 31-54, Oxford, UK.
- _____. 1997. "The Engendering of Archaeology Refiguring Feminist Science Studies", Sally Gregory Kohlstedt; Helen E. Longino (eds.), *Women, Gender, and Science*, 80-99, The University of Chicago Press, Osiris.
- Yalçınkaya, Işın 1987. "1985 Yılı Karain Kazıları", *VIII. Kazı Sonuçları Toplantısı*, 21-37, Ankara.
- Yalçınkaya, Işın; Harun Taşkiran; Metin Kartal; Kadriye Özçelik; Makbule Beray Kösem; Gizem Kartal 2010. "2008 Yılı Karain Mağarası Kazıları", *31. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt: 4, 41-62, Ankara.
- _____. 2013. "2011 Yılı Karain Mağarası Kazıları", *34. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt: 1, 5-22, Çorum.

- Yaman, İrfan Deniz 2011. “Karain Mağarası B Gözü’nün Jeolojik ve Arkeolojik Stratigrafisi”, Harun Taşkiran; Metin Kartal; Kadriye Özçelik; Makbule Beray Kösem; Gizem Kartal (eds.), *Işın Yalçinkaya’ya Armağan, Studies in Honour of Işın Yalçinkaya*, 245-262, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara.
- Yazıcı, Derya 2009. Ege Gübre Kazısında Ortaya Çıkarılan Kalkolitik Dönem Çanak Çömlekleri, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ege Üniversitesi, İzmir.
- Yetilmezsoy, Derya Berrak 2006. Tarihöncesi Figürinlerin Yorumlanmasında Düşünsel ve Kuramsal Yaklaşımlar, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Yıldırım, Şahin; Günay Karakaş 2006. *Edirne Müzeleri ve Ören Yerleri*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Zachos, Konstantinos 1999. “Zas Cave on Naxos and the Role of Caves in the Aegean Late Neolithic”, Paul J. Halstead (ed.), *Neolithic Society in Greece*, 153-163, Sheffield Academic Press.
- Zeuner, Friedrich Eberhard 1960. “Prehistoric Idols From Gran Canaria”, *Man*, Vol. 60, 33-36.